

РЕДАКЦИОННА
КОЛЕГИЯ

Ст.н.с. д-р МИТКО ДИМИТРОВ
(Главен редактор)
Проф. д. ик.н. ДИМИТЪР ПАНАЙОТОВ
(Зам. главен редактор)

Проф. д.ик.н. ИВАН СТОЙКОВ
Проф. д.ик.н. МЕТОДИ КЪНЕВ
Доц. д-р НЕНО ПАВЛОВ
Ст.н.с. д-р ГЕОРГИ ШОПОВ
Ст.н.с. д-р НИКОЛА ВЪЛЧЕВ
Ст.н.с. д-р ТАТЯНА ХУБЕНОВА
ДИАНА ДИМИТРОВА - секретар

Редактори:

Христо Ангелов
Ноемзар Маринова

CONTENTS

<i>Nina Yankova</i> - Level of Development of the Municipalities in the Countries for the Period 1994-1996	3
<i>Jordan Hristoskov</i> - Disparities in the development of municipalities in Bulgaria	21
<i>Stefan Ivanov</i> - Financial Disparities among the Municipalities – Situation and Changes	48
<i>George Shopov</i> - Social Disparities Among the Municipalities-Situation and Ghanges	66
<i>Nikolai Chkorev</i> - Differences in the Ecological Characteristics of the Municipalities in Bulgaria	84
<i>Mitko Dimitrov</i> - Economic Structures and Firm Performance in Bulgaria	100
<i>Valentina Grozdeva</i> - Basic Institutional Prerequisites for Stimulation of Investments in Bulgaria	124
<i>Angel Dimov</i> - New Directions and Goals of the Agricultural Policy of the European Union	151

ISSN 0205-3292

Адрес: Икономически институт на БАН, ул. "Аксаков" № 3, София 1040
Телефони: Отговорен редактор: 875 879; Секретар: 875 879; 84121 (в. 824)

© Икономически институт на Българска академия на науките, 1999

РАВНИЩЕ НА РАЗВИТИЕ НА ОБЩИНИТЕ В БЪЛГАРИЯ ЗА ПЕРИОДА 1994-1996г.¹

1. Интегрална оценка за равнището на развитие на общините

Изследването и анализирането на различията в социално-икономическото състояние на основните териториални общности в страната - общините, където взаимовръзката "природа-човек-производство" се проявява особено силно, дава възможност за разсъждения и оценки, свързани с тяхното по-нататъшно развитие. В съответствие с изискването за комплектност при изследване равнището на развитие на общините се използват обобщаващи оценки за основни техни страни и на тази основа се построяват интегрални измерители, характеризиращи това равнище в цялост.

Като основен метод за построяване на обобщаващи и интегрални измерители се използва утвърдилият се у нас при провеждане на такъв род сравнителни изследвания таксономичен метод.²

Характерните черти на този метод са:

- представяне на териториалните общности (общините) като многомерни обекти в съответното n -мерно евклидово пространство, броят на координатите на което съвпада с броя на използваните показатели;
- стандартизиране значенията на отделните показатели с оглед привеждането им в ненаименовани величини;
- подразделяне множеството на използваните показатели на две подмножества - стимулиращи и задържащи развитието;
- сравняване на многомерните обекти на основата на разстоянията до "еталон" - фиктивна териториална система, която се характеризира с екстремални значения за отделните показатели.

При изследване равнището на развитие на общините в България за периода 1994-1996г. са използвани следните обобщаващи измерители и единични показатели за:

X1 - обобщаващ измерител за социално-икономическото състояние на общината, формиран въз основа на показателите:

- печалба на един жител в трудоспособна възраст;
- облагаеми доходи на един жител в трудоспособна възраст;

¹ Тази студия е част от планова тема "Социално-икономически различия на общините в РБългария" на Икономически институт на БАН.

² Плюта, В. Сравнительный многомерный анализ в экономических исследованиях. Методы таксономии и факторного анализа. М., Статистика, 1980.

- обработваема земя на един жител;
- социални помощи на един жител.

X2 - обобщаващ измерител за състоянието на местните финанси, формиран въз основа на показателите:

- относителен дял на собствените приходи в общинския бюджет;
- собствени приходи на един жител;
- разходи на един жител.

X3 - равнище на безработица (%)

X4 - обобщаващ измерител за изградеността на техническата инфраструктура на общината, формиран въз основа на качествени характеристики³ за:

- транспортна съоръженост на територията;
- гъстота на пътната мрежа;
- степен на изграденост на електросистемата;
- степен на задоволеност на населението с питейна вода.

Този обобщаващ измерител е определен с помощта на метод за построяване на комплексни оценки чрез качествени характеристики.⁴

X5 - изменение в броя на жителите на общината.

Интегралните измерители, характеризиращи равнището на развитие на общините в страната, се получават в резултат от повторното прилагане на таксономичния метод върху получените обобщаващи измерители и единични показатели. Тук е необходимо да се напомни, че обобщаващите и интегралните измерители се определят въз основа на разстоянието до "еталон", поради което колкото по-малко е значението на тази оценка, толкова по-напред в подредбата е съответната община и обратно.

Включването на средните за страната показатели като отделна "община" дава възможност за определяне на нейното място при подредбата и на тази основа за отграничаване на три групи общини. За целта се използва т.нар. **праг на критичност**⁵, определен като

$$d_{kp} = d_{cp} + \frac{1}{2} [d_{\max} - d_{cp}],$$

където с d_{cp} е означена интегрална оценка за "общината" със средни за страната показатели, а с $d_{\max}$ - интегралната оценка за последната община в подредбата.

В първа група се включват общините с равнище на развитие над средното за страната, във втора - с равнище на развитие до 50% под средното за страната, а в трета - над 50% под средното за страната. Общините от трета група се определят като общини в критично състояние.

Общо за периода 1994 - 1996 г. подредбата на общините се извършва с

³ По данни от Тенденции и проблеми в устройството и развитието на селищната мрежа в Република България. С., МТРС, НЦТРЖП, 1996.

⁴ Янкова, Н. Метод за построяване на комплексни оценки чрез качествени характеристики. - Икономическа мисъл, 1991, кн. 9.

⁵ Допълнително бюджетно субсидиране на общини в критично състояние. С., Фондация "Свободна инициатива", 1996, № 52, с.20.

помощта на средните трансформирани интегрални оценки, получени въз основа на трансформирани интегрални оценки за отделните години. Използвана е трансформацията⁶

$$d_i^T = \frac{d_i - d_{\min}}{d_{\max} - d_{\min}},$$

където с d_i^T е означена трансформираната интегрална оценка за отделна година, с $d_{\min}$ - интегралната оценка за първата община при подредбата, а с $d_{\max}$ - за последната.

Резултатите от проведеното изследване са отразени в Приложение 1. Най-обща оценка за диференциацията в социално-икономическото състояние на общините в страната се прави въз основа на поместените в Табл. 1 данни за екстремалните и средните значения на интегралните показатели. За изследвания период разликата $d_{\max} - d_{\min}$ нараства от 0.7611 на 0.8271, което показва **увеличаване на различията в равнището на развитие на общините.**

Таблица 1

Значения на интегралните оценки d_{cp} , $d_{\min}$, $d_{\max}$

Година	d_{cp}	$d_{\max}$	$d_{\min}$	$d_{\max} - d_{\min}$
1994	0.8203	1.0037 (община Джебел, Хасковска обл.)	0.2426 (община Мирково, Соф. област)	0.7611
1996	0.8383	0.9819 (община Джебел, Хасковска обл.)	0.1548 (община Девня, Варненска обл.)	0.8271

"Общината" със средните значения за страната се подрежда на 39 и 40 място от 256 общини⁷, съответно за 1994 и 1996г. (Приложение1). Проведеният анализ показва, че в първа група, с равнище на развитие над средното, попадат около 16% от общия брой на общините, но в тях през 1996 г. живеят 45.3% от населението, респ. 48.2% от населението в трудоспособна възраст. Съответният дял на обработваемата земя от общата обработваема площ в страната е 17.8%.⁸ От приведените данни се вижда, че по-високото

⁶ Янкова, Н. Сравнителен анализ на социално-икономическото състояние на областите. - Икономическа мисъл, 1995, 7.

⁷ За изследвания период броят на общините е 255, но с включването на средните значения за страната като отделна "община" те стават 256.

⁸ По данни от 1990 г.

равнище на развитие на тези общини е резултат от концентрацията на по-голям човешки потенциал и/или дейности. Подредбата на общините по равнище на развитие според средната трансформирана оценка за периода потвърждава това. Най-напред в подредбата са такива общини като Мирково, Девня, Раднево, Челопеч, Пирдоп, Етрополе, Златица, Камено, Бобов дол. В списъка на общините с равнище на развитие над средното за страната за периода 1994 - 1996г. са 14 общини с центрове бивши окръжни градове: Бургас, Варна, Враца, Пловдив, Русе, Стара Загора, Плевен, Шумен, Благоевград, Добрич, Видин, Хасково, Велико Търново и Пазарджик. Към тази група се причисляват и разположените по трансевропейската магистрала общини Драгоман и Свиленград, както и черноморските общини Балчик и Несебър. При това диапазонът, в който се изменят интегралните оценки за общините от първа група нараства от 0.5777 през 1994г. ($d_{cp} - d_{min} = 0.8203 - 0.2426 = 0.5777$) на 0.6835 през 1996г. ($0.8383 - 0.1548 = 0.6835$).

Приведените данни дават основание да се направи изводът за **значителни различия в равнището на развитие на общините от първа група и за нарастване на тези различия през изследвания период 1994-1996г.** При това списъкът на общините, принадлежащи към първа група, е твърде устойчив. Изключение правят само общините Панагюрище, Пазарджик и Иваново, които общо за изследвания период са причислени към първа група, но за 1996г. преминават към втора, както и общините Родопи, Асеновград и Севлиево, които общо за периода не принадлежат към първа група, но през 1996г. се причисляват към нея.

Според възприетия праг за критичност общините с равнище на развитие под средното за страната се подразделят на две групи. Към втора група за 1994г. принадлежат общините, чиито интегрални оценки са в интервала 0.8203 - 0.9120, а за 1996г. - в интервала 0.8383 - 0.9101. Броят на общините в тази група за двете разглеждани години е съответно 188 и 190, т.е. около 3/4 от общините в страната се причисляват към втора група. Към трета група принадлежат общините, чиито интегрални оценки са в интервала 0.9120 - 1.0037 за 1994г. и в интервала 0.9101 - 0.9819 за 1996г. Броят на общините в тази група намалява от 29 през 1994 г. на 26 през 1996г. При това диапазонът, в който се изменят интегралните оценки на общините от втора и трета група, е твърде малък в сравнение с диапазона, в който се изменят интегралните оценки за общините от първа група, и намалява от 0.0917 за 1994г. на 0.0718 за 1996г.

Приведените данни показват, че **общините от втора, както и тези от трета група се характеризират със сравнително близко равнище на развитие, при което е налице тенденция към намаляване на различията, въпреки че по отделни аспекти в тяхното развитие те могат да бъдат значителни.**

Изследването на равнището на развитие на общините в страната за периода 1994-1996г. дава основание да се направи изводът, че **нарастването на различията в равнището на развитие на общините в страната се обуславя от развитието на общините в първа група и нарастването на различията между тях.**

Според средната трансформирана интегрална оценка за периода 1994-1996г. в табл. 2 е отразено разпределението на общините по групи и области.

Таблица 2

Разпределение на общините по групи и области

Области	Общо	В това число		
		Първа група	Втора група	Трета група
Бургаска				
брой	21	3	16	2
отн. дял (%)	100.00	14.29	76.19	9.53
Варненска				
брой	30	8	19	3
отн. дял (%)	100.00	26.67	63.33	10.00
Ловешка				
брой	32	3	28	1
отн. дял (%)	100.00	9.37	87.50	3.13
Монтана				
брой	33	3	28	2
отн. дял (%)	100.00	9.09	84.85	6.06
Русенска				
брой	27	2	22	3
отн. дял (%)	100.00	7.41	81.48	11.11
Пловдивска				
брой	34	3	28	3
отн. дял (%)	100.00	8.82	82.35	8.83
Софийска				
брой	50	9	40	1
отн. дял (%)	100.00	18.00	80.00	2.00
Хасковска				
брой	27	6	15	6
отн. дял (%)	100.00	22.22	55.56	22.22

От приведените данни се вижда, че Хасковска област е с висок относителен дял общини от първа и трета групи. Това са общините Раднево, Гълъбово, Димитровград, Свиленград, Стара Загора и Хасково с равнище на развитие над средното за страната, както и общините в критично социално-икономическо състояние: Стамболово, Черноочене, Кирково, Ардино, Крумовград и Джебел.

Относителният дял на общините от първа група във Варненска област също е висок, но само три от тях са в критично състояние: Венец, Върбица и Каолиново. Софийска област се характеризира също с висок относителен дял на общините от първа група. Сред тях са общините Етрополе, Челопеч, Златица и Пирдоп, в които е съсредоточена дейност, свързана с добива на

медна руда и нейната преработка. Единствената община в областта от трета група е Гърмен.

На фиг. 1 е отразено териториалното разположение на общините от трите групи. Както вече се посочи, най-голямо съсредоточаване на общини от първа и трета група се наблюдава в Хасковска област. При това общините, принадлежащи към първа група, формират значителна територия в северната, а тези от трета - в южната част на областта. Значителна по обхват територия с равнище на развитие над средното за страната се очертава около Варна, Бургас, Шумен и Русе. Общините Етрополе, Мирково, Златица, Пирдоп и Челопеч също формират такава територия.

Фиг. 1

В резултат от проведеното изследване могат да се направят следните обобщения:

- За изследвания период диференциацията в равнището на развитие на общините общо за страната нараства,
- Нарастването на диференциацията се обуславя от увеличаване на различията между общините от първа група (с равнище на развитие над средното за страната),
- За общините от втора (до 50% под средното за страната) и трета (над 50% под средното за страната) групи за изследвания период е налице намаляване на различията. Намалява и броят на общините в критично състояние (трета група) от 29 през 1994г. на 26 през 1996г.

Специфичният характер на всяка община изисква индивидуален подход при изграждането на стратегия за нейното по-нататъшно развитие. При това е необходимо да се отчита степента на съответствие между равнище на развитие и потенциал. В общините от първа група е съсредоточен значителен потенциал (човешки, производствен, инфраструктурен), което

дава основание да бъдат разглеждани като "центрове на растежа".

2. Вероятностна оценка на интегралния измерител, характеризиращ социално-икономическото състояние на общините

При изследване на социално-икономическите различия на общините в страната се използва набор от показатели, които по своята природа са случайни величини. За да се изведат закономерностите, на които се подчиняват тези показатели, трябва да се познава тяхното вероятностно разпределение, т.е. възможните стойности на случайните променливи и вероятността, с която конкретна стойност се среща.

Обикновено се смята, че когато една случайна величина взема множество стойности и те са резултат от много и независими помежду си фактори, които действат еднакво и независимо един от друг, тя е нормално разпределена. С помощта на това разпределение може да се определи вероятността случайната променлива да бъде по-голяма, респ. по-малка от зададени числа или да се намира в даден интервал.

Използваните показатели за характеризиране социално-икономическото състояние на териториалните общности в страната са случайни величини. Хипотезата за съвпадението между тяхното разпределение и нормалното разпределение се проверява с помощта на χ^2 -критерия. Такава проверка е извършена за равнището на безработица и за относителния дял на собствените приходи в общинския бюджет за 1994 и 1996 г. Критерият χ^2 се определя като⁹

$$\chi^2 = \sum_{i=1}^k \frac{\left(f_i - \bar{f}_i\right)^2}{\bar{f}_i},$$

където f_i е честотата на емпиричното разпределение, а $\bar{f}_i$ - честотата на теоретичното разпределение. Получените значения за χ^2 за посочените показатели са много по-малки от съответните теоретични значения, при 254 степени на свобода и вероятност за грешка $\alpha = 0.01$. Поради това се приема нулевата хипотеза, според която **различията между емпиричните и теоретичните честоти за разглежданите показатели имат случаен характер.**

Въпросът за разпределението на сума от нормирани случайни величини е бил поставен за пръв път от Чебишев¹⁰. Решаването му има не само теоретично, но и голямо практическо значение, защото дава възможност при изследване развитието на явленията да се използва и

⁹ Гатев К., Ас. Спасов, Д. Радилов. Обща теория на статистиката и икономическа статистика. С., 1989, с. 180.

¹⁰ Обрешков, Н. Теория на вероятностите. С., Наука и изкуство, 1963, с.380.

теорията на вероятностите.

Поставеният въпрос се решава с основната гранична теорема, установена за пръв път от Ляпунов¹¹, според която с увеличаване броя на нормираните случайни величини, които се разглеждат, тяхната сума се стреми към нормалното разпределение, въпреки че отделните независими случайни величини може и да не са нормално разпределени.

Интегралните оценки, характеризиращи равнището на социално-икономическо развитие на общините в страната, както вече се посочи, могат да се разглеждат като сума от случайни променливи. Поради това, прилагането на основната гранична теорема на Ляпунов върху интегралните оценки ни дава основание да очакваме, че тяхното разпределение се подчинява на нормалното разпределение. Прилагането на χ^2 - критерия върху интегралните оценки за 1994 и 1996г. потвърждава това, т.е. **различията между емпиричните и теоретичните честоти (за нормалното разпределение) при интегралните оценки на общините в страната имат случаен характер.**

Този резултат има важно значение за извършване на вероятностна оценка на получените интегрални характеристики. При средно значение на всички интегрални оценки за общините в страната за 1996г. - 0.8631 и стандартно отклонение = 0.0686 се извършва нормиране на интегралните оценки за произволно избрани общини Монтана, Берковица и Мизия от област Монтана, които са съответно:

$$u_1 = \frac{0.8563 - 0.8631}{0.0686} = -0.0991$$

$$u_2 = \frac{0.8726 - 0.8631}{0.0686} = 0.1385$$

$$u_3 = \frac{0.8973 - 0.8631}{0.0686} = 0.4985$$

Община Монтана се нарежда на 76 място, община Берковица на 125, а община Мизия - на 227 спрямо всички общини в страната. С помощта на получените значения за u_1 , u_2 и u_3 , като се използва таблицата за лице на фигурата под нормалната крива¹², се получава, че теоретичната вероятност за попадение на общини пред община Монтана е 46.02%, докато емпиричната вероятност, изчислена според подредбата на общините в страната, е 29.80%. За общините Берковица и Мизия съответните теоретични вероятности са 55.17% и 68.79%, а емпиричните - 49.02% и 89.02%. Приведените резултати показват, че за първите и последните в подредбата

¹¹ Обрешков, Н. Цит. съч., с. 380.

¹² Клаус, Г., Х. Ебнер. Основи на статистиката за психолози, социолози и педагози. С., Наука и изкуство, 1971, 326-328.

различията между теоретичните и емпиричните честоти са много по-големи в сравнение с останалите общини.

От гледна точка на изследване различията между интегралните оценки в териториален разрез, разглеждани като случайни величини, интерес представлява оценяването на разликите между средни величини и дисперсии по области. Разликите между средните значения на интегралните оценки по области се оценяват с помощта на t-критерия, който има вида:¹³

$$t = \frac{\bar{x}_1 - \bar{x}_2}{\sqrt{\frac{\sigma_1^2(n_1 - 1) + \sigma_2^2(n_2 - 1)}{n_1 + n_2 - 1} \left(\frac{1}{n_1} + \frac{1}{n_2} \right)}}$$

където $\bar{x}_1$, σ_1^2 и n_1 са съответно средното значение за интегралните оценки, тяхното стандартно отклонение и броят на общините в първата област, а $\bar{x}_2$, σ_2^2 и n_2 - във втората. В случаите, когато $t < t_T$, нулевата хипотеза се приема, което означава, че разликите между средните интегрални оценки за съответната двойка области имат случаен характер. Теоретичното значение t_T се определя от таблиците за t - разпределение при $n_1 + n_2 - 2$ степени на свобода и вероятност за грешка 1%. При двустранна постановка, вероятност за грешка 1% и безброй степени на свобода теоретичното значение е $t_T = 2.58$.

Таблица 3

Значения на t-критерия при оценка на разликите между средните значения на интегралните оценки по области

Области	1	2	3	4	5	6	7	8
Бургаска	x	0.3757	1.1873	2.6473	2.1142	3.1368	0.5511	0.8579
Варненска		x	0.9729	1.6707	1.4037	1.7230	0.0375	0.9110
Ловешка			x	2.2374	1.3858	3.0881	1.5041	0.1744
Монтана				x	0.9450	0.6393	2.6104	1.1148
Пловдивска					x	1.6824	2.1894	0.5839
Русенска						x	2.7209	1.4403
Софийска							x	1.3638
Хасковска								x

¹³ Гатев, К. Обща теория на статистиката. С., ВИИ "Карл Маркс", 1986, с.301.

Резултатите от изследването на разликите между средните значения на интегралните оценки на общините по двойки области са отразени в табл.3. Целта е да се провери дали тези разлики са значими или имат случаен характер.

Изследването на разликите между интегралните оценки по области с помощта на t - критерия показва, че **значими различия между осреднените интегрални оценки по области се отчитат само при двойките Русенска и Ловешка; Русенска и Бургаска; Русенска и Софийска; Монтана и Софийска; Монтана и Бургаска, докато разликите между останалите двойки области имат случаен характер.**

Вероятностната оценка на интегралните измерители може да бъде продължена с изследване на разликата между дисперсиите по двойки области. Като критерий за оценка се използва характеристиката

$$F = \frac{\sigma_1^2}{\sigma_2^2},$$

където със σ_1^2 и σ_2^2 са означени дисперсиите на интегралните оценки на общините за сравняваните области. Резултатите от проведеното изследване са отразени в табл. 4.

Таблица 4

Значения на F-критерия при оценяване на разликите между дисперсиите на интегралните оценки по области

Области	1	2	3	4	5	6	7	8
Бургаска	x	9.5190	2.6104	1.7558	2.2589	2.5897	3.5130	2.2303
Варненска		x	24.8484	16.7138	21.5029	24.6517	2.7097	4.2682
Ловешка			x	1.4867	1.1555	1.0080	9.1702	5.8218
Монтана				x	1.2865	1.4749	6.1681	3.9159
Пловдивска					x	1.1464	9.0976	5.0379
Русенска						x	9.0976	5.7757
Софийска							x	1.5751
Хасковска								x

Теоретичната стойност на F-разпределението например при 30 степени на свобода за знаменателя е $F_T = 2.01$.¹⁴ Сравняването на представените в Таблица 4 значения за F-критерия показва, че за преобладаващата част от двойките области нулевата хипотеза се отхвърля, т.е. разсейването по области не е случайно. **Най-значими различия се отчитат между**

¹⁴ Гатев, К., Ас. Спасов, Д. Радилов. Цит. Съч., с.557.

Варненска и Монтана, Варненска и Ловешка, Пловдивска и Монтана, както и за Софийска област спрямо Пловдивска, Ловешка и Русенска. Различията по области се оценяват като случайни за двойките области: Ловешка и Монтана; Ловешка и Пловдивска; Ловешка и Русенска; Монтана и Пловдивска; Монтана и Русенска; Софийска и Хасковска.

Проведеният вероятностен анализ на интегралните оценки, характеризиращи социално-икономическото състояние на общините, дава възможност за разкриване на значителните различия между областите. Разкриването на факторите и предпоставките за тези различия несъмнено ще оказва положителна роля при изграждането на диференцирана регионална политика в страната.

3. Изследване на устойчивостта при развитието на общините

Използването на средните трансформирани оценки за периода 1994-1996г. дава възможност за линейна подредба на общините в страната при изследване равнището им на развитие. Чрез промяната в ранговете (според интегралните оценки), които получава конкретна община за началната и крайната година на разглеждания период, се дава най-обща оценка за нейното развитие на фона на всички общини в страната. Тук ще бъде изследвана устойчивостта на тези промени.

Понятието "устойчивост" напоследък се използва все по-често. В различните научни области то може да бъде дефинирано по различен начин. При регионалното развитие то би трябвало да се свързва с прогресивното и балансираното развитие на определена територия, респ. община в перспектива, при отчитане на нейните специфични особености.

При определяне на понятието "устойчивост" в развитието на общините се изхожда от следната работна хипотеза: смята се, че една община е в устойчиво състояние, ако рангът ѝ според интегралната оценка съвпада с ранговете по отделни аспекти в нейното развитие. В този смисъл колкото по-големи са отклоненията за дадена община в посочените рангове, толкова степента на неустойчивост е по-висока. Като измерител за изследване степента на неустойчивост в развитието на i -тата община се разглежда

$$K_i^{ycm.} = \sum_{j=1}^n |r_1 - r_{ij}|,$$

където с r_i е означен рангът на i -тата териториална общност според интегралната оценка, а с r_{ij} - ранговете по отделни аспекти в нейното развитие.

Промяната в степента на неустойчивост се оценява чрез значенията на посочения измерител за началната и крайната година на изследвания период. Когато значенията на посочения измерител нарастват, се повишава и степента на неустойчивост, а когато намаляват - степента на неустойчивост се понижава.

Резултатите от проведеното изследване показват, че нито една община не е в устойчиво състояние според приетата работна хипотеза, но за сметка на това тя ни дава възможност да оценим промените в степента на

неустойчивост на общините в страната за разглеждания период.

Според подредбата на общините в началото и края на изследвания период и промените в степента на неустойчивост могат да бъдат построени четири теоретични модела за развитие на община, схематично представени в табл. 5.

Таблица 5

Теоретични модели за развитие на община

Общини	Степен на неустойчивост	
	намалява	нараства
Отиват по-напред в подредбата или запазват своя ранг	I модел	III модел
Отиват по-назад в подредбата	II модел	IV модел

При **първия** теоретичен модел общината отива по-напред в подредбата или запазва своя ранг, при което степента на неустойчивост намалява. При този модел с придвижването на общината към по-предни позиции тя се движи към своето устойчиво състояние.

При **втория** модел общината също се движи към своето устойчиво състояние, но това става чрез придвижване към по-задни позиции при подредбата.

При **третия** и **четвъртия** модели общината е в неустойчиво състояние. При третия тя отива по-напред в подредбата или запазва своя ранг, а при четвъртия - по-назад. Степента на неустойчивост при тези модели нараства.

Резултатите от проведеното изследване на равнището на развитие на общините сочат, че за изследвания период 1994-1996 г. само девет общини са запазили своя ранг. Това са общините Каспичан (ранг 20), В. Търново (ранг 36), Ямбол (ранг 51), Тополовград (ранг 122), Кубрат (ранг 189), Садово (ранг 196), Медковец (ранг 227), Гърмен (ранг 233) и Джебел (ранг 256). Най-голямо придвижване напред в подредбата се отчита за община Радомир (от 138 на 35 място), а най-голямо придвижване назад - за община Стражица (от 80 на 179 място).

За около 10% от общините в страната, за които промените в подредбата са най-големи, е определена принадлежността им към представените теоретични модели:

Първи модел: Костенец, Ихтиман, Антон, Братя Даскалови, Сандански, Берковица, Чирпан, Елена и Вършец.

Втори модел: Стражица, Крушари, Маджарово, Рудозем, Преслав, Провадия, П. Тръмбеш, Кула, Мадан, Момчиловград.

Трети модел: Радомир, Царево, Своге, Чепеларе.

Четвърти модел: Грамада, Брегово, Ветрино.

От гледна точка на нарастване на неустойчивостта при развитието на общините интерес представляват трети и четвърти теоретични модели. Общините, принадлежащи към третия модел, са отишли по-напред в подредбата, но степента на неустойчивост в тяхното развитие е нараснала. При тяхното развитие в перспектива трябва да се подхожда конкретно с оглед

намаляване степента на неустойчивост. Аналогично е положението и за общините Грамада, Брегово и Ветрино, които представляват четвъртия теоретичен модел, но при тях нарастването на степента на неустойчивост се свързва със значително влошаване на позициите им при подредбата.

Изследването на степента на неустойчивост в развитието на общините е от съществено значение за тяхното развитие в перспектива. От състояние на неустойчивост конкретната община трябва да търси своето устойчиво развитие. Всяка община може да преминава от устойчиво към неустойчиво състояние или обратно, но в своето развитие тя трябва да се стреми към устойчивост и движение към по-предни позиции. Доколкото това е целта на всяка община, този процес е труден и динамичен и изисква периодично провеждане на сравнителен анализ на равнището на тяхното социално-икономическо развитие и на тази основа изследване на различията и устойчивостта и вземане на съответни управленски решения.

Приложение 1

Интегрални оценки и рангове, характеризиращи равнището на развитие на общините за периода 1994-1996г.

Общини	Средна трансф. интегр. оценка за периода	Ранг за периода	1994г. - Интегрална оценка	1994г. - ранг	1996г. - Интегрална оценка	1996г. - ранг
0849 МИРКОВО	0,1019	1	0,2426	1	0,4078	2
0213 ДЕВНЯ	0,2183	2	0,4569	2	0,1548	1
0918 РАДНЕВО	0,5795	3	0,5566	3	0,6728	4
0851 ЧЕЛОПЕЧ	0,5811	4	0,6852	8	0,5942	3
0847 ПИРДОП	0,6246	5	0,5912	4	0,7308	6
0815 ЕТРОПОЛЕ	0,6406	6	0,6763	7	0,7525	8
0846 ЗЛАТИЦА	0,6698	7	0,6336	5	0,7709	11
0106 КАМЕНО	0,6796	8	0,6754	6	0,7723	12
0804 БОБОВ ДОЛ	0,6872	9	0,7176	11	0,7307	5
0103 БУРГАС	0,6941	10	0,702	9	0,7662	10
0204 БЕЛОСЛАВ	0,7062	11	0,7125	10	0,7752	14
0725 СГО	0,7279	12	0,741	12	0,7817	16
0417 КОЗЛОДУЙ	0,733	13	0,7515	15	0,8003	19
0203 БАЛЧИК	0,7349	14	0,7562	17	0,776	15
0111 НЕСЕБЪР	0,7386	15	0,777	21	0,7486	7
0903 ГЪЛЪБОВО	0,7399	16	0,767	18	0,7748	13
0206 ВАРНА	0,7413	17	0,7552	16	0,7888	17
0410 ВРАЦА	0,7422	18	0,801	27	0,7541	9
0806 БОЖУРИЩЕ	0,7527	19	0,7467	13	0,8176	25
0520 ПАНАГЮРИЩЕ	0,7608	20	0,7475	14	0,8407	44
0522 ПЛОВДИВ	0,7624	21	0,7719	19	0,8119	23
0218 КАСПИЧАН	0,7663	22	0,7731	20	0,8039	20
0202 АКСАКОВО	0,7671	23	0,7805	22	0,8055	21
0326 СУХИНДОЛ	0,7746	24	0,8126	33	0,7892	18
0813 ДРАГОМАН	0,778	25	0,7874	23	0,8207	28
0619 РУСЕ	0,7787	26	0,7931	24	0,8208	29
0922 СТАРА ЗАГОРА	0,7793	27	0,7965	26	0,8153	24
0320 ПЛЕВЕН	0,7837	28	0,8031	29	0,8212	30
0230 ШУМЕН	0,7864	29	0,7933	25	0,8346	37
0803 БЛАГОЕВГРАД	0,7879	30	0,8021	28	0,8182	26
0227 ДОБРИЧ	0,7942	31	0,8065	30	0,8359	39
0409 ВИДИН	0,7957	32	0,8132	34	0,8291	32
0925 ХАСКОВО	0,7982	33	0,8166	37	0,8289	31
0303 ВЕЛИКО ТЪРНОВО	0,7982	34	0,8163	36	0,8341	36

0919 СВИЛЕНГРАД	0,7991	35	0,814	35	0,8303	34
0519 ПАЗАРДЖИК	0,8012	36	0,8077	32	0,8446	57
0610 ИВАНОВО	0,8038	37	0,8065	31	0,8473	63
0905 ДИМИТРОВГРАД	0,8039	38	0,8361	63	0,8118	22
Средно за България	0,8053	39	0,8203	39	0,8383	40
0115 СЛИВЕН	0,8071	40	0,8213	40	0,8412	45
0526 РОДОПИ	0,8072	41	0,8242	44	0,8293	33
0501 АСЕНОВГРАД	0,8074	42	0,8369	67	0,8199	27
0814 ЕЛИН ПЕЛИН	0,8082	43	0,8293	54	0,8404	42
0324 СЕВЛИЕВО	0,8091	44	0,8283	48	0,8347	38
0305 ГОРНА ОРЯХОВИЦА	0,8093	45	0,8265	45	0,8426	50
0423 МЕЗДРА	0,8106	46	0,8293	53	0,8431	52
0513 КАРЛОВО	0,8117	47	0,8341	58	0,8414	46
0121 ЯМБОЛ	0,8125	48	0,829	51	0,8427	51
0618 РАЗГРАД	0,8129	49	0,8286	49	0,842	48
0109 МАЛКО ТЪРНОВО	0,813	50	0,8268	46	0,8439	56
0304 ГАБРОВО	0,8131	51	0,8289	50	0,8425	49
0329 ТРЯВНА	0,8143	52	0,8213	41	0,8475	65
0314 ЛОВЕЧ	0,8144	53	0,8348	61	0,8432	54
0322 ПОРДИМ	0,8146	54	0,824	43	0,8539	75
0328 ТРОЯН	0,8146	55	0,8173	38	0,8526	72
0625 ТЪРГОВИЩЕ	0,815	56	0,8278	47	0,8495	67
0809 ГОДЕЧ	0,8166	57	0,8359	62	0,8405	43
0302 БЕЛЕНЕ	0,8168	58	0,8335	57	0,8462	60
0504 БЕЛОВО	0,8169	59	0,8294	55	0,8416	47
0828 ПРАВЕЦ	0,8183	60	0,8291	52	0,8565	81
0826 ПЕРНИК	0,8189	61	0,839	73	0,8431	53
0107 КАРНОБАТ	0,8193	62	0,8399	74	0,8392	41
0819 КОПРИВЩИЦА	0,8197	63	0,8364	66	0,8474	64
0316 ЛЯСКОВЕЦ	0,8199	64	0,8407	77	0,8522	69
0211 ГЕНЕРАЛ ТОШЕВО	0,8201	65	0,8364	65	0,8557	77
0223 ПРОВАДИЯ	0,8206	66	0,8225	42	0,8626	97
0309 ДРЯНОВО	0,8221	67	0,8363	64	0,8523	71
0840 ДУПНИЦА	0,8224	68	0,8376	68	0,8466	62
0425 МОНТАНА	0,8224	69	0,8346	60	0,8563	79
0521 ПЕЩЕРА	0,8226	70	0,8327	56	0,8558	78
0530 СМОЛЯН	0,8228	71	0,8343	59	0,857	82
0829 РАДОМИР	0,8235	72	0,8693	138	0,8307	35
0907 КАЗАНЛЪК	0,8236	73	0,8384	72	0,8478	66
0911 ЛЮБИМЕЦ	0,8251	74	0,8443	85	0,8457	59
0534 ЧЕПЕЛАРЕ	0,8253	75	0,8555	105	0,8464	61
0323 СВИЩОВ	0,8263	76	0,8403	76	0,8523	70
0104 СРЕДЕЦ	0,827	77	0,8401	75	0,8595	87
0604 БЯЛА	0,8271	78	0,8415	78	0,8564	80
0838 СЛИВНИЦА	0,8286	79	0,8477	91	0,8556	76
0116 СОЗОПОЛ	0,8302	80	0,8427	81	0,8656	109
0807 БОТЕВГРАД	0,8306	81	0,8449	86	0,8575	83
0808 БРЕЗНИК	0,8306	82	0,8435	83	0,8605	93
0229 ШАБЛА	0,8307	83	0,8477	90	0,8536	74
0617 ПОПОВО	0,8307	84	0,8432	82	0,86	90
0209 ВЪЛЧИ ДОЛ	0,8307	85	0,8381	69	0,8594	85
0216 КАВАРНА	0,8308	86	0,8382	70	0,8636	99
0927 ЧИРПАН	0,831	87	0,8591	109	0,8453	58
0817 ИХТИМАН	0,8315	88	0,8669	128	0,8436	55
0621 СИЛИСТРА	0,8316	89	0,8419	79	0,8645	104
0515 ЛЪКИ	0,8318	90	0,8383	71	0,8682	112
0818 КОВАЧЕВЦИ	0,8333	91	0,844	84	0,8678	111
0843 ТРЪН	0,8335	92	0,8479	93	0,8637	101
0842 ТРЕКЛЯНО	0,8339	93	0,8531	101	0,8695	116
0332 ЯБЛАНИЦА	0,8342	94	0,8477	92	0,8651	107
0102 БОЛЯРОВО	0,8343	95	0,8507	96	0,8598	89
0225 СУВОРОВО	0,8346	96	0,8525	100	0,8528	73
0117 СОНГУРЛАРЕ	0,8369	97	0,8508	97	0,8643	103

0824 КЮСТЕНДИЛ	0,8373	98	0,854	103	0,8606	94
0831 РИЛА	0,8379	99	0,8546	104	0,8635	98
0312 ЛЕВСКИ	0,8384	100	0,8524	99	0,8646	105
0110 ЦАРЕВО	0,8395	101	0,8667	127	0,8516	68
0924 ХАРМАНЛИ	0,8397	102	0,8511	98	0,8652	108
0503 БАТАК	0,8399	103	0,8647	121	0,8589	84
0318 ПАВЛИКЕНИ	0,8404	104	0,8616	115	0,8626	96
0816 ЗЕМЕН	0,8408	105	0,8498	94	0,8709	119
0113 ПОМОРИЕ	0,8412	106	0,8609	113	0,8621	95
0830 РАЗЛОГ	0,8419	107	0,8582	108	0,8682	113
0810 ГОРНА МАЛИНА	0,842	108	0,8656	123	0,8685	115
0507 БРЕЗОВО	0,8445	109	0,8601	112	0,8649	106
0101 АЙТОС	0,8451	110	0,8645	119	0,8594	86
0205 БЯЛА	0,8456	111	0,8625	117	0,8642	102
0222 ПРЕСЛАВ	0,8457	112	0,8474	89	0,8818	154
0833 САНДАНСКИ	0,8463	113	0,8722	147	0,8598	88
0821 КОСТИНБРОД	0,8463	114	0,8616	116	0,8684	114
0307 ДОЛНА МИТРОПОЛИ	0,847	115	0,8537	102	0,8797	144
0836 СВОГЕ	0,8476	116	0,873	150	0,8636	100
0527 РУДОЗЕМ	0,8479	117	0,8474	88	0,8832	157
0325 СТРАЖИЦА	0,8481	118	0,8419	80	0,8897	179
0516 МАДАН	0,8489	119	0,8505	95	0,8833	159
0923 ТОПОЛОВГРАД	0,8489	120	0,8652	122	0,872	122
0214 ДОБРИЧКА	0,8491	121	0,8683	134	0,8724	124
0820 КОСТЕНЕЦ	0,8492	122	0,8837	172	0,8605	92
0811 ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ	0,8497	123	0,8659	124	0,8603	91
0219 КРУШАРИ	0,8505	124	0,8459	87	0,8863	167
0220 НОВИ ПАЗАР	0,851	125	0,8693	139	0,8704	117
0317 НИКОПОЛ	0,8511	126	0,8669	129	0,8712	121
0916 ОПАН	0,8513	127	0,858	107	0,8742	131
0308 ДОЛНИ ДЪБНИК	0,8514	128	0,8709	142	0,8729	126
0427 ОРЯХОВО	0,8519	129	0,8691	137	0,8746	132
0201 АВРЕН	0,8528	130	0,8646	120	0,8705	118
0523 ПЪРВОМАЙ	0,8528	131	0,8752	158	0,8735	128
0912 МАДЖАРОВО	0,8535	132	0,8575	106	0,8913	186
0119 ТВЪРДИЦА	0,8536	133	0,8674	132	0,8766	138
0607 ДВЕ МОГИЛИ	0,8537	134	0,8595	110	0,8813	150
0832 САМОКОВ	0,854	135	0,8673	131	0,8772	141
0105 ЕЛХОВО	0,8551	136	0,8718	146	0,8711	120
0310 ЕЛЕНА	0,8551	137	0,8743	157	0,8673	110
0331 ЧЕРВЕН БРЯГ	0,8552	138	0,8661	125	0,8822	155
0208 ВЕТРИНО	0,8553	139	0,86	111	0,8865	168
0420 ЛОМ	0,856	140	0,8662	126	0,8796	143
0531 СТРЕЛЧА	0,856	141	0,864	118	0,8827	156
0512 КАЛОЯНОВО	0,8562	142	0,8713	143	0,8739	129
0915 МЪГЛИЖ	0,8564	143	0,869	136	0,8757	135
0321 ПОЛСКИ ТРЪМБЕШ	0,8565	144	0,8609	114	0,8862	166
0401 БЕЛОГРАДЧИК	0,8566	145	0,8737	154	0,877	140
0432 ЧУПРЕНЕ	0,8566	146	0,8709	141	0,8809	147
0533 ХИСЯЯ	0,8574	147	0,8731	151	0,8768	139
0823 КРЕСНА	0,858	148	0,8696	140	0,8806	146
0118 СТРАЛДЖА	0,8585	149	0,8738	155	0,8729	127
0509 ДЕВИН	0,8588	150	0,8788	162	0,8764	136
0511 ЗЛАТОГРАД	0,8592	151	0,8717	145	0,8812	148
0805 БОБОШЕВО	0,8599	152	0,8742	156	0,8799	145
0801 БАНСКО	0,8599	153	0,8732	152	0,8814	151
0910 КЪРДЖАЛИ	0,86	154	0,867	130	0,8813	149
0402 БЕРКОВИЦА	0,8607	155	0,8862	179	0,8726	125
0414 ГРАМАДА	0,8609	156	0,8687	135	0,89	181
0827 ПЕТРИЧ	0,861	157	0,8783	161	0,8764	137
0529 СЕПТЕМВРИ	0,8611	158	0,8821	170	0,8746	133
0517 МАРИЦА	0,8611	159	0,8727	148	0,8815	152
0623 СЛИВО ПОЛЕ	0,8613	160	0,8734	153	0,8838	161

0603 БОРОВО	0,8618	161	0,8714	144	0,8857	165
0112 НОВА ЗАГОРА	0,8623	162	0,8789	163	0,8795	142
0431 ЧИПРОВЦИ	0,8623	163	0,8808	165	0,8747	134
0611 ИСПЕРИХ	0,8637	164	0,873	149	0,8898	180
0416 КНЕЖА	0,8643	165	0,8858	178	0,8833	158
0902 БРАТЯ ДАСКАЛОВИ	0,8648	166	0,8936	194	0,874	130
0848 АНТОН	0,8651	167	0,8918	190	0,8723	123
0419 КУЛА	0,8658	168	0,8681	133	0,8921	188
0404 БОЙЧИНОВЦИ	0,8667	169	0,8835	171	0,8884	175
0627 ЦЕНОВО	0,8677	170	0,877	160	0,8879	173
0601 АЛФАТАР	0,869	171	0,8814	168	0,8857	164
0624 ТУТРАКАН	0,8704	172	0,8846	175	0,8876	172
0841 СТРУМЯНИ	0,871	173	0,8843	174	0,8838	160
0428 РОМАН	0,8711	174	0,8877	181	0,8867	169
0622 СИТОВО	0,8721	175	0,882	169	0,8945	195
0313 ЛЕТНИЦА	0,8721	176	0,8866	180	0,8893	178
0605 ВЕТОВО	0,8724	177	0,884	173	0,8849	163
0301 АПРИЛЦИ	0,8729	178	0,8933	192	0,8847	162
0406 БРЕГОВО	0,8731	179	0,8759	159	0,9004	213
0327 ТЕТЕВЕН	0,8734	180	0,8905	187	0,8889	176
0319 ПЕЛОВО	0,8737	181	0,8808	166	0,8976	205
0913 МИНЕРАЛНИ БАНИ	0,8739	182	0,8813	167	0,899	210
0837 СИМИТЛИ	0,874	183	0,8884	185	0,8818	153
0514 ЛЕСИЧЕВО	0,874	184	0,8793	164	0,8951	199
0906 ИВАЙЛОВГРАД	0,8742	185	0,8856	176	0,8916	187
0224 СМЯДОВО	0,8743	186	0,8882	184	0,8923	190
0413 ГЕОРГИ ДАМЯНОВО	0,8755	187	0,8857	177	0,895	198
0120 ТУНДЖА	0,8756	188	0,888	183	0,8928	193
0408 БЯЛА СЛАТИНА	0,876	189	0,8965	203	0,888	174
0415 ДИМОВО	0,8763	190	0,888	182	0,9011	214
0525 РАКОВСКИ	0,8763	191	0,8918	191	0,8911	184
0528 САДОВО	0,8772	192	0,8939	196	0,8946	196
0613 КУБРАТ	0,878	193	0,8914	189	0,8922	189
0850 ЧАВДАР	0,878	194	0,8946	198	0,8905	183
0426 НОВО СЕЛО	0,8789	195	0,8956	200	0,8941	194
0532 СЪЕДИНЕНИЕ	0,8793	196	0,8998	208	0,8891	177
0844 ХАДЖИДИМОВО	0,8795	197	0,8982	206	0,8913	185
0421 МАКРЕШ	0,881	198	0,9015	212	0,8962	202
0405 БОРОВАН	0,882	199	0,9012	211	0,8904	182
0920 СИМЕОНОВГРАД	0,8824	200	0,8952	199	0,896	200
0825 НЕВЕСТИНО	0,8831	201	0,8961	201	0,8876	171
0917 ПАВЕЛ БАНЯ	0,8831	202	0,8963	202	0,8987	209
0315 ЛУКОВИТ	0,8839	203	0,9017	213	0,8928	192
0407 БРУСАРЦИ	0,8844	204	0,9034	215	0,8924	191
0822 КОЧЕРИНОВО	0,8853	205	0,9008	210	0,898	207
0614 ЛОЗНИЦА	0,8854	206	0,8934	193	0,8997	212
0615 ОМУРТАГ	0,8863	207	0,8939	197	0,9033	220
0602 АНТОНОВО	0,8871	208	0,8884	186	0,9049	222
0608 ДУЛОВО	0,8875	209	0,9074	220	0,8974	203
0228 ХИТРИНО	0,8877	210	0,8983	207	0,9025	218
0412 ВЪРШЕЦ	0,8879	211	0,9042	216	0,8875	170
0306 ГУЛЯНЦИ	0,8882	212	0,9055	218	0,8986	208
0212 ДОЛНИ ЧИФЛИК	0,8885	213	0,8999	209	0,9011	215
0226 ТЕРВЕЛ	0,8888	214	0,9084	222	0,896	201
0510 ДОСПАТ	0,8923	215	0,9099	223	0,8996	211
0215 ДЪЛГОПОЛ	0,8924	216	0,8978	205	0,9092	229
0606 ГЛАВИНИЦА	0,8927	217	0,8973	204	0,907	225
0403 БОЙНИЦА	0,8939	218	0,8937	195	0,9147	235
0835 САТОВЧА	0,8939	219	0,9176	236	0,8975	204
0418 КРИВИНДОЛ	0,894	220	0,9168	234	0,8947	197
0429 РУЖИНЦИ	0,8942	221	0,908	221	0,9067	223
0221 НИКОЛА КОЗЛЕВО	0,8943	222	0,9101	225	0,9023	217
0311 ЗЛАТАРИЦА	0,8944	223	0,9051	217	0,9093	230

0845 ЯКОРУДА	0,895	224	0,9143	231	0,8978	206
0430 ХАЙРЕДИН	0,8953	225	0,9057	219	0,9069	224
0914 МОМЧИЛГРАД	0,8972	226	0,8909	188	0,9213	243
0424 МИЗИЯ	0,8973	227	0,9107	226	0,9123	232
0502 БАНИТЕ	0,8979	228	0,914	230	0,9032	219
0834 САПАРЕВА БАНЯ	0,8979	229	0,9199	238	0,9016	216
0508 БЕЛИНГРАД	0,8997	230	0,9178	237	0,9105	231
0506 БРАЦИГОВО	0,8998	231	0,9213	240	0,9042	221
0802 БЕЛИЦА	0,9004	232	0,9122	228	0,9076	226
0612 КАЙНАРДЖА	0,9013	233	0,9021	214	0,919	242
0616 ОПАКА	0,9015	234	0,91	224	0,9172	237
0422 МЕДКОВЕЦ	0,902	235	0,9113	227	0,9084	227
0812 ГЪРМЕН	0,9054	236	0,9165	233	0,9135	233
0411 ВЪЛЧЕДРЪМ	0,9058	237	0,9206	239	0,9145	234
0433 ЯКИМОВО	0,9059	238	0,9287	244	0,9088	228
0609 ЗАВЕТ	0,9061	239	0,9131	229	0,9173	238
0207 ВЕНЕЦ	0,9064	240	0,9146	232	0,9185	241
0330 УГЪРЧИН	0,9066	241	0,9175	235	0,9171	236
0108 КОТЕЛ	0,9099	242	0,9219	241	0,9182	239
0505 БОРИНО	0,911	243	0,9262	243	0,9184	240
0626 ЦАР КАЛОЯН	0,9176	244	0,9317	245	0,9216	244
0518 НЕДЕЛИНО	0,92	245	0,9354	248	0,9222	246
0210 ВЪРБИЦА	0,923	246	0,9326	246	0,9261	247
0921 СТАМБОЛОВО	0,9249	247	0,9363	249	0,9217	245
0620 САМУИЛ	0,931	248	0,9261	242	0,939	252
0114 РУЕН	0,9328	249	0,9493	251	0,927	248
0926 ЧЕРНООЧЕНЕ	0,933	250	0,9471	250	0,9279	249
0217 КАОЛИНОВО	0,9343	251	0,9343	247	0,9482	255
0908 КИРКОВО	0,9349	252	0,9525	253	0,9308	250
0901 АРДИНО	0,9415	253	0,9501	252	0,943	254
0909 КРУМОВГРАД	0,9438	254	0,9578	254	0,9373	251
0524 РАКИТОВО	0,9485	255	0,9618	255	0,9396	253
0904 ДЖЕБЕЛ	1	256	1,0037	256	0,9819	256

РАВНИЩЕ НА РАЗВИТИЕ НА ОБЩИНТЕ В БЪЛГАРИЯ ЗА ПЕРИОДА 1994-1996г.

Нина Янкова
(Резюме)

Разгледани са различията в равнището на развитие на общините в страната за периода 1994-1996г. Използван е интегрален измерител, построен върху обобщаващи измерители за: икономическото състояние; доходния статут на населението; финансовото състояние на общината; инфраструктурната осигуреност и показатели за равнището на безработица и динамика на населението на общините. С оглед оценяване на различията между общините по области е проведен вероятностен анализ върху получените интегрални оценки.

Изградена е работна хипотеза за устойчиво развитие на община и на тази основа са построени четири теоретични модела, към които са отнесени около 10% от общините в страната, с най-големи промени в равнището на социално-икономическо развитие за изследвания период.

LEVEL OF DEVELOPMENT OF THE MUNICIPALITIES IN THE COUNTRIES FOR THE PERIOD 1994-1996

Nina Yankova
(Summary)

Studied are the differences in the level of development of the municipalities in the country for the period 1994-1996. Used is integral measure built upon the generalizing measures for: economic state; income status of the population; financial state of the municipality; infrastructural assurance and indexes for the level of unemployment and dynamics of the population of the municipalities. Concerning estimating the differences between the municipalities by regions, is carried out probability analysis on the integral estimations. Made is working hypothesis for the sustainable development of the municipality and on this basis are built four theoretical models to which are considered about 10% of the municipalities in the country, with biggest changes in the level of social-economic development for the studied period.

РАЗЛИЧИЯ В РАЗВИТИЕТО НА ОБЩИНТЕ В БЪЛГАРИЯ¹

I. Проблемът “център - периферия” в развитието на общините

1. Методологични и методически бележки

Методологичните и методически основи за разграничаване на проблема “център - периферия” от останалите проблеми на регионалистиката са много важен етап от аналитичната работа, предшестваща подготовката на регионални и общински програми и тяхното приложение. Съществен момент при търсенето на решение е този проблем да се отграничи от сродни проблеми. Правилният методологически подход ще ни избави и от някои погрешни представи. Така много често той се отъждествява с неравномерното, небалансирано развитие на територията на страната, периферните (от географска гледна точка) райони се оприличава със слаборазвитите или с депресивните, с понятието “провинция” и др.

Обществените възприятия на проблема “център - периферия” се изразяват главно в противопоставянето на тези два вида териториални общности. Обикновено “центърът” се отъждествява с динамичен икономически, социален и културен живот, възприема се като “прозорец към широкия свят”. Обратно, за периферията са характерни изразите “забравени от бога земи” или “джендем” (за географски отдалечени райони)², “обществена спалня” (за панелените квартали в големите градове).

Проблемът “център - периферия” възниква, когато е сериозно нарушена или отсъства интеграция, хармония, балансираност във връзките и отношенията между: “столица - провинция” (респ. “административен център - останали населени места”), “град - село” (респективно “урбанизирани - селски райони”), “централни - гранични райони”, “градски център - покрайнини” и т.н. Или при анализа на развитието на регионите, общините, населените места можем говорим за наличие на проблем “център - периферия”, само когато има взаимна зависимост между тях и когато развитието на едни териториални общности е за сметка на изоставането на други.

За да идентифицираме проблема “център - периферия” винаги трябва да разглеждаме в единство минимум две групи териториални общности

¹ Тази студия е част от планова тема “Социално-икономически различия на общините в РБългария” на Икономически институт на БАН.

² Това разбиране се доближава много до понятието “remote regions”, което се използва в западната литература като синоним на периферните райони.

(общини, населени места и други). Когато имаме полярно струпване на предимно благоприятни социално-икономически характеристики в едни териториални общности за сметка на други, в които имаме акумулирани предимно неблагоприятни социално-икономически характеристики, тогава можем да говорим за наличието на проблем “център периферия”. При отсъствие на това полярно струпване на благоприятни и неблагоприятни характеристики нямаме основание да говорим за наличие на такъв проблем. В този случай са възможни две ситуации: първа, когато характеристиките на всички изследвани териториални общности са сравнително благоприятни и е налице добра интеграция между териториалните общности от изследваната съвкупност, т.е. отсъства поляризацията им на “център” и “периферия”; втора, когато характеристиките на всички изследвани териториални общности са сравнително неблагоприятни и липсва интеграция между териториалните общности от изследваната съвкупност, т.е. може да се предполага, че всички те са “периферия” на друг “център”;

Самите характеристики трябва да бъдат обективно, а не субективно, определени като благоприятни или неблагоприятни. Много важно е да се намери ясно разграничителната линия между благоприятното и неблагоприятното. За тази цел е възможно да се ползва някакъв еталон, например средните за страната, средните за наблюдаваната съвкупност от териториални единици и други. Освен това, много често така наречените благоприятни характеристики на “центъра” водят сами по себе си до други неблагоприятни характеристики. Така например бързото индустриално развитие и демографски растеж могат до доведат до замърсяване на околната среда, до засилване на стреса, до по-висок риск от заболявания и други.

При оценката на проблема “център - периферия” в развитието на общините и районите трябва да се използват следните два вида индикатори:

- основни индикатори, определящи статута на териториалната общност (район, община, населено място и др.), като “център” или “периферия”;
- вторични индикатори, чиито параметри зависят от статута на териториалната общност като “център” или “периферия”.

Един примерен списък на възможните индикатори за наличието и оценката на проблема “център-периферия” при анализа на междуобщинските различия е представен в Приложение (табл. 1)

Естествено обработката на емпиричния материал по приложения списък от показатели трябва да се предшества от един много внимателен анализ на характера на избраната съвкупност от териториални общности. Тук е много важно да се съобразим с една характерна черта на проблема “център - периферия” - неговата йерархичност. Едни и същи територии или населени места могат да бъдат “център” по отношение на свързани с тях периферни територии или населени места и едновременно с това - те могат да бъдат “периферия” по отношение на други територии или населени места. Същевременно при анализа трябва да се има предвид, че самите благоприятни или неблагоприятни характеристики, определящи

териториалните общности като “център” или “периферия” могат да бъдат исторически онаследени или последващо придобити.

2. Корените на проблема “център - периферия”

За да бъде обективно анализиран този проблем трябва много добре да се познава неговия генезис и развитие във времето. Корените му могат да бъдат исторически, икономически, административно-управленски и др.

Историческите корени на проблема “център периферия” са свързани с появата, развитието и отмирането на цивилизации, империи, държави и градове в миналото.

Блясъкът и великолепието на античните градове, натрупаните в тях несметни богатства са се дължали на безмилостното ограбване на завоюваните територии, които са се превърнали в “периферия”. В рамките на античната и феодалната държава проблемът “център - периферия” се е проявявал в отношението между града и териториите извън крепостните стени. Едва по-късно с развитието търговията и занаятите и появата на новата класа - буржоазията, градът се отваря към своята периферия и те се сливат в едно цяло.

В по-ново време проблемът “център - периферия” се проявява при отношенията между метрополиите и техните колонии. В рамките на самата колония пък се формира “център” - обикновено пристанищен град (тъй като колонизацията е ставала по море) и “периферия” - вътрешността на колонизираната държава.

Прекрояването на картата на Европа - появата на нови държави и преместването на граници, главно в резултат на войни - също се отразява на промяната на статута на териториите като “център” или “периферия”. С развитието на европейската интеграция и разширяване границите на Европейския съюз проблемът “център - периферия” постепенно отпада като регионален проблем в неговите по-глобални аспекти. Наред с това, свободното движение на стоки, капитали, услуги и хора в рамките на общността превръща граничните райони на всяка страна - членка в своеобразни интеграционни средища.

За териториите на България огромно значение оказват войните с Византия, падането под турско робство и впоследствие разпадането на турската империя, Балканската, Първата и Втората световна война. Разделянето на взаимно свързани, интегрирани територии чрез държавни граници ги е превръщало в “периферии” - например Родопите и Беломорието, Добруджа, Западните покрайнини. Идеологическото и военно-блоковото противопоставяне след Втората световна война превърна в “периферия” почти всички райони от южната и западната граница на България.

За периферията не е без значение към кой център ще тангира.³ На практика понякога периферните райони са в зоната на т. нар. “ничия земя”.

Икономическите корени на проблема “център периферия” са свързани с историческите, но имат и своя относителна самостоятелност. В глобален план факторите, които формират “центрове” и “периферии” са: типа

³ Типичен пример в това отношение е вица за отношението на чуките към Екатерина Втора. Те не я обичали, защото е дала на американците само Аляска, а е забравила за Чукотка.

на аграрните отношения, индустриалната революция и нейните средища, направленията на потоците в световната търговия и др.. Така развитието на пазарната икономика формира понятието “периферен капитализъм” - капитализмът в по-слабо развитите страни. Поради периферния си характер този капитализъм трансферира добавена стойност към развитите страни (“центъра”). В резултат на това, капитализмът в “центъра” има по-висок темп на акумулиране на капитала, производството е на по-високо технологическо равнище и доходите са по-големи. Сега с глобализацията на икономиката това понятие започва да губи своя смисъл, но огромни пояси от Африка, Азия и Латинска Америка все още са в периферията на развитото пазарно стопанство.

Наличието или отсъствието на природни суровини и степента на тяхната разработеност също са важна икономическа предпоставка за поляризирането на териториите на “център” и “периферия”. Същевременно едностранчивото развитие на дадена територия само като източник на суровини много често априори я превръща в “периферия.” По правило териториалните общности с диверсифицирана икономика са “център”, а тези с моно-културна икономика - “периферия”.

По своя характер на развитие отраслите на икономиката също имат важна роля за определяне статута на дадена териториална общност като “център” или “периферия”. По правило развитието на високо-технологичните отрасли като електроника, електротехника, машиностроене е свързано с наличието на научни центрове, технологични паркове, което е определящо за превръщането на дадена територия в “център”. Други отрасли, като земеделието например, ако са на ниско технологично равнище са типични за периферните райони. Естествено това са само икономически корени - предпоставки и не бива априори селските територии да се отнасят към “периферията”. Съвременното земеделие е свързано с много съпровождащи дейности на входа и изхода, както и от силно развита инфраструктура. По тези причини един типичен земеделски район може да играе и ролята на център по отношение на промишлени райони, където има затихващи добивни отрасли или пък остарели индустрии.

Управленските, вкл. субективно волунтаристични корени на проблема “център-периферия” също не са за подценяване. Неумелата регионална политика или отделни субективни решения могат да породят сериозно поляризиране на териториалните общности. Така наличието на глобален проблем “център (големите градове) - периферия (селата)” е последица от провежданата политика на ускорена индустриализация. Тази политика изсмукваше десетилетия наред жизнените сили на селата (финансови, материални и човешки ресурси), превръщайки ги в една огромна периферия. Резултат от тази политика е и т. нар. “вътрешна периферия”, обхващаща цели общини или селата и някои малки градчета от Балкана.

Едно неаргументирано административно-териториално делене също може да положи началото на проблем “център - периферия” на различни равнища. Изкуственото разделяне на взаимносвързани територии и опитите за “моделиране” на нови териториални общности може да превърне развити и интегрирани райони в периферия. Неправилното разпределение на функции между съставните части на една териториална общност също могат

да бъдат фактор, генериращ проблема "център - периферия". Тук се отнасят случаите на концентриране на власт при нарушаване на принципите на управляемост, подценяване ролята на местното самоуправление и др.

Проблемът "център - периферия" на общинско или районно равнище може да бъде резултат и на политика на умишлена изолация - изкуствени бариери пред интеграцията - икономическа, социална, културна. В тези случаи например, умишлено не се изграждат инфраструктурни връзки, с което се пречи на икономическите и социалните контакти на живеещите на дадената територия (цели общини или отделни населени места). Такава политика се прилага обикновено към територии, населявани от малцинствени етнически или религиозни общности под формата на пасивна сегрегация.

Субективни грешки или нарушаване на основни принципи при градоустройството също могат да породят проблем "център - периферия" в рамките на общината или на отделното населено място. Плод на такива грешки са пренаситени с функции и инфраструктура градски центрове от една страна, и от друга - периферни райони, превърнати в обществени спални.

Към управленските фактори за формирането на полюсите на "центъра" и "периферията" се отнасят и някои субективни решения за концентриране на административно, социално-здравно, образователно и друго обслужване на населението в по-малък брой населени места. Макар и икономически логични, без съответната интегрираща (свързваща) инфраструктура тези решения водят до разширяване на периферните райони.

3. Прояви и тенденции на проблема "център - периферия" при прехода към пазарно стопанство.

При анализа на проблема "център - периферия", като специфичен акцент на междуобщинските различия, в условията на преход към пазарно стопанство се срещат две групи оценки⁴, изразяващи се в засилен негативизъм или необоснован оптимизъм.

Първата група оценки за остротата на проблема се базира на обичайната носталгия по миналото. Обикновено се посочват примери за създаване на нови индустриални центрове в общините от периферните райони на страната и тяхното кризисно състояние днес. Така всички прояви на проблема "център - периферия", колкото и "брадясали" да са те се стоварват на реформите от последните няколко години⁵.

Втората група оценки за състоянието и развитието на проблема "център - периферия" се аргументира с действието на автоматичните регулатори на пазарното стопанство, които изравняват териториалните общности по степен на развитост. Така се стига до заключението, че предприемаческата инициатива води до постепенното обезсилване на този проблем. Тази философия също се аргументира с факти от някои гранични или селски райони.

⁴ Всъщност конкретни анализи на проблема "център - периферия" отсъстват, но оценки могат да се извлекат и от публикации и доклади, свързани с регионалното развитие.

⁵ Строителството на метрото в София беше отлагано десетилетия, но забавяне на неговата по-цялостна реализация само с няколко месеца може да се окаже повод за сериозна критика).

Всъщност, в условията на преход към пазарно стопанство има както позитивни прояви в посока към ограничаване на проблема "център - периферия", така и негативни - изострящи този проблем .

Негативните прояви се изразяват главно в:

- продължаващо обезлюдяване на общини или цели райони;
- икономическа криза в общините, където изкуствено са пренесени индустрии от вътрешността на страната;
- криза в земеделието в общини, където се забавя възстановяването на собствеността върху земята.

Позитивните прояви се изразяват в:

- засилване на предприемачеството в "периферни общини", разположени в гранични райони, а също и в отделни села, крайни градски квартали и др.
- нарастващ интерес към районите на границата с Гърция, Македония и Югославия - развитие на услуги, инфраструктура и др.
- затихване процесите на трайна миграция в райони, където има потенциал за развитие.

Преходът към пазарна икономика роди един друг специфичен аспект на проблема "център - периферия", свързан с дълбочината и степента на провежданите реформи. Поради неблагоприятната социално-политическа среда, в която протичат реформите - остро политическо противопоставяне, отсъствието на обществен консенсус по ключови въпроси на реформата, честа смяна на правителства и други - много райони и отделни общини на страната могат да бъдат квалифицирани като периферни по отношение на районите, където пазарните отношения вече са силно развити. Така например не само в отделни общини, но и в цели райони (например Северо-западна България), общественно-политическите отношения не са се променили съществено. В тези райони до голяма степен са се съхранили старите стопански структури или техни съвременни псевдопазарни субекти. Истинските предприемачи са рядкост, а в повечето случаи съществуващата производствена база се изкупува от "кредитни милионери". Много често определени дейности на частния сектор (изкупуване на селско-стопанска продукция, рибовъдство, ресторантьорство и други) са монополизирани от силови групировки или отделни "мутри". Жилавата "всестранка" и натуралното стопанство са най-добрата алтернатива на слабо застъпените в тези райони държавни програми за омекотяване на бедността.

Трябва да се подчертае, че самите реформи в началото "разтърсиха" най-напред големите общини, които безусловно се отнасят към центъра, където производството и доходите рязко спаднаха, а безработицата и бедността се увеличиха. В същото време, благодарение на инерционните процеси икономическата ситуация в общините, където реформата почти не протичаше се запази сравнително благоприятна. В следващите две - три години обаче ситуацията се промени коренно. Именно поради нарастналата предприемаческа активност (вкл. в резултат на приток на чужди инвестиции) и развитост на пазарните отношения, икономиката в големите градове "дръпна" и там доходите нарастнаха, а безработицата намалea рязко. Обратно, общините в райони с бавно протичащи (дори застинали) реформи сега изпитват остра криза - средните доходи са доста по-ниски, а

безработицата е “упорита” и постоянно надхвърля 20% от икономически активното население.

Този специфичен аспект на проблема “център - периферия”, произтичащ от различията и скоростта, с която протичат реформите беше обект на силно политизиране. Появиха се и политически квалификации за отделни райони или общини, като например “сини гета”, “червени бастиони”, “депесарски общини” и други, които само изострят проблема, но не го решават.

Преодоляването на споменатия аспект е фундаментална специфична задача на българското общество. Изключително положителна и градивна роля в този процес могат да изиграят Националното сдружение на общините в България и техните регионални асоциации .

4. Опит за класификация на общините в България на “център” и “периферия”

Като се използват интегралните оценки за равнището на развитие на общините⁶ може да се приложи следният методически подход за определяне принадлежността на общините към центъра или периферията:

- разделяме общините според ранга им в общото подреждане в квинтилни групи;
- приемаме, че общините от първа и втора квинтилна група са с най-благоприятни икономически характеристики и следователно могат да бъдат в ролята на “център”. Съответно общините в пета и четвърта квинтилна група са с най-неблагоприятните икономически характеристики и могат да бъдат отнесени към периферията;
- общините от третия квинтил могат условно да бъдат разпределени съответно като “потенциален център” или “близки до периферията”.
- излизайки от йерархичността на проблема “център - периферия”, на най-напред определяме следните видове “центрове” и периферии:
а) център с междурегионално значение, с регионално значение и с локално значение; б) периферия от общини с предимно градски тип и периферия от общини с предимно селски тип.
- на регионално равнище отделните общини с характеристики на “център” могат да бъдат разделени в следните групи: първостепенен регионален център, междуобщински и общински център. Общините от междинната група, които имат потенциал на “център” могат да бъдат потенциален общински център.
- според териториалното им разположение, определяме общината (или групата общини) с характеристиките на “център” и съответно “принадлежащата” ѝ периферия от групата съседни общини с най-неблагоприятни характеристики. Една специфична група може да бъде обособена за т. нар. “транзитни периферии” - общини или група общини, които играят ролята на транзитни (или буферни) територии между “центъра” и “периферията” в рамките на даден

⁶ Вж. Н. Янкова, Изследване на социално-икономическите различия в развитието на общините в България (студия под печат).

регион. Общините с най-неблагоприятни характеристики формират “чистата” периферия.

Получените по този методически подход резултати са дадени в Приложение (Таблица 2). Класификацията на общините в таблицата е доста условна, доколкото са използвани данни за по-кратък период. В случая само е илюстриран един възможен опростен подход за класифициране на общините в аспекта “център - периферия” като едно от измеренията на междуобщинските различия.

5. Политики за смекчаване на проблема “център - периферия”

Основно изискване на политиката за смекчаване на проблема “център - периферия”, като специфичен аспект на междуобщинските различия, е нейната адекватност на националната политика за преход към пазарна икономика и развитие на демократичните структури на обществото. Опасна тенденция е, когато се търси решение или се анализира един проблем да се разчита на автоматизма на пазарните сили или пък да се извади старият арсенал от изрази и политики, които сега просто са неадекватни на времето, на общия политически, икономически и социален климат в България.⁷

За да се постигне желаната адекватност между националната политика за преход към пазарно стопанство и демократично общество и политиките за противодействие на проблема “център - периферия” е необходимо да се определят приоритетите и основните подходи на национално, регионално и локално равнище. Основен документ, в който могат да се координират целите и приоритетите на държавата с тези на областите и общините е Националният план за регионално развитие.⁸

Основно изискване към националната политика е тя да не поражда задълбочаване на разглеждания проблем на регионално или общинско равнище. Подобно е и изискването към специфичните мерки за неговото преодоляване, те не трябва да влизат в противоречие с националната политика. Затова решаването на посочения по-горе аспект на проблема “център - периферия”, изразяващ се в изоставането на реформите (дори умишленото им забавяне и блокиране) в определени територии е фундаментална специфична задача на българското общество.

Основите на една успешна политика срещу проблема “център - периферия” се изразяват в следното:

- стимулиране на интеграционните връзки и постигане на икономически растеж, базиран на собствените суровини, развитие на малкия и средния бизнес;

⁷ Да се смята за успешна политика срещу проблема “център - периферия” поредицата от мерки за икономическо съживяване и демографско укрепване на граничните райони, предприети през 80-те години, е пресилено. Същевременно, не бива да се игнорира опитът и добрите решения (предлагани или прилагани в близкото минало). В това отношение, ако погледнем материалите от Научно-техническата конференция “Стратегиите за териториално развитие и проблемът “център - периферия”, проведена преди 10 години в гр. Трявна, наред със забавно звучащите сега идеологически клишета и цитати от “велики” партийни форуми, можем да открием и много рационални зърна.

⁸ В проекто-закона за регионалното развитие е предвидено този документ да обхваща период от 6 години.

- развитие на всички видове услуги за населението и привличане на туристи на територията на цялата страна;
- защита на природната среда, съхраняване и обогатяване на националното наследство;
- развитие на телекомуникационната система и преодоляване на чувството за откъснатост в рамките на района, общината, населеното място;
- развитие на структурите на гражданското общество (вкл. създаване на мрежа от неправителствени организации за икономическо, социално, екологическо, културно и т.н. развитие), като допълване (а в определени случаи и като алтернатива) на държавните институции.

Много важно е също да се различават конюнктурните, временните фактори, намаляващи остротата на проблема “център периферия” на регионално и общинско равнище от трайните, устойчивите във времето. Пример за това е бизнеса на западната граница и бъдещето на териториите около новите гранични пунктове в Родопите и долината на Места. Политиката на противодействие срещу проблема “център - периферия” трябва да се съсредоточи върху трайно действащите фактори. Необходимо е приоритетно да се обхванат факторите в областта на икономиката и инфраструктурата, използването на природните и човешките ресурси, които имат определящо значение за статута на дадена община или територия като “център” или “периферия”. Факторите от втората група, които се проявяват като следствие от статута на териториалната общност като “периферия” трябва да бъдат приоритетно обект на въздействие в случаите, когато се наблюдават деградационни процеси в социалната сфера, културата, обществения живот.

II. Междубщински различия в заетостта и безработицата

1. Оценка на диференциацията в заетостта и безработицата по общини

Заетостта и безработицата във всяка община са следствие и причина за равнището на нейната обща интегрална оценка. По-слабата икономическа база на общината, особено в период на криза води до намаляване на заетостта и нарастване на безработицата. По-ниската степен на заетост води до намалява собствените приходи на общината от данък общ доход. По-високото равнище на безработица пък я натоварва общината с повече разходи за социално подпомагане. Освен това, ниското равнище на доходите в общините с висока безработица води до ограничено потребление на стоки и услуги и оттам до свиване на собствената производствена база и до намаляване на предприемаческата активност на населението.

Връзката между интегралната оценка на всяка община и равнището на безработицата е много силна. Изчисленият рангов корелационен коефициент на Спирман е 0.72 и категорично потвърждава това.⁹

⁹ Коефициентът на Спирман е пресметнат по данни на Националната служба по заетостта и студията (под печат) на Нина Янкова “Изследване на социално-икономическите различия в развитието на общините в България”.

През последните 3-4 години по административни райони безработицата варираше от около 3% в София-град до 25% в Монтанска и Русенска области. Общата тенденция към намаление на безработицата, характерна за първите 10 месеца на 1998 година се прояви обаче и в областите с най-висока безработица, като нейното равнище падна под 20 %. По общини също се наблюдава положителната тенденция - да нараства броят на тези с ниска безработица и намалява броят на общините с висока безработица. (вж. табл. 1)

Таблица 1

Разпределение на общините по ниво на безработица

Месеци	Брой на общините по ниво на безработицата			
	до 10%	от 10 до 20%	от 20 до 30%	над 30 %
Декем. 1995	34	123	70	32
Декем. 1996	30	110	74	45
Декем. 1997	29	118	76	36
Януари 1998	30	117	75	37
Февруари 1998	30	115	73	41
Март 1998	34	116	72	37
Април 1998	42	112	75	30
Май 1998	54	112	67	26
Юни 1998	64	116	64	20
Юли 1998	69	119	60	16
Август 1998	72	123	57	12
Септ. 1998	73	124	58	9
Октом. 1998	67	118	63	16

*София е посочена като една община

Анализът на данните за периода 1996 - 1998 година показва лек спад в общото равнище на безработицата в общините. Основните фактори, които го определят обаче са най-вече сезонните влияния. Сезонната цикличност в икономическата активност води до намаляването на регистрираната безработица през пролетно-летния сезон и до нейното нарастване през есенно - зимния. Сезонното влияние засяга и районите и общините с трайно висока (упорита) безработица. Работната сила от тези райони временно се ангажира най-вече в земеделието и строителство. Във всички курортни селища, особено тези по Черноморието, безработицата през летните месеци също е много ниска.

Общините, в които процентът на безработица трайно се задържа на критични равнища (над и около 40% от икономически активното население) са следните: Борино, Неделино и Ракитово (Пловдивска област), Кайнарджа и Антоново (Русенска област), Каолиново и Венец (Варненска област), Якимово, Димово и Ружинци (Монтанска област), Угърчин и Пелово (Ловешка област) и др. Поддържането на високо равнище на безработица за продължителен период в тези общини води до деградационни процеси -

неизползване на човешкия капитал, деквалификация, емигриране (временно или постоянно) на населението, както и до засилване на криминалните престъпления (особено в общините с концентрация на ромско население).

Степента на икономическа активност на населението на отделната община е индикатор за използването на нейните човешки ресурси. Колкото по-висок е коефициентът на икономическа активност и колкото по-висока е заетостта (респ. по-ниска безработицата), толкова по-добре се реализира човешкия потенциал на общината. Съотношението между икономически активното и икономически неактивното население също отразява силата на човешкия потенциал на общината. Всички тези зависимости могат да бъдат изразени в един обобщаващ показател, наречен "Община с икономически активно заето население" (ОИАЗН). Стойностите на този показател могат да бъдат определени по следната формула:

$$\text{ОИАЗН} = \text{КЗ} - \text{КИА} + (1 - \text{ИНН}/\text{ИАН}),$$

където: КЗ е коефициент на заетост - съотношението (в %) между заетите и населението на общината над 15 годишна възраст;

КИА - коефициент на икономическа активност - съотношението (в %) между икономически активното население (заети+безработни) и населението на общината над 15 год.;

ИНН - икономически неактивното население на общината над 15 години;

ИАН - икономически активното население на общината над 15 години.

Теоретично, този показател може да има две екстремни стойности (+1 и - 99):

- когато цялото население на общината над 15 години е икономически активно и е заето. Тогава стойността на показателя ОИАЗН е равна на плюс 1;
- когато цялото население на общината над 15 години е икономически активно, но е безработно. Тогава стойността на показателя ОИАЗН е равна на минус 99.

Показателят ОИАЗН може да се доразвие, като се добавят още елементи в качеството им на корекционни коефициенти със знак минус или плюс. Така например ако имаме информация за заетостта на непълен работен ден би трябвало да въведем корекционен коефициент (1 - заети на непълен работен ден/заети на пълен работен ден). По същия начин можем да въведем този коефициент и за заетите в домашното стопанство или пък за безработните, участващи в неформалната икономика (ако има такава информация).

Показателят ОИАЗН дава възможност да се следи в динамика степента на използване на човешките ресурси на общината или пък да се правят междуобщински сравнения. Освен това, той позволява да се поставят определени целеви стойности и да се следи дали политиката, която провеждаме ни приближава или ни отдалечава от поставената цел. Ако приемем например, че при дадената икономическа ситуация общината може

да си постави за цел структурата на населението над 15 годишна възраст да бъде както следва: 55 % заети, 5% безработни (или общо 60% икономически активни) и 40% икономически неактивни, то равнището на показателя ОИАЗН ще бъде - (минус) 4.67. Тези негови целеви стойности би трябвало естествено да се диференцират по групи общини, в зависимост от тяхната сегашна демографска структура и други особености. По-същественото тук е, че подобни целеви стойности могат да бъдат заложени в общински или регионални програми за заетост или в Националния план за регионално развитие (предвиден като основен инструмент в Закона за регионалното развитие) и да служат като синтетичен измерител на резултатите от предприеманите политики и мерки в областта на заетостта и безработицата.

Направените изчисления на равнището на показателя ОИАЗН за общините от Пловдивска област показват големите различия в степента на използване на човешките ресурси. (вж. табл. 2) Средното равнище на този показател за областта е около два пъти по-неблагоприятно от примерното целево равнище, посочено по-горе. Добро равнище на показателя има постигнато както в някои от големите общини (Пловдив, Асеновград, Карлово), така и в някои малки общини, където има работеща индустрия (Белово, Лъки). Развитото земеделие или близостта до голям град също е причина за благоприятни равнища на показателя ОИАЗН - например Брезово, Калояново, Марица, Родопи.

В отделни общини като Борино, Ракитово и Неделино, стойностите на показателя ОИАЗН надхвърлят многократно критичните стойности.

Диференциацията в равнищата на икономическа активност на общините трябва да бъде погледната и през кривото огледало на неформалната заетост и самонаетост. Изследване на този проблем показва, че около една трета от населението над 15 години участва под някаква форма в неофициалния пазар на труда.¹⁰ Сферите на участие в този пазар на труда са най-вече търговията и услугите, туризма, строителството, селското стопанство.

Неофициалната заетост в търговията и услугите е дисперсирана по територията на цялата страна. Все пак в общините с по-големи населени места тя оказва по-голямо влияние върху пазара на труда, отколкото в по-малките. В тези общини е развита и неформална заетост в областта на строителството, като неофициалните трудови борси привличат работна сила от почти цялата страна. Подобна заетост в туризма обхваща най-вече общините с курортни комплекси и има сезонен характер. В тези форми на заетост участва както местното население, така и приходящо население от съседни общини или от други райони.

Мащабите на неинституционализираното наемане на работна сила в селското стопанство са различни в отделните райони на страната. Основно се очертават три групи райони. Първо, райони с интензивно земеделие и ясно изразено търсене на работна сила - Пловдивско, Пазарджишко и отчасти Старозагорско и Хасковско. Тук мащабите на неинституционализираното наемане на работници са най-големи. Поради сезонно-кампанийния характер на извършваните работи понякога дори се създава впечатление за дефицит

¹⁰ Белева, И., Г. Шопов, Й. Христосков. Неинституционализираната заетост и самонаетост в България, изследване на Института по пазарна икономика, 1996г./.

на работна сила. Поради това тези райони са и реципиенти на работна сила от други райони - обикновено турци или цигани от по-отдалечени населени места. Второ, райони с неинтензивно земеделие и епизодично (подчертано слабо) търсене на работна сила - почти цяла Северна България, Софийско, Бургаско и други. В тях мащабите на неинституционализираната заетост са много по-скромни и заплащането на труда много често е в натура.

Таблица 2

Икономическа активност на населението в общините от пловдивска област (31.12.1997г.)

Общини	Заетост (%)	Безработица (%)	Икономически активно население (%)	Икономически неактивно население (%)	Основен индикатор: ОИАЗН
Пловдивска обл.	49.7	9.0	58.7	41.3	- 8.70
Асеновград	48.7	7.7	56.4	43.6	- 7.47
Баните	45.1	16.3	61.4	38.6	- 16.03
Батак	43.3	9.7	53.0	47.0	- 9.59
Белово	48.2	5.5	53.7	46.3	- 5.36
Борино	35.6	32.3	67.9	32.1	- 31.77
Брацигово	43.0	10.2	53.2	46.8	- 10.08
Брезово	33.3	4.9	38.2	61.8	- 5.52
Велинград	41.2	18.6	59.8	40.2	- 18.27
Девин	48.0	17.7	65.7	34.3	- 17.7
Доспат	52.8	20.5	73.3	26.7	- 19.86
Златоград	56.0	12.3	68.3	31.7	- 11.56
Калояново	38.4	5.9	44.3	55.7	- 6.16
Карлово	55.5	5.1	60.6	39.4	- 4.75
Лесичово	26.2	14.7	40.9	59.1	- 15.14
Лъки	59.5	5.5	65.0	35.0	- 5.03
Мадан	55.2	12.9	68.1	31.9	- 12.37
Марица	47.3	10.2	57.5	42.5	- 9.94
Неделино	41.0	30.0	71.0	29.0	- 29.41
Пазарджик	50.7	9.4	60.1	39.9	- 9.06
Панагюрище	46.8	12.5	59.3	40.7	- 12.18
Пещера	51.9	11.0	62.9	37.1	- 10.59
Пловдив	57.6	4.0	61.6	38.4	- 3.62
Първомай	39.6	8.3	47.9	52.1	- 8.39
Ракитово	42.4	23.9	66.3	32.7	- 32.19
Раковски	39.6	15.1	54.7	45.3	- 14.93
Родопи	46.0	10.1	56.1	43.9	- 9.88
Рудозем	56.9	10.2	67.1	32.9	- 9.69
Садово	35.3	13.8	49.1	50.9	- 13.84
Септември	45.0	11.0	56.0	44.0	- 10.78
Смолян	48.7	11.1	59.8	40.2	- 10.77
Стрелча	32.1	17.5	49.6	50.4	- 17.52
Съединение	37.5	8.3	45.8	54.2	- 8.48
Хисаря	37.0	7.3	44.3	55.7	- 7.58
Чепеларе	44.1	12.4	56.5	43.5	- 12.16
Целеви равнина	55.0	5.0	60.0	40.0	- 4.67

Източник: Пресметнато по данни на Националната служба по заетостта и НСИ

Трето, райони със слабо развито земеделие и свръхпредлагане на работна сила - Кърджалийско, Смолянско, части от Хасковско, Благоевградско и др. Прилагането на такава заетост в тези райони е почти изключена (като не отчитаме труда в личното домашно стопанство естествено). Ето защо общините в тях представляват гнезда, от които се заражда трудова миграция към първия тип райони. Много често наемането на работна сила от тези райони е свързано с извършването на по-квалифицирана работа - оран, жътва, транспортиране и други със собствена техника. Наемането на земя под аренда или за съвместна обработка също е често срещано явление. Трудовата миграция обаче много рядко прераства в постоянно заселване, главно поради жилищната закотвеност или поради психологическите бариери на трудовия мигрант да се откъсне от роднинската или етно-религиозната си среда и да се засели в друга.

2. Икономически предпоставки за междуобщинските различия в заетостта и безработицата.

Либерализацията на търговския режим, но най-вече разпадането на пазара на бившия СИВ подеждаше шоково и силно засегнаха почти всички отрасли на икономиката. Допълнителен фактор за драматичния спад в производството и закриването на работни места се явиха ограниченията върху търговията с Ирак и продължителните икономически санкции срещу Югославия (Сърбия и Черна гора), както и влошената икономическа конюнктура в световен мащаб. При тези неблагоприятни условия шансовете на голяма част от предприятията да оцелеят финансово без да реструктурират производството си и да се преориентират към нови пазари станаха минимални. Стопанските субекти и институциите от трите сектора на националната икономика реагираха по различен начин на тази ситуация, поради което и кризата има различни измерения във всеки сектор. Параметрите на кризата варират още по-силно по типове общини, като по правило тя прогресивно увеличава обхвата си от центъра към периферията на страната.

Първичният сектор (добивни отрасли, селско и горско стопанство, лов и риболов) е подложен на най-големи сътресения в преходния период към пазарно стопанство. Същевременно причините за кризата и нейните параметри силно варират в отделните отрасли на първичния сектор. Спадът на производството в добивните отрасли се дължи най-вече на намалените възможности на държавния бюджет да субсидира минната промишленост и на влошаващите се геоложки условия на самия добив. Измеренията на този спад (при база 1990=100) по отрасли на добивната промишленост са както следва: черна металургия (вкл. добив на руди за черни метали) - 1991г. - 54.7, 1992г. - 49.8, 1993г. - 40.5; 1994г. - 50.9; 1995г. - 57.9 1996г - 54.5;цветна металургия (вкл. добив на руди за цветни метали) - 1991г. - 72.6, 1992г. - 70.0, 1993г. - 81.0; 1994г. - 90.0; 1995г. 87.1; 1996г 95.1.; каменовъглената промишленост - 1991г. - 91.7, 1992г. - 87.3, 1993г. - 133.4; 1994г. - 158.2; 1995г. - 234.6;1996г - 130.4; производството на електроенергия и

топлоенергия - 1991г. -93.1, 1992г. - 82.1, 1993г. - 91.3; 1994г. - 88.4; 1995г.- 93.0 1996г. - 95.1.¹¹

Локализирането на отраслите на добивната промишленост в малък брой общини, в много от които тя е единствения поминък, затрудни тяхното развитие. Положението се утежни в онези населени места, където предприятията от този отрасъл бяха ангажирани директно в развитието на инфраструктурата на населените места - общините от Средните и Източните Родопи, района на Осогово, района на Балканбас и други. Закриването на целия уранодобив и на неефективни участъци в рудодобива блокира развитието на десетки селища в страната. Заетостта там спадна рязко, а алтернативните програми за заетост покриват само малка част от нарастналото предлагане на работна сила, освободена от основните добивни предприятия.

Кризата в земеделието, предизвикана от възстановяването на собствеността върху селскостопанските земи и промени в организационните структури на земеделието се отрази негативно на заетостта в селските общини. В стойностно изражение селскостопанската продукция през 1996г. спрямо 1990, намаля с около 35%. Това се дължи на намалението на броя на животните в държавния и кооперативния сектор и на съкращаване на обработваемите площи и средните добиви в земеделието. Същевременно процесът на трансформация на собствеността върви, макар и бавно - върху 76 % от земята е възстановено правото на собственост, заражда се пазар на земята. Делът на частните ферми в общото селскостопанско производство надхвърли 50%. Постепенно безработицата в селските общини стихва, но в онези от тях, където потенциалът на земеделието е малък тя все още е висока. Висока е и в общините, където има концентрация на младо население (главно в Източните и Западните Родопи, поречието на Места, Лудогорието, Добруджа) и липсват индустриални мощности.

Вторичният сектор (обработващата промишленост и строителството) инкасира най-много от негативите на прехода към пазарна икономика. Данните на НСИ при цени от 1991г. показват, че за периода 1990 - 1996г. промишленото производство общо за страната е намаляло близо наполовина. Производството в електротехническата и електронната промишленост през 1996г. е паднало на 43% спрямо 1990г., в машиностроителната и металообработващата промишленост - съответно , на 45.8%, в дървообработващата промишленост на 73.7%, в текстилната и трикотажната промишленост - на 52.8%, в кожарската, кожухарската и обувната промишленост - на 67.4%.¹² Доколкото обработващата промишленост е дисперсирана в цялата страна териториалният обхват на кризата не е така ярко изразен, както при добивните отрасли. От кризата в промишлеността по-сериозно е засегната заетостта в общините, където някои от кризисните отрасли и производства са преобладаващи или единствени в селищната икономика. Проблемът придоби масов характер в общините и населени места, където промишлеността е изградена на т.нар. цехов принцип.

¹¹ Статистически годишник 1997, с. 161.

¹² Статистически годишник 1997, с. 161.

Развитието на т. нар. “филиална промишленост” започна още от 70 -те години чрез изнасяне на промишлени дейности от големите предприятия в по-малките населени места и главно в тези, намиращи се в планинските, полупланинските и граничните райони на страната. Целта беше да се създадат възможности за заетост на населението от тези райони и да се спре миграцията към големите градове. Освен тази социална страна имаше естествено и чисто икономически мотиви - по-нататъшното екстензивно развитие на промишлеността в големите градове беше свързано с необходимост от огромни инвестиции за преодоляване на така наречените “прагове” в осигуряването с техническа, социална /в т.ч жилища/ и екологична инфраструктура. При относително ниските транспортни разходи и сравнително добрия жилищен фонд в селата и малките общини икономически много по-изгодно беше работните места да отидат при хората, отколкото обратното.

Разпадането на бившия СИБ и на неговия затворен и непретенциозен пазар и рязкото съкращаване на държавните субсидии и дотации /в явна и скрита форма/ към промишлеността доведоха нейните отрасли до дълбока криза. При трудното приспособяване на нашата икономика към нови външни пазари естествено беше държавните предприятия да ограничат дейността си най-напред в своите периферни поделения. По-голямата част от тези поделения по начало бяха с небалагоприятни финансови резултати, тъй като там се изнасяха главно производства на отделни детайли и възли или спомагателни производства и помощни дейности. Част от цеховете работеха на ишлеме. Ефективни бяха най-вече цеховете, в които се произвеждат финални изделия, както и такива, преработващи местни суровини, но техният брой реално е много малък.

При тази икономическа конюнктура повечето цехове в малките населени места бяха закрити или производството им силно ограничено, което доведе до закриване и на огромен брой работни места. Най-тежко е положението в районите, където селскостопанската земя е недостатъчна за да осигури поминък на населението.

Промените в модела на развитие, преориентацията в структурата на икономиката, атомизацията на инвестиционната активност на много по-голям брой обекти, бюджетните рестрикции и други икономически фактори доведоха до намаляване на продукцията в отрасъл “строителство”. Индексът на строителната продукция (при база 1990=100) по години е както следва: 1991г. - 43.1%, 1992г. - 41.8%, 1993г. - 41.0%, 1994г. 37.9%; 1995г. 40.1%; 1996г. 34.6%¹³. Намалението е главно за сметка на държавното строителство, докато в частния сектор увеличението е многократно.

Третичният сектор (сектора на услугите) е с най-голям потенциал за устойчивото развитие на населените места. На фона на общия спад в производството на БВП този сектор увеличава доходите си в реално изражение. С най-високи темпове нарастват нетните доходи в търговията, банковото и застрахователното дело, туризма, транспорта и съобщенията. Същевременно силните бюджетни ограничения не позволиха адекватно на либерализацията нарастване на БВП в третичния сектор - нещо повече в

¹³ Статистически годишник 1997, с. 179.

част от институциите предоставящи т.нар. неплатени услуги (здравеопазване, образование и други) функционираха непълноценно поради хроничен недостиг на средства, вкл. и за заплати на заетия персонал. Процесът на комерсиализация на една част от дейностите на т.нар. "непроизводствена сфера" /консултански, правни, здравни, образователни, културни и други платени услуги/ върви бавно и не дава импулси за увеличение на доходите и създаване на нови работни места или възможности за самонаетост.

Степента на развитост на третичния сектор е белег за устойчивост в развитието на отделната община. В това отношение различията по групи общини в България, според големината на общинския център, са все още твърде големи. Пример за това ни дават данните за заетостта по сектори в общините от Пловдивска област (вж табл.3 и фиг. 1).

Таблица 3

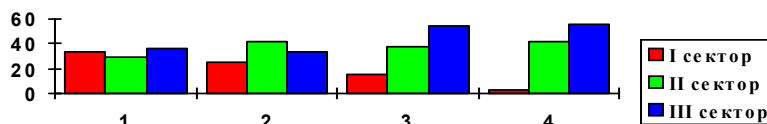
Заетост по сектори в общините на Пловдивска област, групирани според броя на населението в общинския център

Групи общини според броя на населението в общинския център	Заети в първичен сектор - в %		Заети във вторичен сектор - в %		Заети в третичен сектор - в %	
	общо	жени	общо	жени	общо	жени
много малък град - до 10хил. жители	34.0	27.8	29.1	30.5	36.9	41.7
малък град - от 10 до 30 хил. жители	25.6	20.7	41.6	43.4	32.8	35.8
среден град - от 30 до 100 хил. жители	14.7	12.2	37.9	33.8	54.0	54.0
голям град - над 100 хил. жители	3.3	2.3	41.3	37.0	55.4	60.7

Източник: Резултати от преброяването на населението. Демографски и социално-икономически характеристики. Пловдивска област. Статистическо издателство и печатница. София, 1995.

Фигура 1

Заетост по сектори на икономиката в групи общини според броя на населението в общ.център:
(1) до 10 х.ж.; (2) 10-30 х.ж.; (3) 30-100 х.ж.;
(4) над 100 х.ж.

Данните от таблицата ясно показват чрез дела на заетите неразвитостта на третичния сектор в много малките общини. Реалният дял на заетите в този тип общини би бил още по-малък, ако не беше високата безработица, предизвикана от кризата в първичния и вторичния сектор. Именно поради това в тях се наблюдава по-висок дял на заетите в третичния

сектор в сравнение с малките градове. Има общини и населени места, където безработицата е над 40 % и там естествено третичния сектор увеличава дела си без това да означава, че той е развит. Изключение правят само някои общини, където развитият туризъм увеличава дела на този сектор.

По правило делът на жените, заети в първичния сектор е по-нисък от този на мъжете, а в третичния е обратно. Изключения от това правило правят само някои общини с етнически и религиозен смесен състав на населението (турци и българомохамедани), където делът на мъжете заети в третичния сектор е по-голям. Жените в тези общини са заети в селското или домашното стопанство.

Разгледаните по-горе неблагоприятни икономически процеси протичат с различна интензивност в различните типове райони и общини и в териториален план възникват сериозни диспропорции между търсенето и предлагането на работната сила (вж табл. 4).

Данните от таблицата показват определено по-ниски коефициенти на заетост в неразвитите в икономическо отношение селскостопански и диверсифицирани райони. Там безработицата обхваща по-големи групи от населението и има хроничен характер. Това води до деградация на образователно-квалификационните характеристики на човешкия потенциал и до демотивация. Безработицата е особено висока сред младежите - около 40% от икономически активното население възраст от 15 до 24 години е безработно. Под ударите на безработицата попадат и инвалидите, някои етнически общности като цигани, турци и други, които по принцип са с много ниско образователно и квалификационно равнище. Тези групи формират и контингента от дългосрочно безработни лица. Развитите индустриални и диверсифицирани райони са с по-благоприятни характеристики на заетостта и безработицата. По правило те обхващат общини с големи и най-големи градове. В тях шансовете за намиране на работа са по-реални и от тук дългосрочната безработица е по-малка. Деградиционните процеси в човешкия фактор са по-ограничени, а мотивацията за повишаване на образованието и квалификацията са по-високи. Мотивацията и склонността за предприемачество в големите общини също е по-силно изразена в сравнение с малките населени места.

Основният извод, който може да се направи е, че състоянието на трите сектора на националното стопанство е различно в отделните общини и това формира големите различия между тях по степен на заетост и безработица. Първичният сектор е в дълбока структурна криза, вторичният навлиза в крехко оживление, а нарастването на третичния сектор може да активизира търсенето на работна сила на пазара на труда. Заетостта и безработицата варират силно по типове райони и общини, а човешкият потенциал е подложен на сериозни изпитания в периода на преход към пазарна икономика.

Таблица 4

Заетост и безработица по типове райони (1993 - 1997г.)

Групи райони		Коефициент на заетост		Коефициент на безработица	
		общо %	жени%	общо %	жени%
<u>Група 1</u>	1993г.-октомври	53.60	48.70	24.86	25.69
	1994г.- юни	51.10	45.70	24.90	23.80
	1995г.- юни	54.00	48.10	20.43	20.12
	1996г.- юни	55.10	47.65	18.90	18.70
	1997г.- юни	53.00	47.25	17.95	18.40
<u>Група 2</u>	1993г.-октомври	55.90	43.50	25.03	24.30
	1994г.- юни	55.50	50.6	21.30	21.10
	1995г.- юни	56.70	51.30	20.40	19.80
	1996г.- юни	56.40	50.90	19.90	18.60
	1997г.- юни	55.80	51.55	18.70	17.30
<u>Група 3</u>	1993г.- октомври	54.60	49.00	18.23	17.74
	1994г.- юни	49.60	44.70	14.30	13.90
	1995г.- юни	52.10	45.35	10.35	11.80
	1996г.- юни	53.20	46.10	10.70	12.05
	1997г.- юни	53.45	45.90	11.05	12.20
<u>Група 4</u>	1993г.- октомври	55.10	38.90	22.75	23.37
	1994г.- юни	51.80	46.90	20.36	20.30
	1995г.- юни	53.25	49.20	12.30	15.70
	1996г.- юни	52.80	48.40	12.45	14.90
	1997г.- юни	52.60	49.05	12.60	15.05
<u>Група 5</u>	1993г.- октомври	55.40	50.70	18.10	18.99
	1994г.- юни	52.90	48.80	16.90	16.90
	1995г.- юни	56.70	53.90	6.55	9.80
	1996г.- юни	57.05	54.20	7.80	10.05
	1997г.- юни	58.10	55.30	7.30	9.70
<u>Група 6</u>	1993г.- октомври	56.10	51.10	23.12	24.03
	1994г.- юни	53.40	48.60	24.70	25.10
	1995г.- юни	55.70	50.70	14.40	15.89
	1996г.- юни	54.30	50.30	14.80	17.10
	1997г.- юни	54.20	50.35	13.90	16.30

Бележки: 1) Група 1 - развити селскостопански райони, група 2 - слаборазвити селскостопански райони, група 3 - развити индустриални райони, група 4 - слаборазвити индустриални райони, група 5 - развити диверсифицирани райони, група 6 - неразвити диверсифицирани райони; 2) Класификацията на районите (бившите окръзи) в България в посочените 6 групи е направена от експерти на ОИСР чрез прилагане на таксономичен метод.(Вж. Stefano Scarpetta and Peter Huber - Regional Economic Structures and Unemployment in Central and Eastern Europe: An Attempt to Identify Common Patterns. Technical Workshop - Vienna, Institute for Advanced Studies, 3 - 4 November, 1994). Авторът е участвувал чрез експертна помощ и осигуряване на информацията за България; 3) Данните са от изчисления на автора по информация от наблюденията на работната сила, осъществени от Националния статистически институт.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Таблица 1

Примерен списък на индикаторите за оценка на проблема “център – периферия”

Групи индикатори	Характеристики на индикаторите, определящи “центъра” и “периферията”	
	благоприятни характеристики - “център”	неблагоприятни характеристики - “периферия”
I. Основни индикатори		
1. Икономика и инфраструктура		
- инвестиции	ясно изразен изпреварващ среден темп на растеж на ДМА; наличие на инвестиционна стратегия; по-широк портфейл, вкл. в инфраструктура и други.	ясно изразен изоставащ среден темп на растеж на ДМА; отсъствие на инвестиционна стратегия; случаен характер на вложенията и други
- производство	открояващ се изпреварващ среден темп на нарастване на производството; поява на нови производства и технологии; интензивен вътрешно-териториален и междутериториален обмен; нарастващ дял в износа и други.	определено изоставащ среден темп на растеж на производството; стари производства и технологии; слаби икономически връзки с други територии; случаен износ.
- инфраструктура	комплексно развита инфраструктура; висока гъстота на точковите и линейните елементи; мрежеста или радиална конфигурация; висока степен на натовареност - мощни зараждащи се и затихващи потоци от товари, пътници, енергия, информация; развита институционална инфраструктура, вкл. благоприятстваща за развитието на бизнеса.	слабо развита инфраструктура; ниска гъстота на точковите и линейните елементи; линейна или конфигурация или крайни пунктове; ниска степен на натовареност - слаби зараждащи се и затихващи потоци от товари, пътници, енергия, информация; развита институционална инфраструктура, вкл. благоприятстваща за развитието на бизнеса.
2. природни ресурси и тяхното въвличане в стопански оборот; екология	пълноценно използване на наличните ресурси (полезни изкопаеми, земя, гори, води и други), вкл. прояви на свръхексплоатация и наличие на конфликт с природата; развиваща се екологична инфраструктура.	непълноценно използване на природните ресурси, включително неразработени находища, неразработени или запустели земи, пасища, водоеми и други; отсъствие на политика за опазване и съхранение на природната среда.
3. човешки ресурси и заетост	богата образователна и професионално-квалификационна структура на работната сила; производителни и разнообразни работни места; висока степен на използване на човешките ресурси;	бедна образователна и професионално-квалификационна структура на работната сила; ниско производителни работни места; слаб избор за професионална изява; непълноценно използване на човешките ресурси;
II. Вторични индикатори		
1. Демографско развитие	“нормална” възрастово-полова пирамида; положителен или постоянен естествен прираст на населението; постоянен механичен приток на население.	“ненормална” възрастово-полова пирамида; отрицателен, прогресивно влошаващ се естествен прираст на населението; постоянен механичен отлив на население.
2. Социално развитие	добре развитие социална инфраструктура и социални услуги; приличен жизнен стандарт; ниска безработица; добра социална защита за неравностойните групи - инвалиди, самотни възрастни хора, многодетни семейства.	слабо развита социална инфраструктура; беден набор от социални услуги; влошаващ се жизнен стандарт; висока безработица; неразвита или отсъстваща социално-защитна мрежа за неравностойните групи.

	Характеристики на индикаторите, определящи "центъра" и "периферията"	
3. Култура и свободно време	богат културен живот; съхранено и обогатяващо се културно-историческо наследство; възможности за разнообразно и приятно прекарване на свободното време;	беден културен живот; ерозия на културно-историческото наследство; липса на условия за отдих и занимания през свободното време.
4. Обществено-политическо развитие	богат обществено-политически живот; политически и синдикален плюрализъм; развити структури и прояви на гражданското общество.	беден обществено-политически живот; политическа и синдикална ограниченост; отсъствие или слабо развити структури и прояви на гражданското общество.

Таблица 2
Класификация на общините на "център" и "периферия"

Групи общини според характеристиката им на "център", "периферия" и междинна група	Средна трансф. интегр. оценка за периода 94-96г.	Ранг за периода 1994-1996г.	Йерарх. място в групата	Йерарх. място в региона
<u>Общини с характеристики на "Център"</u>				
0849 МИРКОВО	0,1019	1	ЛЦ	ОЦ
0213 ДЕВНЯ	0,2183	2	ЛЦ	ОЦ
0918 РАДНЕВО	0,5795	3	ЛЦ	ОЦ
0851 ЧЕЛОПЕЧ	0,5811	4	ЛЦ	ОЦ
0847 ПИРДОП	0,6246	5	ЛЦ	ОЦ
0815 ЕТРОПОЛЕ	0,6406	6	ЛЦ	ОЦ
0846 ЗЛАТИЦА	0,6698	7	ЛЦ	ОЦ
0106 КАМЕНО	0,6796	8	ЛЦ	ОЦ
0804 БОБОВДОЛ	0,6872	9	ЛЦ	ОЦ
0103 БУРГАС	0,6941	10	МРЦ	ПРЦ
0204 БЕЛОСЛАВ	0,7062	11	ЛЦ	ОЦ
0725 СГО	0,7279	12	МРЦ	ПРЦ
0417 КОЗЛОДУЙ	0,733	13	ЛЦ	ОЦ
0203 БАЛЧИК	0,7349	14	ЛЦ	ОЦ
0111 НЕСЕБЪР	0,7386	15	ЛЦ	ОЦ
0903 ГЪЛБОВО	0,7399	16	ЛЦ	ОЦ
0206 ВАРНА	0,7413	17	МРЦ	ПРЦ
0410 ВРАЦА	0,7422	18	РЦ	МОЦ
0806 БОЖУРИЩЕ	0,7527	19	ЛЦ	ОЦ
0520 ПАНАГЮРИЩЕ	0,7608	20	ЛЦ	ОЦ
0522 ПЛОВДИВ	0,7624	21	МРЦ	ПРЦ
0218 КАСПИЧАН	0,7663	22	ЛЦ	ОЦ
0202 АКСАКОВО	0,7671	23	ЛЦ	ОЦ
0326 СУХИНДОЛ	0,7746	24	ЛЦ	ОЦ
0813 ДРАГОМАН	0,778	25	ЛЦ	ОЦ
0619 РУСЕ	0,7787	26	МРЦ	ПРЦ
0922 СТАРА ЗАГОРА	0,7793	27	МРЦ	ПРЦ
0320 ПЛЕВЕН	0,7837	28	МРЦ	ПРЦ
0230 ШУМЕН	0,7864	29	РЦ	ПРЦ
0803 БЛАГОЕВГРАД	0,7879	30	РЦ	ПРЦ
0227 ДОБРИЧ	0,7942	31	РЦ	ПРЦ
0409 ВИДИН	0,7957	32	РЦ	МОЦ
0925 ХАСКОВО	0,7982	33	МРЦ	ПРЦ
0303 ВЕЛИКО ТЪРНОВО	0,7982	34	МРЦ	ПРЦ
0919 СВИЛЕНГРАД	0,7991	35	ЛЦ	ОЦ
0519 ПАЗАРДЖИК	0,8012	36	РЦ	МОЦ
0610 ИВАНОВО	0,8038	37	ЛЦ	ОЦ
0905 ДИМИТРОВГРАД	0,8039	38	ЛЦ	МОЦ

Средно за България	0,8053	39		
0526 РОДОПИ	0,8072	41	ЛЦ	ОЦ
0501 АСЕНОВГРАД	0,8074	42	ЛЦ	МОЦ
0814 ЕЛИН ПЕЛИН	0,8082	43	ЛЦ	ОЦ
0324 СЕВЛИЕВО	0,8091	44	ЛЦ	ОЦ
0305 ГОРНА ОРЯХОВИЦА	0,8093	45	ЛЦ	ОЦ
0423 МЕЗДРА	0,8106	46	ЛЦ	ОЦ
0513 КАРЛОВО	0,8117	47	ЛЦ	ОЦ
0121 ЯМБОЛ	0,8125	48	РЦ	МОЦ
0618 РАЗГРАД	0,8129	49	РЦ	МОЦ
0109 МАЛКО ТЪРНОВО	0,813	50	ЛЦ	ОЦ
0304 ГАБРОВО	0,8131	51	РЦ	МОЦ
0329 ТРЯВНА	0,8143	52	ЛЦ	ОЦ
0314 ЛОВЕЧ	0,8144	53	РЦ	МОЦ
0322 ПОРДИМ	0,8146	54	ЛЦ	ОЦ
0328 ТРОЯН	0,8146	55	ЛЦ	ОЦ
0625 ТЪРГОВИЩЕ	0,815	56	ЛЦ	ОЦ
0809 ГОДЕЧ	0,8166	57	ЛЦ	ОЦ
0302 БЕЛЕНЕ	0,8168	58	ЛЦ	ОЦ
0504 БЕЛОВО	0,8169	59	ЛЦ	ОЦ
0828 ПРАВЕЦ	0,8183	60	ЛЦ	ОЦ
0826 ПЕРНИК	0,8189	61	РЦ	МОЦ
0107 КАРНОБАТ	0,8193	62	ЛЦ	ОЦ
0819 КОПРИВЩИЦА	0,8197	63	ЛЦ	ОЦ
0316 ЛЯСКОВЕЦ	0,8199	64	ЛЦ	ОЦ
0211 ГЕНЕРАЛ ТОШЕВО	0,8201	65	ЛЦ	ОЦ
0223 ПРОВАДИЯ	0,8206	66	ЛЦ	ОЦ
0309 ДРЯНОВО	0,8221	67	ЛЦ	ОЦ
0840 ДУПНИЦА	0,8224	68	ЛЦ	ОЦ
0425 МОНТАНА	0,8224	69	РЦ	МОЦ
0521 ПЕЩЕРА	0,8226	70	ЛЦ	ОЦ
0530 СМОЛЯН	0,8228	71	РЦ	МОЦ
0829 РАДОМИР	0,8235	72	ЛЦ	ОЦ
0907 КАЗАНЛЪК	0,8236	73	РЦ	МОЦ
0911 ЛЮБИМЕЦ	0,8251	74	ЛЦ	ОЦ
0534 ЧЕПЕЛАРЕ	0,8253	75	ЛЦ	ОЦ
0323 СВИЩОВ	0,8263	76	РЦ	МОЦ
0104 СРЕДЕЦ	0,827	77	ЛЦ	ОЦ
0604 БЯЛА	0,8271	78	ЛЦ	ОЦ
0838 СЛИВНИЦА	0,8286	79	ЛЦ	ОЦ
0116 СОЗОПОЛ	0,8302	80	ЛЦ	ОЦ
0807 БОТЕВГРАД	0,8306	81	РЦ	МОЦ
0808 БРЕЗНИК	0,8306	82	ЛЦ	ОЦ
0229 ШАБЛА	0,8307	83	ЛЦ	ОЦ
0617 ПОПОВО	0,8307	84	ЛЦ	ОЦ
0209 ВЪЛЧИ ДОЛ	0,8307	85	ЛЦ	ОЦ
0216 КАВАРНА	0,8308	86	ЛЦ	ОЦ
0927 ЧИРПАН	0,831	87	ЛЦ	ОЦ
0621 СИЛИСТРА	0,8316	89	РЦ	ОЦ
0515 ЛЬКИ	0,8318	90	ЛЦ	ОЦ
0818 КОВАЧЕВЦИ	0,8333	91	ЛЦ	ОЦ
0843 ТРЪН	0,8335	92	ЛЦ	ОЦ
0842 ТРЕКЛЯНО	0,8339	93	ЛЦ	ОЦ
0332 ЯБЛАНИЦА	0,8342	94	ЛЦ	ОЦ
0102 БОЛЯРОВО	0,8343	95	ЛЦ	ОЦ
0225 СУВОРОВО	0,8346	96	ЛЦ	ОЦ

0117 СОНГУРЛАРЕ	0,8369	97	ЛЦ	ОЦ
0824 КЮСТЕНДИЛ	0,8373	98	РЦ	МОЦ
0831 РИЛА	0,8379	99	ЛЦ	ОЦ
0312 ЛЕВСКИ	0,8384	100	ЛЦ	ОЦ
0110 ЦАРЕВО	0,8395	101	ЛЦ	ОЦ
0924 ХАРМАНЛИ	0,8397	102	ЛЦ	ОЦ
Общини с междинен статус				
0503 БАТАК	0,8399	103	ПЦ	ПОЦ
0318 ПАВЛИКЕНИ	0,8404	104	ПЦ	ПОЦ
0816 ЗЕМЕН	0,8408	105	БП	ТП
0113 ПОМОРИЕ	0,8412	106	ПЦ	ПОЦ
0830 РАЗЛОГ	0,8419	107	ПЦ	ПОЦ
0810 ГОРНА МАЛИНА	0,842	108	БП	ТП
0507 БРЕЗОВО	0,8445	109	БП	ТП
0101 АЙТОС	0,8451	110	ПЦ	ПОЦ
0205 БЯЛА	0,8456	111	ПЦ	ПОЦ
0222 ПРЕСЛАВ	0,8457	112	ПЦ	ТП
0833 САНДАНСКИ	0,8463	113	ПЦ	ПОЦ
0821 КОСТИНБРОД	0,8463	114	ПЦ	ПОЦ
0307 ДОЛНА МИТРОПОЛИ	0,847	115	ПЦ	ПОЦ
0836 СВОГЕ	0,8476	116	ПЦ	ПОЦ
0527 РУДОЗЕМ	0,8479	117	ПЦ	ПОЦ
0325 СТРАЖИЦА	0,8481	118	БП	ТП
0516 МАДАН	0,8489	119	ПЦ	ПОЦ
0923 ТОПОЛОВГРАД	0,8489	120	БП	ТП
0214 ДОБРИЧКА	0,8491	121	БП	ТП
0820 КОСТЕНЕЦ	0,8492	122	ПЦ	ПОЦ
0811 ГОЦЕ ДЕЛЧЕВ	0,8497	123	ПЦ	ПОЦ
0219 КРУШАРИ	0,8505	124	БП	П
0220 НОВИ ПАЗАР	0,851	125	ПЦ	ТП
0317 НИКОПОЛ	0,8511	126	ПЦ	ПОЦ
0916 ОПАН	0,8513	127	БП	ТП
0308 ДОЛНИ ДЪБНИК	0,8514	128	БП	ТП
0427 ОРЯХОВО	0,8519	129	ПЦ	ПОЦ
0201 АВРЕН	0,8528	130	БП	П
0523 ПЪРВОМАЙ	0,8528	131	ПЦ	ПОЦ
0912 МАДЖАРОВО	0,8535	132	БП	ТП
0119 ТВЪРДИЦА	0,8536	133	БП	ТП
0607 ДВЕ МОГИЛИ	0,8537	134	БП	П
0105 ЕЛХОВО	0,8551	136	БП	ТП
0310 ЕЛЕНА	0,8551	137	БП	П
0331 ЧЕРВЕН БРЯГ	0,8552	138	ПЦ	ТП
0208 ВЕТРИНО	0,8553	139	БП	П
0420 ЛОМ	0,856	140	ПЦ	ПОЦ
0531 СТРЕЛЧА	0,856	141	БП	ТП
0512 КАЛОЯНОВО	0,8562	142	БП	ТП
0915 МЪГЛИЖ	0,8564	143	БП	ТП
0321 ПОЛСКИ ТРЪМБЕШ	0,8565	144	БП	ТП
0401 БЕЛОГРАДЧИК	0,8566	145	БП	ТП
0432 ЧУПРЕНЕ	0,8566	146	БП	П
0533 ХИСАРЯ	0,8574	147	ПЦ	ТП
0823 КРЕСНА	0,858	148	БП	П
0118 СТРАЛДЖА	0,8585	149	БП	П
0509 ДЕВИН	0,8588	150	БП	П
0511 ЗЛАТОГРАД	0,8592	151	ПЦ	ПОЦ
0805 БОБОШЕВО	0,8599	152	БП	П

0801 БАНСКО	0,8599	153	ПЦ	ПОЦ
0910 КЪРДЖАЛИ	0,86	154	ПЦ	ПОЦ
Общини с характеристики на "Периферия"				
0402 БЕРКОВИЦА	0,8607	155	ПГ	ТП
0414 ГРАМАДА	0,8609	156	ПС	П
0827 ПЕТРИЧ	0,861	157	ПГ	ТП
0529 СЕПТЕМВРИ	0,8611	158	ПГ	ТП
0517 МАРИЦА	0,8611	159	ПС	П
0623 СЛИВО ПОЛЕ	0,8613	160	ПС	П
0603 БОРОВО	0,8618	161	ПС	П
0112 НОВА ЗАГОРА	0,8623	162	ПГ	ТП
0431 ЧИПРОВЦИ	0,8623	163	ПГ	ТП
0611 ИСПЕРИХ	0,8637	164	ПГ	ТП
0416 КНЕЖА	0,8643	165	ПГ	ТП
0902 БРАТЯ ДАСКАЛОВИ	0,8648	166	ПС	П
0848 АНТОН	0,8651	167	ПС	П
0419 КУЛА	0,8658	168	ПГ	П
0404 БОЙЧИНОВЦИ	0,8667	169	ПГ	П
0627 ЦЕНОВО	0,8677	170	ПС	П
0601 АЛФАТАР	0,869	171	ПС	П
0624 ТУТРАКАН	0,8704	172	ПГ	П
0841 СТРУМЯНИ	0,871	173	ПС	П
0428 РОМАН	0,8711	174	ПГ	П
0622 СИТОВО	0,8721	175	ПС	П
0313 ЛЕТНИЦА	0,8721	176	ПС	П
0605 ВЕТОВО	0,8724	177	ПС	П
0301 АПРИЛЦИ	0,8729	178	ПС	П
0406 БРЕГОВО	0,8731	179	ПС	П
0319 ПЕЛОВО	0,8737	181	ПС	П
0913 МИНЕРАЛНИ БАНИ	0,8739	182	ПС	П
0837 СИМИТЛИ	0,874	183	ПГ	ТП
0514 ЛЕСИЧЕВО	0,874	184	ПС	П
0906 ИВАЙЛОВГРАД	0,8742	185	ПГ	П
0224 СМЯДОВО	0,8743	186	ПГ	П
0413 ГЕОРГИ ДАМЯНОВО	0,8755	187	ПС	П
0120 ТУНДЖА	0,8756	188	ПС	П
0408 БЯЛА СЛАТИНА	0,876	189	ПГ	ТП
0415 ДИМОВО	0,8763	190	ПС	П
0525 РАКОВСКИ	0,8763	191	ПС	П
0528 САДОВО	0,8772	192	ПС	П
0613 КУБРАТ	0,878	193	ПГ	П
0850 ЧАВДАР	0,878	194	ПС	П
0426 НОВО СЕЛО	0,8789	195	ПС	П
0532 СЪЕДИНЕНИЕ	0,8793	196	ПС	П
0844 ХАДЖИДИМОВО	0,8795	197	ПС	П
0421 МАКРЕШ	0,881	198	ПС	П
0405 БОРОВАН	0,882	199	ПС	П
0920 СИМЕОНОВГРАД	0,8824	200	ПГ	ТП
0825 НЕВЕСТИНО	0,8831	201	ПС	П
0917 ПАВЕЛ БАНЯ	0,8831	202	ПС	П
0315 ЛУКОВИТ	0,8839	203	ПГ	П
0407 БРУСАРЦИ	0,8844	204	ПС	П
0822 КОЧЕРИНОВО	0,8853	205	ПС	П
0614 ЛОЗНИЦА	0,8854	206	ПС	П
0615 ОМУРТАГ	0,8863	207	ПГ	ТП
0602 АНТОНОВО	0,8871	208	ПС	П

0608 ДУЛОВО	0,8875	209	ПГ	П
0228 ХИТРИНО	0,8877	210	ПС	П
0412 ВЪРШЕЦ	0,8879	211	ПС	П
0306 ГУЛЯНЦИ	0,8882	212	ПС	П
0212 ДОЛНИ ЧИФЛИК	0,8885	213	ПС	П
0226 ТЕРВЕЛ	0,8888	214	ПГ	П
0510 ДОСПАТ	0,8923	215	ПГ	П
0215 ДЪЛГОПОЛ	0,8924	216	ПС	П
0606 ГЛАВИНИЦА	0,8927	217	ПС	П
0403 БОЙНИЦА	0,8939	218	ПС	П
0835 САТОВЧА	0,8939	219	ПС	П
0418 КРИВИНДОЛ	0,894	220	ПС	П
0429 РУЖИНЦИ	0,8942	221	ПС	П
0221 НИКОЛА КОЗЛЕВО	0,8943	222	ПС	П
0311 ЗЛАТАРИЦА	0,8944	223	ПС	П
0845 ЯКОРУДА	0,895	224	ПС	П
0430 ХАЙРЕДИН	0,8953	225	ПС	П
0914 МОМЧИЛГРАД	0,8972	226	ПГ	П
0424 МИЗИЯ	0,8973	227	ПГ	ПТ
0834 САПАРЕВА БАНЯ	0,8979	229	ПГ	ТП
0508 ВЕЛИНГРАД	0,8997	230	ПГ	ПТ
0506 БРАЦИГОВО	0,8998	231	ПГ	ПТ
0802 БЕЛИЦА	0,9004	232	ПС	П
0612 КАЙНАРДЖА	0,9013	233	ПС	П
0616 ОПАКА	0,9015	234	ПС	П
0422 МЕДКОВЕЦ	0,902	235	ПС	П
0812 ГЪРМЕН	0,9054	236	ПС	П
0411 ВЪЛЧЕДРЪМ	0,9058	237	ПС	П
0433 ЯКИМОВО	0,9059	238	ПС	П
0609 ЗАВЕТ	0,9061	239	ПС	П
0207 ВЕНЕЦ	0,9064	240	ПС	П
0330 УГЪРЧИН	0,9066	241	ПГ	П
0108 КОТЕЛ	0,9099	242	ПГ	ПТ
0505 БОРИНО	0,911	243	ПС	П
0626 ЦАР КАЛОЯН	0,9176	244	ПС	П
0518 НЕДЕЛИНО	0,92	245	ПС	П
0210 ВЪРБИЦА	0,923	246	ПС	П
0921 СТАМБОЛОВО	0,9249	247	ПС	П
0620 САМУИЛ	0,931	248	ПГ	П
0114 РУЕН	0,9328	249	ПС	П
0926 ЧЕРНООЧЕНЕ	0,933	250	ПС	П
0217 КАОЛИНОВО	0,9343	251	ПС	П
0908 КИРКОВО	0,9349	252	ПС	П
0901 АРДИНО	0,9415	253	ПГ	ПТ
0909 КРУМОВГРАД	0,9438	254	ПГ	ПТ
0524 РАКИТОВО	0,9485	255	ПС	П
0904 ДЖЕБЕЛ	1	256	ПС	П

Легенда: МРЦ - Междурегионален център; РЦ - Регионален център ЛЦ - Локален център; ПЦ - Потенциален център; БП - Територии, близо до периферията; ПГ - Периферна - градска територия; ПС - Периферна - селска територия; ПРЦ - Първостепенен регионален център; МРЦ - Междубщински регионален център; ОЦ - Общински център; ПОЦ - Потенциален общински център; ТП - Транзитна периферия; П - Периферна община

РАЗЛИЧИЯ В РАЗВИТИЕТО НА ОБЩИНИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Йордан Христосков
(Резюме)

В студията са разгледани различията в развитието на общините в контекста на проблема "център - периферия" и различията в равнищата на заетостта и безработицата.

Една от специфичните прояви на различията в социално-икономическото равнище на общините е проблемът "център - периферия". Разглеждането на този проблем в контекста на диференцията на общините по степен на развитие предполага търсенето на отговор на следните въпроси:

- кои са методологическите и методически основи на проблема "център - периферия" в развитието на общините?
- кои са корените на проблема "център - периферия"?
- кои са типичните прояви и аспекти на проблема "център - периферия" при прехода към пазарна икономика?
- какви политики и мерки трябва да се прилагат за смекчаване на проблема "център - периферия" като една от най-острите прояви на междубщинската диференциация в социално-икономическото развитие?

За оценка на степента на използване на човешките ресурси в общините е конструиран специфичен измерител наречен "Община с икономически активно заето население". Разгледани са икономическите предпоставки за различията в заетостта и безработицата. Основният извод е, че състоянието на трите сектора на националното стопанство е различно в отделните общини и това формира големите различия между тях по степен на заетост и безработица. Първичният сектор е в дълбока структурна криза, вторичният навлиза в крехко оживление, а нарастването на третичния сектор може да активизира търсенето на работна сила на пазара на труда.

DISPARITIES IN THE DEVELOPMENT OF MUNICIPALITIES IN BULGARIA

Jordan Hristoskov
(Summary)

The study is focused on the disparities in the development of Bulgarian municipalities in the contest of the problem "center - periphery". The municipal disparities in employment and unemployment are also subject of this study.

One of the specific evidences of the municipal disparities is the problem "center - periphery". The author tries to answer the following questions:

- what is the methodological background of the problem "center - periphery" in the development of municipalities?
- which are the roots for the existence of the central and remote (outskirts) territories?
- what are the features and the aspects of the problem "center - periphery" during the transition towards market economy?
- what policies should be applied to alleviate the problem "center - periphery" as one of the acute issues in the development of the municipalities?

A special indicator called "Municipality with economic active and employed population" is designed to assess the level of utilization of the human capital. The economic background for the disparities in employment and unemployment levels are analyzed. The main conclusion

is that the large disparities in employment and unemployment can be explained by the different level of development of the economy sectors in the municipalities. The primary sector is in deep structural crisis, the secondary sector is in process of fragile recovery, and only the terciat sector could promote the labor force demand in the municipalities with high unemployment.

ФИНАНСОВИ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ОБЩИНИТЕ - СЪСТОЯНИЕ И ПРОМЕНИ¹

Общото състояние на икономиката и на социалните отношения въздейства негативно върху дейността на местните власти и определя в голяма степен състоянието на общинските финанси.

През 90-те години се очертава трайна тенденция към централизация на приходоизточници на общините. Наблюдава се общо намаляване на финансовите им ресурси и засилване на зависимостта им от държавата.

За периода 1990-1996г. делът на общинските разходи в БВП спада от 12.34 на 6.67%, а в публичните финанси разходите на консолидирания държавен бюджет, (КДБ) - от 18.28% през 1990 г. до 11.64% през 1996г.²

През разглеждания период общинските приходи търпят и влиянието на инфлацията. Голямото им номинално увеличение се съпътства от силен спад в реалната им покупателна способност. През 1996г. спрямо 1992г. равнището на реалните общински приходи е 40.3%, а спрямо 1990г. - само 26.1%.³ По този начин инфлацията се явява втори фактор за намаляване на финансовата мощ на общините.

Характерна особеност на тенденцията в изменението на общинските приходи е съществена промяна в тяхната структура. Тя се изрази най-вече в намаляване дела на местните приходи. Свиването на местната данъчна база вследствие от постъпателната централизация на традиционни общински приходи. В съчетание с намалените финансови възможности на държавата, това е трета причина за сегашното финансово състояние на общините.

Различията в икономическите и социалните условия за развитие на общините рефлектират в различия в данъчната им база, а от тук и в различия във възможностите им да акумулират финансови ресурси. Във все по-голяма част от общините това води до невъзможност за финансово обезпечаване на развитието на присъщи общински дейности, което поражда местни проблеми от икономически и социален характер.

Целта на студията е да се определи, анализира и оцени състоянието и тенденциите в развитието на междуобщинските финансови различия. Нейното постигане се реализира чрез следните изследователски **задачи**:

- анализ и оценка на подреждането и диференциацията на общините по финансови показатели през 1994 и 1996 г.;

¹ Тази студия е част от планова тема "Социално-икономически различия на общините в РБългария" на Икономически институт на БАН.

² Изчислен по предварителни данни от отчета за изпълнението на ДБ.

³ За дефлатор са използвани публикуваните от НСИ индекси на потребителските цени.

- анализ и оценка на динамиката на промените в подреждането и в диференциацията на общините през наблюдавания период;
- обобщения и изводи относно състоянието и промените на междубщинските финансови различия.

В изследването горните проблеми се разглеждат в статика (структурен анализ) и в динамика (сравнителен анализ на промените).

1. Подреждане и диференциация на общините по финансови показатели през 1994г.

Финансовото състояние на общините се определя чрез три основни показателя:

- Собствени приходи на 1 жител. Отразява в най-агрегиран вид потенциала на общините да акумулират приходи за техните бюджети.
- Относителен дял на собствените приходи. Този показател е реципрочен на дела на държавните трансфери показва финансовата зависимост на общините от държавата.
- Разходи на 1 жител. Показателят отразява реалните финансови средства, с които разполагат общините.
- Обобщаващ показател за финансовото състояние. Характеризира съвкупното действие на горните три показателя.

По всеки един от горните показатели общините се отнасят в три групи, сформирани по следния начин. В първа група се отнасят общините, които имат над средното за страната равнище по съответния показател. Втора група се формира от общините, чиито стойности са между средното и критичното равнище за визирания показател. Критичната стойност се определя като половината от сбора на средния за страната показател и този на последната в подреждането община. В трета група попадат общините с равнище на съответния показател под критичната за страната стойност. По-долу са изложени оценки по изброените основни показатели за финансовото състояние.

Собствени приходи на 1 жител

Подреждането на общините по този показател за 1994г. е представено в табл. 1.

Използването на горните критерии за формиране на групи показва следното разпределение на общините. В първа група попадат 37 общини, които имат най-високи приходи на 1 жител в страната. Втората група се формира от 81 общини. Третата група обхваща над половината - 137 общини.

Вижда се, че средната за страната и критичната стойности са твърде високо в подреждането. Това означава, че малко на брой, но мощни общини влияят силно върху средната за страната стойност на показателя, а огромната част от малки, но слаборазвити общини остават под границата на критичността.

Анализът на абсолютните различия показва, че те са най-големи между общините от първа група - около 7 пъти. Особено се открояват първите две

общини - Мирково и Девня. Следват различията между общините в трета група - 4 пъти. С най-близки по значение стойности по изследвания показател са общините от втора група - под 2 пъти разлика между средната и критичната стойности.

Таблица 1

Подреждане на общините според равнището на собствените приходи на 1 жител през 1994г.

Общини	Соб.прих. на 1 жител (лв)	Ранг	Общини	Соб.прих. на 1 жител (лв)	Ранг
Мирково	21349	1		...	...
Девня	20133	2	Ветрино	1774	119
Раднево	11453	3	Д. Митрополия	1710-крит.	120
....	...	...		...	...
Враца	3066	37	Черноочене	484	254
Средно за Б-я	3034	38	Кирково	467	255
Крушари	3033	39	Руен	446	256

Първа група е представена основно от два вида общини. Първите са относително малки по население, но със силно развита промишленост: химическа - Девня, Белово, Дупница; металургия и рудодобив - Пирдоп, Мирково, Челопеч, Панагюрище; енергетика - Козлодуй, Раднево, Гълъбово или други диференциални предимства, например туризъм (Несебър, Балчик, Чепеларе). Вторите са най-големите и развити общини в страната като Бургас София, Пловдив, Варна, Русе, Стара Загора и др.

Във втората група попадат всички останали големи общини с центрове бивши окръжни градове, средно големи, развити в индустриално отношение общини като Асеновград, Чирпан, Севлиево и др., както и най-силно развитите селскостопански общини - Генерал Тошево, Добричка, Крушари и други. Тук са и всички курортни общини (без най-големите) като Поморие, Банско, Созопол и други

Третата група се формира от средни по големина и развитие общини (Тутракан, Самоков, Лом и др.), планински (Девин, Доспат, Якоруда и др.) и типично селските общини. С най-нисък размер на собствените средства на 1 жител през 1994г. са Черноочене (484 лв.), Кирково (467 лв.) и Руен (446 лв.)

Относителен дял на собствените приходи

Върху този показател влияят както размера на собствените приходи, така и този на държавните трансфери. Може да се пренебрегне влиянието на привлечените средства, поради специфичното състояние на кредитния пазар и нежеланието на общините да ползват заемни средства през анализирания период. Подреждането на общините според дела на собствените приходи е представено в Таблица 2.

От данните в таблицата се вижда, че средната стойност по този показател в сравнение с предишния е почти на същото равнище. Значително се увеличават общините във втора група, за сметка на трета. Много по-малки са и абсолютните различия между общините от първа група. Макар и по-малко общини, които са под прага на критичност, различията между тях са съществени. Като цяло всичко това говори за относително по-малки различия между общините по дела на собствените им средства.

Таблица 2

Подреждане на общините според относителния дял на собствените приходи през 1994г.

Общини	Дял на соб. прих. (%)	Ранг	Общини	Дял на соб. прих. (%)	Ранг
Девня	100.00	1		...	...
Раднево	96.82	2	Две могили	29.47	142
Козлодуй	85.48	3	Долни Чифлик	29.47 - крит.	143
....	...	...		...	...
Каварна	52.92	38	Черноочене	10.05	254
Средно за Б-я	52.26	39	Неделино	8.59	255
Хасково	52.14	40	Трекляно	8.15	256

Наблюдава се спад в ранговете основно на два вида общини - бивши окръжни центрове (Шумен, Пловдив, Разград, Търговище, Смолян и др.) и на общини, в които е развита добивната промишленост като Пирдоп, Рудозем, Болярово, М. Търново и др. Последните представляват локални центрове сред заобикалящите ги селища, което води до концентриране на социални заведения, а оттук и до повишен размер на държавните трансфери за техните бюджети.

Повишават се ранговете на селскостопански общини и на такива, които са разположени около по-големи градски центрове, поемащи част от социалния сервиз на тяхното население - Родопи, Марица, Добричка Лясковец и други.

Разходи на 1 жител

Подреждането на общините по този показател е представено в долната табл. 3.

Реално разполагаемите финансови средства на общините отразяват не само данъчния потенциал, но и действието на преразпределителните процеси. Това силно намалява диференциацията им по този показател. Както се вижда, средната за страната стойност се придвижва значително към центъра на подреждането. Първа група обхваща 103 общини (около 40% от цялата съвкупност). Намалява съществено и броят на общините в трета група.

Наблюдава се голямо разместване на общините в сравнение с подреждането им по предишните два показателя. В първа група се

забелязват, и то на челни места, слаборазвити общини като Трекляно, Ковачевци, Кула и др. В тази група присъстват включително и най-слаборазвитите общини в страната като Бойница, Стамболово, Макреш, Неделино и др. Рангът на почти всички големи общини като София, Варна, Бургас, Стара Загора, Русе и др. бележи спад.

Таблица 3

Подреждане на общините според разходите на 1 жител през 1994г.

Общини	Разходи на 1 жител (лв.)	Ранг	Общини	Разходи на 1 жител (лв.)	Ранг
Мирково	26619	1		...	...
Девня	14876	2	Д.Митрополия	4488	198
Пирдоп	14303	3	Котел	4477 - крит.	199
....	...	...		...	...
Нови Пазар	5778	103	Съединение	3456	254
Средно за Б-я	5772	104	Септември	3340	255
Елхово	5748	105	Раковски	3182	256

Обобщаваща оценка за финансовото състояние на общините

Тази оценка дава информация за съвкупното влияние на трите анализирани по-горе показатели. Подреждането на общините по обобщаващата оценка за финансовото им състояние е представено в табл. 4.

Таблица 4

Подреждане на общините според равнището на обобщаващата оценка за тяхното финансово състояние през 1994г.

Общини	Обобщаваща оценка	Ранг	Общини	Обобщаваща оценка	Ранг
Мирково	0.0675	1		...	...
Девня	0.3382	2	Чавдар	0.8634	161
Прирдоп	0.4981	3	Тетевен	0.8639-крит.	162
....	...	...		...	...
Свиленград	0.7991	51	Вълчедръм	0.9168	254
Средно за Б-я	0.7992	52	Руен	0.9215	255
Пещера	0.8018	53	Сатовча	0.9274	256

От анализа на резултатите от подреждането на общините по обобщаваща оценка могат да се направят следните изводи:

Броят на общините в отделните групи отразява влиянието на всички единични показатели и е осреднен в сравнение с броя на общините в групите по отделните показатели.

В първа група попадат 51 общини. На върха на подреждането са пак малките силноразвити общини. В тази група са и най-големите общини като София, Пловдив, Варна и др. Тук попадат и някои малки и слаборазвити

общини като М.ърново, Кула, Трекляно, Бяла Вн, Ковачевци, най-вече под влияние на третия показател - разходи на 1 жител.

Диференциацията между общините в първа група е най-голяма. От табл. 4 се вижда, че първата община Мирково е много близко до еталона. Значително откъснати са и другите 4-5 общини. Диференциацията на общините в първа група е над 10 пъти по-голяма от тази на общините от другите две групи.

Втора група се формира от 109 общини. Тук попадат половината от големите общини - бивши окръжни центрове, по-голяма част от средноголемите общини и някои по-малки общини като Земен, Трън, Бойница.

В трета група попадат 95 общини. Те са предимно средни и малки по големина. Характеризират се с ниски разходни потребности, т.е. в тях няма локализирани значими социални заведения.

Диференциация по трите изследвани показателя и влиянието им върху обобщаващата оценка

Групирането на общините по всеки от горните показатели показва определени различия. Ако вземем за базов формираните групи по първия показател, по втория се наблюдава придвижване на над 20 общини от трета към втора група. Това показва смекчаване на различията. При третия показател подреждането е доста по-различно. Преобладават общините в първа група за сметка преди всичко на трета.

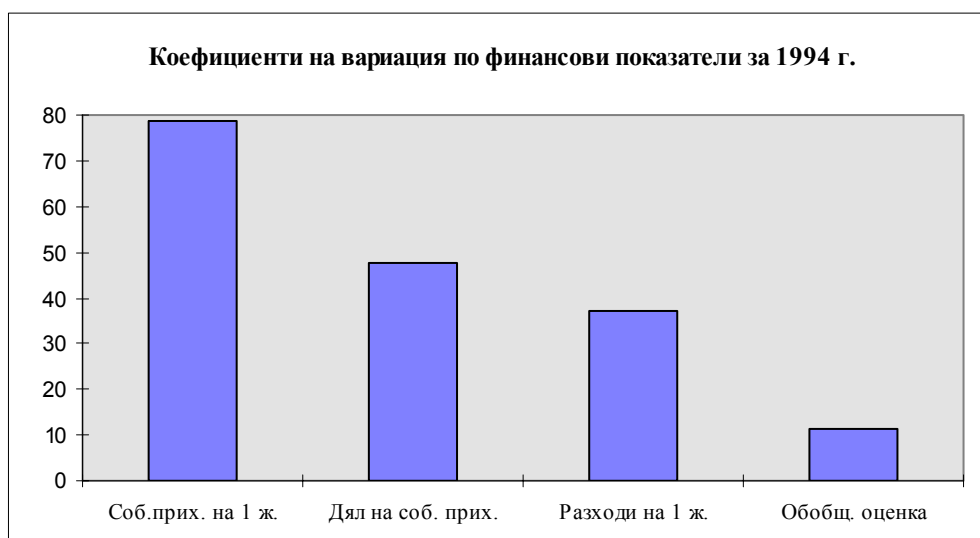
Наблюдават се определени различия в груповото присъствие на отделните видове общини по различните показатели. При формирането на групите между първия и втория показатели различията са по-малки и те се изразяват в придвижване на относително по-слаборазвити общини на по-горни позиции. Сравнително големи са различията в подреждането при третия показател. В определена степен той е противоположен на първите два. Те показват предимно данъчния капацитет на общините, възможността им да акумулират приходи, докато третият търпи влиянието на преразпределителните процеси. Затова при него финансово слаборазвити общини масово присъстват в първа и втора групи. Относително постоянни са най-силно развитите във финансово отношение 12-13 общини, които и по трите показателя са в челните места на подреждането и около 20 най-слаборазвити общини, които неотлъчно заемат последните места.

Диференциацията по отделните показатели (а оттук и влиянието им върху формирането на обобщаващата оценка) най-точно се измерва чрез коефициента на вариация. Резултатите са представени на фиг. 1.

Както се вижда, финансовите различия между общините са най-големи по първия показател - собствени приходи на 1 жител. Коефициентът на вариация е 78.6%. По другите два показателя междуобщинските различия са сравнително по-малки - съответно 47.55 и 37.34%. Различният характер и насоченост на различията по трите показателя води до взаимното им компенсиране и в крайна сметка до неголеми финансови различия по обобщаващата оценка за финансовото състояние. Коефициентът на

вариация е само 11.31%, а ако не се вземат предвид екстремните стойности на първите две общини (Мирково и Девня), той пада на 9.05%.

Фигура 1

Съпоставка на трите групи общини по обобщаващата оценка за финансовото състояние и по интегралната оценка по социално-икономическо състояние

Подреждането на общините по двата вида оценки е представено в табл. 5 и на фиг. 2.

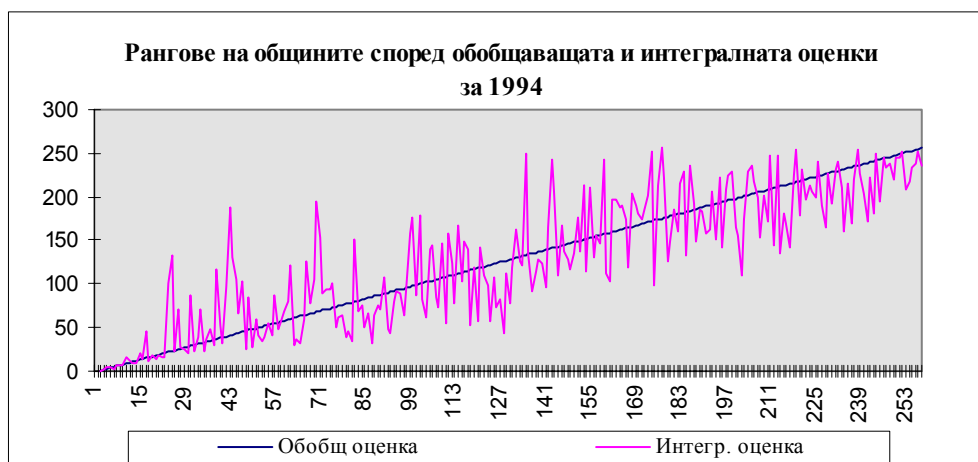
Таблица 5

Подреждане на общините според обобщаващата и интегралната оценка през 1994г.

Общини	Обобщ. оценка (ранг)	Интегр. оценка (ранг)	Общини	Обобщ. оценка (ранг)	Интегр. оценка (ранг)
Мирково	1	1		...	...
Девня	2	2	Чавдар	161	198
Прирдоп	3	4	Тетевен	162 крит.	187
....	...	...		...	...
Свиленград	51	35	Вълчедръм	254	239
Средно за Б-я	52	39	Руен	255	251

Пещера	53	56	Сатовча	256	236
--------	----	----	---------	-----	-----

Фигура 2

Съпоставянето на ранговете на общините по обобщаваща и по интегрална оценки, от една страна, показва значителни различия за отделните общини, от друга - налице е обща тенденция, според която по-добрите във финансово отношение общини са в по-добро социално-икономическо състояние и обратно. Различията между двата ранга са значителни. Само при 5 общини се наблюдава съвпадение на ранговете. Общо 142 общини имат по-ниски рангове по обобщаващата оценка, отколкото по интегралната. Това означава, че финансовото им състояние е сравнително по-лошо, отколкото общото социално-икономическо положение, следователно то влияе отрицателно при формирането на интегралната оценка. При останалите 108 общини ситуацията е обратна. В същото време трябва да се отбележи, че макар и по-малко на брой, при общините с положително финансово влияние върху социално-икономическото им състояние, различията са по-големи. Например, разликите при първите общини достигат 90 места, докато при вторите - 147 места. Не се наблюдава тенденция във видовете общини при различията в ранговете по двете оценки. Така например, Мирково и Девня запазват първите две места по двете оценки, но същото е и за Медковец с рангове 227.

Всичко това обуславя големите различия в броя на общините в отделните групи, формирани по двата вида оценки.

Таблица 6

Групиране на общините според обобщаващата и интегралната оценка за 1994г. (бр.общини)

Групи	Обобщаваща оценка	Интегрална оценка
Първа	51	38
Втора	109	188

Трета	95	29
-------	----	----

От данните в табл. 6. се вижда, че има големи различия във вида на общините в отделните групи по двете оценки. Въпреки това в първа група по обобщаващата оценка различията са най-малки. По-значителните са свързани с влиянието на третия финансов показател (разходи на 1 ж.), което се изрази в повишаване на ранга на някои слаборазвити и с ниска данъчна база общини като Трекляно, Кула, Крушари и др. Естествено, че тяхното общо социално-икономическо състояние ще е ниско, съответно разликите в ранговете - големи. Други характерни разлики се наблюдават при най-големите общини. Ранговете на тяхното социално-икономическо състояние са като правило по-високи в сравнение с ранговете за финансовото им състояние. Във втора група големи разлики, водещи до положително влияние на финансовото върху общото социално-икономическо състояние, се наблюдават и за общини като Самуил, Борово, Стамболово, Бойница поради гореизложените причини - предоставянето на значителни държавни трансфери на глава от населението на слаборазвити общини. За общините в трета група разликите са значително по-малки.

2. Поддръждане и диференциация на общините по финансови показатели през 1996г.

Собствени приходи на 1 жител

Поддръждането на общините по този показател за 1996г. е представено в табл. 7.

В сравнение с поддръждането през 1994 г. се забелязва повишаване на диференциацията между общините. Увеличава се броят им в първа група (от 37 на 41) и в трета група (от 137 на 142) за сметка на общините във втора група.

Като потвърждение на тази констатация е изпреварващото нарастване на собствените приходи в най-добрите във финансово отношение общини в сравнение със средното нарастване на 1 жител. Отново на челните места са малките, силноиндустриализирани общини, тези с развит туризъм и най-големите общини в страната. В първа група се наблюдава присъствие и на някои средноголеми общини като Свиленград, Родопи, Асеновград, Димитровград и др. и преминаване във втора група на общини като Добрич, Шумен, Пазарджик. От общо 41 общини в първа група 33 запазват мястото си, 8 нови са влезли и 4 общини са отпаднали.

Таблица 7

Поддръждане на общините според равнището на собствените приходи на 1 жител през 1996г.

Общини	Соб. прих. на 1 жител (лв)	Ранг	Общини	Соб. прих. на 1 жител (лв.)	Ранг
Девня	128875	1		...	...
Мирково	66133	2	Брезово	4924	114
Челопеч	47222	3	Никопол	4892 - крит.	115
....	...	...		...	...
Враца	8750	41	Ружинци	1165	254

Средно за Б-я	8731	42	Кайнарджа	1104	255
Крушари	8713	43	Руен	1074	256

Втора група се формира от 72 общини. Тук присъстват по-голямата част от големите и предимно средно големи общини. Наблюдава се покачване на ранговете на общини като Радомир, Карнобат, Чирпан и понижаване - на големи общини като Добрич, Шумен и на средно големи като Провадия, Преслав, Лъки.

В третата група са представени над половината общини. Те са част от средно големите и повечето малки селскостопански и планински общини. Особено голям спад са регистрирали общини като Правец, Мадан, Рудозем, Момчилград, Крушари. В края на подреждането няма съществени промени. Представени са същите, около 20 най-бедни общини в страната.

Общият извод е, че през двете години на изследвания период 1994-1996 г. се увеличава диференциацията във възможностите на общините да акумулират собствени приходи. Най-богатите и най-бедните общини, съответно в началото и края на подреждането, запазват ранговете си. Наблюдава се определено разместване във втора група и граничните зони с първа и трета групи.

Относителен дял на собствените приходи

Резултатите от подреждането на общините по този показател за 1996г. са представени в табл. 8.

При формирането на групите по този показател също се забелязва слабо повишаване на броя на общините в първа и трета групи за сметка на броя на общините във втора. Макар и повишаване на броя на общините, чиито собствени средства 100% покриват разходните им потребности, спецификата на показателя не позволява увеличаване на диференциацията. Наблюдава се също увеличаване на средния за всички общини дял на собствените приходи, както и слабо покачване на дела на общините в дъното на подреждането. Това са признаци за слабо намаляване на междуобщинската диференциация.

Таблица 8

Подреждане на общините според относителния дял на собствените приходи през 1996г.

Общини	Дял на соб. прих. (%)	Ранг	Общини	Дял на соб. прих. (%)	Ранг
Девня	100.00	1		...	...
Раднево	100.00	2	Правец	38.02	140
Гълъбово	100.00	3	Първомай	37.96 - крит.	141
....	...	...		...	...
Радомир	65.61	44	Ружинци	13.34	254
Средно за Б-я	64.98	45	Макреш	12.29	255
Перник	64.62	46	Кайнарджа	10.98	256

Не се наблюдават съществени разлики в сравнение с 1994г. във вида на общините, присъстващи в отделните групи. Макар и с определени вътрешногрупови размествания, повечето от общините в първа група от 1994 г. остават (около 75%). Новите общини са средноголеми - Димитровград, Сухиндол, Ботевград и др. По-съществени размествания в подреждането през двете години има във втората половина на втора група и първата половина на трета група. Това са предимно средни по големина и развитие общини. В дъното на подреждането различията с 1994 г. намаляват.

Разходи на 1 жител

Подреждането на общините през 1996г. по разходи на 1 жител е представено в Таблица 9.

Таблица 9

Подреждане на общините според разходите на 1 жител през 1996г.

Общини	Разходи на 1 жител (лв.)	Ранг	Общини	Разходи на 1 жител (лв.)	Ранг
Девня	90400	1		...	...
Мирково	57518	2	Симитли	10387	169
Челопеч	46023	3	Грамада	10373 - крит.	170
....	...	...		...	...
Божурище	13307	59	Завет	8013	254
Средно за Б-я	13288	60	Руен	7492	255
Трън	13073	61	Марица	7465	256

В сравнение с 1994г. се наблюдава голямо преливане на общини от първа група към втора и от втора към трета. В същото време първите три общини увеличават с изпреварващ темп разходите си на 1 жител - над 3 пъти, докато средното номинално увеличение е 2.3 пъти. Това само по себе си говори за увеличаване на диференциацията между общините. Друг основен извод е, че се наблюдава силно разместване на ранговете на общините за двете изследвани години. Това разместване е първо, значително по-голямо в сравнение с първите два показателя и второ, е характерно за всички групи.

Значителното разместване на ранговете на отделните общини се отразява на стойността на коефициента на кохерентност. Докато при предните два показателя за отделните групи той се движи между 75 и 88%, тук, ако изключим първа група, броят на общините в които намалява драстично, за останалите две групи той спада на около 50%. Това означава, че половината от общините през 1996г. сменят групата си в сравнение с 1994г. Ако изключим първите 4 общини, които запазват местата си, не се наблюдава определена тенденция към покачване или намаляване на ранговете на определен вид общини. Тук явно е определящо влиянието на Министерството на финансите, което чрез трансферите за общините се опитва да компенсира дефицитите на финансови средства. Като се има предвид тежкото финансово състояние на страната и на практика

кулминацията на финансовата криза през 1996г., държавната намеса е имала определено хаотичен характер и е преследвала изключително краткосрочни цели като подпомагане на едни общини с най-тежки моментни проблеми за сметка на други.

Обобщаваща оценка за финансовото състояние на общините

Представените в табл. 10 резултати показват съвкупното влияние на трите изследвани показателя. В сравнение с формираните групи през 1994г. се наблюдава намаляване броя на общините в първа и увеличаване на общините в трета група.

Таблица 10

Подреждане на общините според равнището на обобщаващата оценка за тяхното финансово състояние през 1996г.

Общини	Обобщаваща оценка	Ранг	Общини	Обобщаваща оценка	Ранг
Девня	0.0022	1		...	...
Мирково	0.4003	2	Сливница	0.8727	148
Челопеч	0.5258	3	Симитли	0.8733-крит.	149
....				...	...
Дупница	0.8331	40	Гърмен	0.9052	254
Средно за Б-я	0.8349	41	Ружинци	0.9067	255
Батак	0.8352	42	Руен	0.9115	256

Анализът на резултатите от подреждането показва:

- увеличаване на разликата между първите три общини и останалите в групата;
- отдалечаване на средната и критичната стойности от еталона;
- приближаване на обобщаващите оценки на последните в подреждането общини до средната за страната.

Всичко това говори за сближаване на финансовото състояние на общините, с изключение на първите три общини, които се отдалечават от общата маса.

Определящото в междугруповите размествания са потоците: от първа към втора група и от втора към трета и обратно.

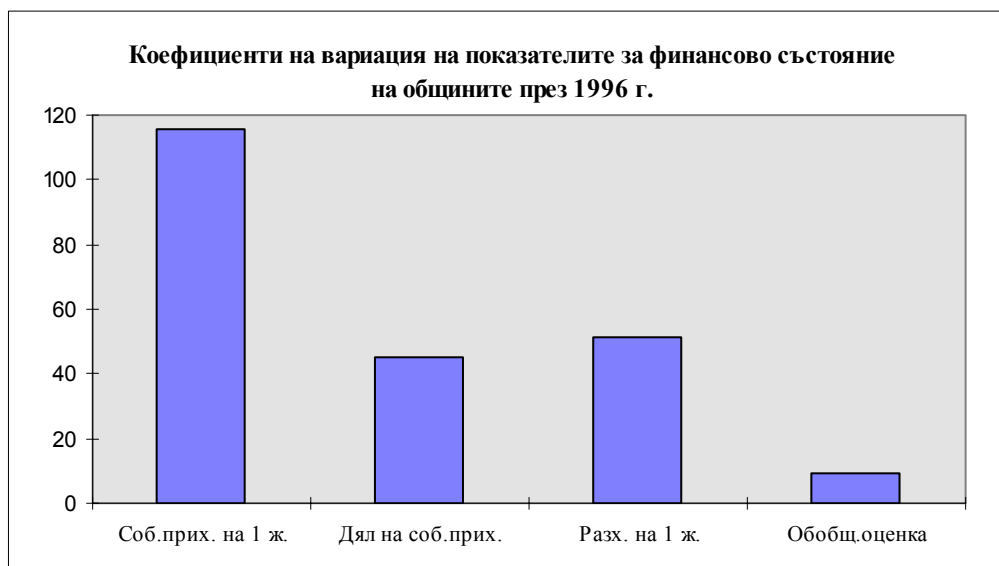
Наблюдава се много голяма промяна в ранговете на отделни общини. Сривове в обобщаващите оценки в сравнение с 1994г. регистрират Крушари, Маджарово, Рудозем, Кула, Трекляно, Момчилград, Земен и др. Това се дължи на спада в собствените им приходи, съчетано с оттегляне на получаващата досега относително голяма държавна подкрепа чрез механизма на разпределение на трансферите. В същото време общини като Враца, Димитровград, Сухиндол, Перник, Радомир, Костенец, Ихтиман, Карнобат покачват значително ранга си. Причината е в относително подобряване на данъчната база. Общото заключение е, че през 1996 г. в сравнение с 1994г. доминантата се поставя върху собствените приходи, а преразпределителните процеси намаляват своето влияние върху общото финансово състояние на общините.

Диференциация по трите изследвани показателя и влиянието им върху обобщаващата оценка

Направените в предходната точка изводи за влиянието на отделните показатели за формирането на обобщаващата оценка на финансовото състояние на общините се потвърждава от изчислените коефициенти на вариация.

Отново различията между общините в собствените приходи на 1 жител са най-големи. Те са и сравнително по-големи в сравнение със същия показател през 1994г.. Коефициентът на вариация се повишава до 115.9% (78.6% през 1994г.). Коефициентът почти запазва своята стойност при втория показател “дял на собствените приходи” и се покачва за третия - “разходи на 1 жител”. Всичко това показва нарасналото влияние на първия показател във формирането на обобщаващата оценка на финансовото състояние. Нарастването на различията между общините по третия показател е в синхрон с намаляване влиянието на преразпределителните процеси, което допълнително води до повишаване на едноточността на действие на трите показателя. Намаляването на абсолютните различия във втория и третия показател между общините, с изключение на първите 2-3 общини, води до общо нивелиране на финансовото състояние на общините, което се отразява в стойността на обобщаващата оценка. Спрямо 1994г. тя слабо намалява - от 11.3 на 9%. Ако изключим екстремните стойности на първите три общини, обобщаващата оценка спада на 5%.

Фигура 3

Общият извод е, че намаляването на различията между общините по общото им финансово състояние се дължи на общото влошаване на финансовото състояние на всички общини (с изключение на първите три).

Намаляване на влиянието на третия показател води до спад в ранговете на по-слаборазвитите общини, чието присъствие в първа група силно намалява. Влошава се финансовото състояние и на депресивни общини, особено такива със силно застъпен рудодобив като Маджарово, Мадан, Рудозем и др. Относително се повишава финансовото състояние на по-големите и развити в икономическо отношение общини.

Съпоставка на трите групи общини по обобщаващата оценка за финансовото състояние и по интегралната оценка за социално-икономическо състояние

Подреждането на общините по обобщаваща и интегрална оценка и влиянието на финансовото върху социално-икономическото състояние на общините е представено в табл. 11 и фиг. 4

Наблюдава се, макар и слабо, но противоположно движение на броя на общините в отделните групи по двете оценки. При обобщаващата оценка силно спада броят на общините в първа, по-слабо във втора и се увеличава броят на общините в трета група. При интегралната оценка общините в първа и втора групи слабо се увеличават, а в трета се намаляват. Като резултат, през 1996г. общините в първа група са почти равни по брой (40, съответно 39). Останалите общини са почти поравно разпределени във втора и в трета групи по обобщаващи оценки, докато по интегрални те силно преобладават във втора група (190), а в трета са само 26 на брой.

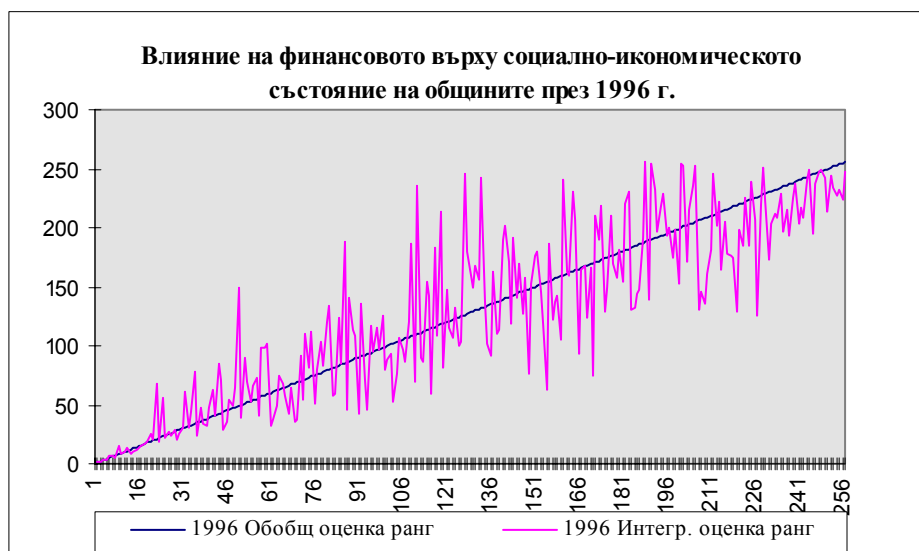
Таблица 11

Подреждане на общините според обобщаващата и интегралната оценка през 1996г.

Общини	Обобщ. оценка (ранг)	Интегр. оценка (ранг)	Общини	Обобщ. оценка (ранг)	Интегр. оценка (ранг)
Девня	1	1		...	...
Мирково	2	2	Сливница	148	76
Челопеч	3	3	Симитли	149	153
....	...	...		...	...
Дупница	40	62	Гърмен	254	233
Средно за Б-я	41	40	Ружинци	255	223
Батак	42	84	Руен	256	248

Макар че размахът на вариация при обобщаващата оценка е по-голям в сравнение в интегралната (0.9093 към 0.8271), това се дължи само на първата в подреждането по двете оценки община - Девня. В същото време средната, критичната и най-ниските стойности на интегралната оценка са значително по-отдалечени от еталона в сравнение с обобщаващата. Това говори за по-големи социално-икономически различия в сравнение с финансовите.

Фигура 4

Влиянието на финансовото върху социално-икономическото състояние на общините през 1996г. се характеризира с по-голямо съответствие между двете в сравнение с 1994г. Пълно съответствие на ранговете по двете оценки се наблюдава при 13 общини (5 през 1994г.), а разлики в ранговете до ± 3 има при 49 общини, докато през 1994г. те са при 31.

Влиянието на финансовото върху социално-икономическото състояние през 1996г. намалява. Признаци за това са: първо, засяга по-малко общини и второ, размахът на влиянието е по-малък. През 1996г. повече на брой общини търпят положителното влияние на финансовото върху социално-икономическото състояние, но на практика то е по-слабо. Отрицателното влияние на финансовото върху социално-икономическото състояние през двете изследвани години е с еднаква сила, но през 1996г. то засяга по-малко общини - 130 (142 през 1994г.)

По-синхронното действие на оценките за финансово и социално-икономическо състояние се проявява и в различията в ранговете по отделни общини, както и в междугруповите размествания на определени общини. През 1996г. съвпаденията в ранговете на обобщаващата и интегралната оценка е много по-силно изразено в първа група и особено в челните места на подреждането на общините. Преливането от първа към втора група и обратно през 1994 г. е значително по-силно. През 1996г. придвижването на общини от втора към първа група намалява. За сметка на това се наблюдава по-интензивно преливане на общини между втора и трета групи.

Заклучение

Резултатите от анализа на финансовото състояние и на междуобщинските различия позволяват да се направят следните по-важни изводи и оценки:

- Използваният таксономичен метод за ранжиране на общините по отделни показатели, характеризиращи аспекти на финансовото им състояние за формиране на обобщени оценки на базата на съвкупното действие на тези показатели, дава добри резултати и може да се използва за решаване на практически проблеми.
- Финансовата диференциация между общините през 1996г. е по-малка в сравнение с 1994г. Тя се дължи на общото влошаване на финансовото състояние на общините в страната.
- Факторът с най-голямо и засилващо се влияние за формиране на обобщаващата оценка на финансовото състояние на общините е показателят за собствените приходи на 1 жител.
- Съществува голяма диференциация между общините по тяхното финансово състояние. Средната за страната оценка както по отделни показатели, така и по обобщаващия показател за финансовото състояние е твърде високо в подреждането на общините. Това говори, че тя в голяма степен се определя от стойностите на показателите на около 16-18% от големите или силноразвитите общини в страната. Преобладаващата част от общините (всички останали) имат оценки под средното за страната равнище. Различията между техните оценки са много малки, което определя сходното им финансово състояние. Това прави много трудно и донякъде условно определянето на кръга от общини в критично състояние.
- Най-големи са различията в първата група общини. Като правило тя се формира от малките силноиндустриализирани общини като Девня, Мирково, Челопеч, Пирдоп и най-големите и мощни общини в страната - София, Бургас, Варна, Пловдив, Стара Загора, Русе и др. Вследствие намаляване влиянието на преразпределителните процеси през 1996г. в сравнение с 1994г. от първа група отпаднаха малки, но получаващи големи трансфери на 1 жител общини като Трекляно, Кула и др.
- През 1994г. се наблюдават големи размествания на общините между първа и втора и между втора и трета група. През 1996 г. се забелязват определени промени, които се изразяват в намаляване на интензитета на придвижванията на общини между първа и втора група, особено от втора към първа, и увеличено движение на общини между втора и трета група и в двете посоки. Последното е следствие от намаляване на различията в оценките за финансовото състояние на общините, чиито стойности са под средното за страната равнище.
- През 1996г. в сравнение с предишната изследвана година се забелязва увеличаване на различията между няколко общини в добро финансово състояние и останалата маса общини. Средната и критичната стойност по всички показатели се отдалечават от еталона. Това важи и за стойността на оценките на последните в

подреждането общини и доказва общото влошаване на финансовото състояние на общините в страната.

- Като най-обща тенденция съществува голямо сходство между финансовото и общото социално-икономическо състояние на общините в страната. През 1996г. то се засилва. Доказателство за това е увеличаване на влиянието на показателят собствени приходи на 1 жител върху общото финансово състояние на общините през 1996г. Следствие от това е по-голямото съвпадение в ранговете на общините по двата вида оценки.
- Резултатите от изследването имат непосредствено практическо значение. Те могат да се използват от общините за обосновка на техните анализи и прогнози за местните бюджети, както и от централните власти при определяне на държавната регионална политика.

ФИНАНСОВИ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ОБЩИНИТЕ - СЪСТОЯНИЕ И ПРОМЕНИ

Стефан Иванов
(Резюме)

Целта на изследването е да се определи, анализира и оцени състоянието и тенденциите в развитието на междуобщинските финансови различия. Нейното постигане се реализира чрез следните изследователски задачи:

- анализ и оценка на подреждането и диференциацията на общините по финансови показатели през 1994 и 1996г.;
- анализ и оценка на динамиката на промените в подреждането и в диференциацията на общините през наблюдавания период;
- обобщения и изводи относно състоянието и промените на междуобщинските финансови различия.

Основните изводи и оценки от изследването показват, че: през 1996г. в сравнение с предишната изследвана година се забелязва увеличаване на различията между няколко общини в добро финансово състояние и останалата маса общини; намаляват различията в оценките за финансовото състояние на общините, чиито стойности са под средното за страната равнище; средната и критичната стойност по всички показатели се отдалечават от най-високите достигнати равнища, което доказва общото влошаване на финансовото състояние на общините в страната.

Резултатите от изследването могат да се използват от общините за обосновка на техните анализи и прогнози за местните бюджети, както и от централните власти при определяне на държавната регионална политика.

FINANCIAL DISPARITIES AMONG THE MUNICIPALITIES – SITUATION AND CHANGES

Stefan Ivanov
(Summary)

The goal of this study is to determine, analyse and evaluate the situation and the tendencies in the development of local finance. This goal will be achieved through the following objectives:

- Analysis and evaluation of the ranking and differentiation of the municipalities according to financial indicators in 1994 and 1996;
- Analysis and evaluation of the dynamics of the changes in the ranking and differentiation of the municipalities during the monitored period;
- Summary and evaluation about the situation and the changes in the intermunicipal financial disparities.

The main conclusions and evaluations of the study indicate that: in 1996 compared to the previous studied year there is monitored an increase in the disparities among several municipalities in good financial situation and the rest municipalities. There decrease the differences in the evaluation of the financial situation of the municipalities, whose values are below the average level for the country. The average and the critical values for all indicators are falling behind from the highest levels, which proves the general deterioration of the financial state of the municipalities. The output from the study can be used by the municipalities for justifying their analyses and forecasts for the local budgets. This output can also be used by the central authorities for setting the state and regional policy.

СОЦИАЛНИ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ОБЩИНИТЕ - СЪСТОЯНИЕ И ПРОМЕНИ¹

Икономическата и социалната стратификация на населението² е един от най-характерните белези на трансформационните процеси, протичащи в България от началото на 90-те години. Спадът на жизненото равнище поддържа устойчива тенденция. Например реалната средна работна заплата е намаляла през 1994г. спрямо 1990г. с 69%, през 1996г. с 82%, а през април 1998г. със 78%. За средната пенсия тези стойности са съответно --72%, -84% и -79%.³ Увеличава се степента на доходна диференциация на населението - коефициентът на Джини е 21.7% през 1990г., 33.1% за 1992г., 36.6% за 1994г. и 37.8% за 1995г.⁴

Постоянна е тенденцията към нарастване на мащабите на абсолютната и относителната бедност в страната. През 1992г. делът на домакинствата с доходи под границата на екзистенц-минимума е 49.7%, през 1994г. - 54.3%, а през 1996г. - 63.9%. Делът на домакинствата с доходи под границата на социалния минимум се увеличава съответно от 67.4% през 1992г. на 70.3% през 1994г. и 77.3% през 1996г. Делът на домакинствата с доход на едно лице под 50% от средния за страната също расте - от 7.9% през 1992г. на 12.24% през 1996г.⁵

Нарастващите мащаби на бедността увеличават контингента на националната система за социално подпомагане. През последните години около 10-12% от населението получават социални помощи от общинските центрове за социални грижи. Тежката ситуация доведе до уникално решение на Европейския съюз в две последователни години (1997 и 1998) да насочи към България спешна социална помощ в размер от 40 млн. еко. Подобни програми за спешно социално подпомагане не бяха реализирани в нито една друга страна в преход.

Тези процеси рефлектират върху условията за живот в общините и формират социалните различия между тях. С това те се превръщат във фактор за протичането на различни социално-икономически процеси (демографски, миграционни, финансови и др.) и пораждаат проблеми пред централните власти и органите на местното самоуправление.

¹ Тази студия е част от планова тема "Социално-икономически различия на общините в РБългария" на Икономически институт на БАН.

² Тези процеси са обект на подробен анализ в докладите на ПРООН "България. Развитие на човека" след 1995 година.

³ По данни на МТСП.

⁴ По данни на НСИ.

⁵ Данните са от доклада "Бедността в условията на преход". С. 1998, с.18, 21.

В този контекст **целта на студията** е да установи, анализира и оцени състоянието и развитието на социалните различия между българските общини, като на тази основа докаже евристичните достойнства на предлагания модел за квантификация на социално-икономическите различия. Конкретните изследователски **задачи** се свеждат до извършването на:

- анализ и оценка на подреждането и диференциацията на общините по социални показатели през 1994 и 1996 г.;
- анализ и оценка на динамиката на промените в подреждането и в диференциацията на общините през наблюдавания период;
- обобщения и изводи относно състоянието и промените на социалните различия между общините.

По такъв начин изследването се извършва в статичен и в динамичен аспект, като е възприет и приложен дедуктивният подход.

1. Подреждане и диференциация на общините по социални показатели през 1994г.

В основата на анализа са заложили следните основни показатели.

Първо, облагаеми доходи (данък общ доход) на 1 жител в трудоспособна възраст. Показателят отразява в определена степен доходния статус на населението в съответната община. От няколко години официалната статистическа отчетност не публикува данни за равнището на доходите на населението по общини. Това обстоятелство наложи избора на посочения показател като достатъчно представителен и достоверен за целите на изследването. Още повече, че необлагаемите доходи на населението са или недекларирани (т.е. - "неуловени"), или са със сходно за всички общини равнище, каквито са фиксираният доходи като пенсии, социални обезщетения, детски добавки и др.

Второ, размер на изплатените социални помощи на 1 жител. Показателят характеризира в определена степен равнището на обедняване на местното население, както и устойчивостта на общинския бюджет спрямо изискванията, произтичащи от прилагането на националната програма за социално подпомагане на местно ниво.

Трето, обобщаваща оценка за социалното състояние на общините. Тя се определя чрез описания в първия раздел таксономичен метод въз основа на първите два показателя.

1.1. Доходи на населението

Анализът на резултатите от подреждането на общините по този показател за 1994г. показва следното (вж табл. 1):

Първо, средната за страната стойност се намира доста високо в подреждането (на 38-о място). Това означава, че населението в преобладаваща част от общините има доходи, по-ниски от средните.

Второ, откроява се група от общини (Девня, Челопеч, Раднево, към които гравитират Мирково, Гълъбово, Козлодуй, Бобовдол), където нивото на облагаемите доходи е от 3 до 8 пъти по-високо от средното.

Таблица 1

Подреждане на общините според равнището на доходите на населението през 1994г.

Общини	ДОД/1 жител (лв)	Ранг	Общини	ДОД/1 жител (лв.)	Ранг
Девня	20141	1	Кирково	436	250
Челопеч	10939	2	Черноочене	421	251
Раднево	10091	3	Гърмен	398	252
Мирково	8835	4	Сатовча	390	253
....	...	...	Върбица	388	254
Средно за Б-я	2457	38	Неделино	359	255
Ст.Загора	2412	39	Руен	335	256

Трето, в групата общини с рангове над средното за страната равнище намират място 7 големи териториални единици с центрове бивши окръжни градове (Бургас, гр. София, Варна, Плевен, Русе, Пловдив, Шумен), както и общини с развита индустрия и туризъм (каквито са посочените в табл.1 от I до IV място, а също Гълъбово, Козлодуй, Созопол, Балчик и др.).

Четвърто, в диапазона между 2999 и 2000 лв. се намират около 1/5 от всички общини в страната. Най-многобройна е групата, в която платеният ДОД на 1 жител в трудоспособна възраст е между 1999 лв. и 1000 лв. (117 общини). В дъното на класацията преобладават малки селски общини, много от които се намират в планински и полупланински райони. Това са индикатори за ниско ниво на облагаемите доходи на населението в повечето общини.

Във връзка с това е необходимо да се направи уточнението, че в подобни райони делът на недекларираните и натуралните доходи е доста голям. Специални проучвания, свързани и с настоящото изследване, проведени в някои от тези общини (Сатовча, Гърмен, Хаджидимово, Якоруда, Джебел, Неделино), показаха, че доходите от домашното стопанство, от сезонна заетост (в строителството и в селското стопанство) в други райони на страната, както и от дейности като събиране на гъби и билки имат важно значение за местното население. Това фактически съдейства за намаляване на статистически отчитаните доходи и териториалните различия в тяхното равнище.

1.2. Социално подпомагане на населението

Анализът на резултатите от подреждането на общините по този показател за 1994г. показва следното (вж табл.2):

Първо, средната стойност за страната се намира почти в средата на подреждането (на 115-то място). По такъв начин разпределението на общините по този показател (за разлика от първия) е доста по-равномерно.

Второ, прави впечатление, че групата общини под прага на критичност по този показател е твърде малобройна - само десет. Това обаче не означава, че проблемите със социалното подпомагане са особено остри само

в тези общини. Голямата диференциация в дъното на таблицата е главният фактор, който обуславя подобна специфична групировка.

Таблица 2

Подреждане на общините според равнището на социалните помощи на един жител през 1994г.

Общини	Соц. помощи/1 жител(лв.)	Ранг	Общини	Соц. помощи/1 жител(лв.)	Ранг
Макреш	31.9	1	Стабмолво	407.03	250
Земен	35.49	2	Джебел	411.66	251
Грамада	42.64	3	Якоруда	428.6	252
Априлци	46.39	4	Доспат	431.38	253
....	...	...	Борино	433.27	254
Средно за Б-я	171.10	115	Ракитово	474.64	255
Дулово	172.29	116	Руен	549.12	256

Трето, групата с над средната стойност за страната включва както общини с центрове бивши окръжни градове (16), така и малки общини от изостанали райони (например Макреш, Земен, Грамада, Невестино и др.). Основната причина в този случай са регионалните специфики при прилагането на Правилника за социално подпомагане и общото състояние на местните бюджети.

Допълнителният анализ показва, че от 1994-1995г. да се задълбочава проблемът с финансовата стабилност на социалното подпомагане, когато започва да се увеличава размерът на начислените, но неизплатени (дължими) социални помощи. Например към края на 1994г. се натрупаха около 317 млн. лв. неизплатени социални помощи, за чието частично покриване служебното правителство отпусна допълнителна целева субсидия от 200 млн. лв. Подобна беше практиката и през 1997 г. В средата на 1998 г. този проблем отново се заражда. Анализът на данните от първото полугодие на 1998 г. откроява някои обезпокояващи признаци за нова финансова криза в националната система за социално подпомагане. По информация от МТСП, общинските съвети са заложили в местните бюджети за социално подпомагане с около 28 млрд. лв. по-малко от предвиденото в консолидирания държавен бюджет и с над 51 млрд. лв. по-малко от заявените нужди на общинските центрове за социални грижи (ОЦСГ). Делът на неизплатените помощи през първото тримесечие е 25%, а за първото полугодие е около 23%. От началото на годината ОЦСГ са изразходвали почти 60% от предвидените в местните бюджети средства за социално подпомагане. Някои от общините вече почти са изчерпали ограничения си бюджет за социални грижи. Вероятно в края на годината отново ще се наложи държавният бюджет целево да инжектира допълнителни финансови средства в системата за социално подпомагане.

Това са фактори, които влияят върху подреждането на общините по наблюдавания показател и определят хетерогенността на обособените групи.

1.3. Обобщаваща оценка за състоянието на общините по социални показатели

Анализът на резултатите от подреждането на общините по тази оценка (вж табл.3) представлява особен интерес, защото: (а) тя обединява първите два показателя, като предоставя допълнителна информация; (б) позволява да се изведе влиянието на всеки от тях при формирането на обобщаващата оценка; (в) дава възможност да се открие подреждането, диференциацията, типологизацията и социалният профил на изследваната съвкупност.

Таблица 3

Подреждане на общините според равнището на обобщаващата оценка за тяхното състояние по социални показатели през 1994г.

Общини	Обобщаваща оценка	Ранг	Общини	Обобщаваща оценка	Ранг
Девня	0.2842	1	Стабмолowo	0.9433	250
Челопеч	0.4149	2	Борино	0.9450	251
Раднево	0.4675	3	Якоруда	0.9464	252
Мирково	0.5099	4	Джебел	0.9473	253
....		...	Върбица	0.9502	254
Средно за Б-я	0.8065	35	Ракитово	0.9664	255
Чепеларе	0.8072	36	Руен	1.0060	256

За целите на анализа и в този случай се формират три основни групи общини: (1) с равнище на обобщаващата оценка над средната за страната; (2) с равнище на обобщаващата оценка между средната за страната и "критичната" стойност; (3) с равнище на обобщаващата оценка под "критичната" стойност.

Анализът позволява да се направят следните констатации, изводи и оценки:

Първо, най-многобройна е втората група, където влизат 200 общини или 78% от цялата съвкупност. Първата и третата група включват съответно 34 и 21 общини. Прави впечатление, че и по тази оценка, групата на "критичните" общини е най-малобройна. Това отново може да се обясни със скообразното нарастване на стойността на оценките в дъното на подреждането.

Второ, разликата между оценката на първата в подреждането община - Девня, и средната за страната оценка е много по-голяма от разликата между средната оценка и тази на последната в класирането община - Руен. Това показва, че "критичните" общини са много по-близко да средното равнище, отколкото повечето "водещи" в социално отношение; или, което е същото -

средното за страната равнище е по-близо до критичните стойности, отколкото до най-добрите оценки.

Трето, най-силно изразена е диференциацията в първата група. Там се открояват пет общини (Девня, Челопеч, Раднево, Мирково, Гълъбово), чиито оценки са твърде високи - особено на Девня, която е много близко до еталона. Това са общини с относително добър икономически потенциал и сравнително високо ниво на доходите на населението.

Четвърто, диференциацията във втората - най-многобройната група, е много по-ниска. Разликите между стойностите на обобщаващите оценки за всичките 200 общини в нея се вменят в границата до 0.1. Това показва, че състоянието на преобладаващата част от българските общини по социални показатели е много сходно и (съдейки по стойността на обобщаващата оценка) твърде далеч от еталона.

Пето, в същата граница от 0.1 се вменят различията между оценките за 21-те общини от третата група, което означава, че диференциацията между тях (макар и малка) е относително по-голяма, отколкото в предходната група. Сред "критичните" общини по тази обобщаваща оценка по правило намират място малки, изостанали общини от депресивни райони.

Шесто, върху равнището на обобщаващата оценка и същевременно - върху ранга на общините по нея, по-силно е влиянието на показателя за доходите на населението. Отчитайки спецификата на метода за конструиране на оценката, това се дължи на по-голямата диференциация на общините по този показател, респ. - по-голямото "разстояние" на повечето общини от еталонната оценка. По такъв начин социалният профил на общините в конкретния случай се определя в по-висока степен от равнището на декларираните и облагаемите доходи на населението.

1.4. Диференциация на общините според изследваните социални параметри

За открояване на диференциацията в дадения случай е използван коефициентът на вариация, изчислен по средното квадратично отклонение - (вж фиг. 1).

Ясно се виждат различията в диференциацията на общините по отделни показатели. Тя е най-голяма при доходите на населението, където коефициентът на вариация е 1.02. "Изгладеният" коефициент на вариация (при който са изключени екстремните оценки за Девня, Челопеч, Раднево, Неделино и Руен) също остава висок - 0.737. По-слаба е диференциацията по отношение на социалните помощи на един жител, където съответните коефициенти на вариация са двойно по-ниски (0.483 и 0.461, при който са изключени Макреш, Земен, Ракитово и Руен). Най-малка е диференциацията по обобщаващата оценка, където коефициентите на вариация са съответно 0.093 и 0.062 (като в последния случай са изключени Девня, Челопеч, Раднево, Мирково, Гълъбово, Върбица, Ракитово, Руен).

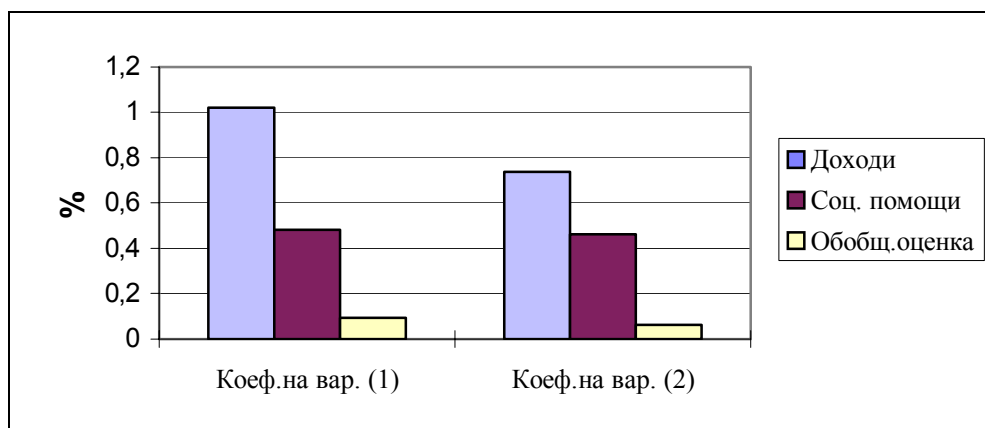
Големите различия между стойностите на коефициентите за отделните показатели се обясняват, от една страна, с действителните териториални различия. В този смисъл общините са най-неравномерно разпределени според доходите на населението. От друга страна, влияние оказва

спецификата на анализираните социални показатели и на обобщаващата оценка, стойностите на която се разполагат (по принцип) между 0 и 1.

Следователно диференциацията на общините според наблюдаваните социални параметри и преди всичко - по обобщаващата оценка, не може да се оцени като голяма. Тя в достатъчно точна степен отразява мащабите в териториалните проявления на социалната стратификация на населението.

Фигура 1

Диференциация на общините по социални показатели през 1994г.

Забележка: Коефициент на вариация (1) е изчислен за всички териториални единици в съвкупността. Коефициент на вариация (2) е изчислен без екстремалните стойности по съответните показатели.

1.5. Социален профил на трите групи общини според интегралната оценка за социално-икономическото им състояние

Съпоставянето на подреждането на общините според интегралните оценки за социално-икономическото им състояние и според обобщените оценки за състоянието им по социални показатели позволява да се очертае най-общият социален профил на трите основни групи общини (вж. табл. 4).

Според интегралната оценка броят на общините в I група (над средното за страната равнище) е 38, във II - 188, а в III (където са т.нар. критични общини) - 29. Според обобщаващата "социална" оценка⁶, групите обхващат както следва: I група - 34, II група 200, а III - 21 общини. Сравняването на големината на тези групи показва, че според обобщаващата оценка разпределението на общините е по-поляризирано (тъй като първата и третата група включват повече общини в сравнение със същите групи по интегралната оценка).

⁶ По нататък за краткост често ще бъдат използвани понятията "интегрална оценка" (за социално-икономическото състояние) и "обобщаваща оценка" (за състоянието на общините по социални показатели).

Анализът на кохерентността⁷ на подреждането в двете групировки показва следното. В състава на формираната според интегралната оценка I група влизат 12 общини от II група според обобщаващата оценка, като в случая кохерентността е около 70%. Във II група, формирана според интегралната оценка влизат 9 общини от I група по обобщаващата оценка (които обаче са разположени близко до средната за страната стойност) и 6 общини от III група по обобщаващата оценка, което означава, че кохерентността е още по-висока - около 90%. Най-ниска (около 50%) е кохерентността в третата група, където 14 от общо 29 общини са от II-ра група по обобщаваща оценка. Този факт се обяснява, от една страна, с по-малката по размер III група по обобщаваща оценка, както и със слабата диференциация между общините от тази група, поради което влиянието върху интегралната оценка на другите показатели, включени в модела, е по-силно.

Таблица 4

Рангове на общините според интегралната и обобщаващата оценка през 1994г.

Общини	Ранг според интегр. оценка	Ранг според обобщ. оценка	Общини	Ранг според интегр. оценка	Ранг според обобщ. оценка
Мирково	1	4	Черноочене	250	249
Девня	2	1	Руен	251	256
Раднево	3	3	Ардино	252	236
Пирдоп	4	10	Кирково	253	239
....	...		Крумовград	254	228
Средно за Б-я	35	35	Ракитово	255	255
Сливен	36	109	Джебел	256	253

Резултатите от анализа насочват към извода, че социалният профил на общините съответства в много голяма степен на общото им социално-икономическо състояние, като в значителна степен го и формира. От друга страна, се потвърждава отново безспорната връзка между икономическото и социалното състояние на общините - относително по-добрите икономически характеристики водят до по-добри социални параметри на съответната териториална единица.

⁷ Този измерител в случая отразява съответствието между броя на общините от една и съща група според интегралната и обобщаващата оценка.

2. Подреждане и диференциация на общините по социални показатели през 1996г.

2.1. Доходи на населението

Анализът на резултатите от подреждането на общините по този показател за 1996г. в голяма степен потвърждава констатациите и изводите относно 1994 г. (вж. табл. 5).

Първо, средната за страната стойност се е преместила още по-нагоре - от 38-ма на 35-та позиция. Това може да се приеме като отражение на задълбочаващите се процеси на доходна диференциация в териториален аспект.

Второ, непроменена остава групата от общини (Девня, Челопеч, Раднево, Мирково, Гълъбово, Козлодуй, Бобовдол) с равнище на облагаемите доходи, значително над средното. Прави впечатление, че позициите на първите четири общини и през двете години са непроменени. Това означава, че населението в "богатите" общини става още по-богато, което на свой ред също е показателно за задълбочаване на социалните неравенства в териториален аспект.

Таблица 5

Подреждане на общините според равнището на доходите на населението през 1996г.

Общини	ДОД/1 жител (лв)	Ранг	Общини	ДОД/1 жител (лв)	Ранг
Девня	97878	1	Кайнарджа	1109	250
Челопеч	73586	2	Цар Калоян	1038	251
Раднево	33915	3	Върбица	1030	252
Мирково	30581	4	Н. Козлево	1014	253
....	...	...	Неделино	956	254
Средно за Б-я	7378	35	Руен	886	255
Карлово	7224	36	Чавдар	837	256

Трето, седемте големи териториални единици с центрове бивши окръжни градове (Бургас, гр.София, Варна, Плевен, Русе, Пловдив, Шумен) също запазват местата си в групата общини с рангове над средното за страната, при това в същия ред както през 1994г.

Четвърто, отново на последните позиции в класацията се намират малки селски общини, сред които Неделино и Руен трайно заемат ролята на аутсайдери. В този случай отново остава в сила направеното вече уточнение за изкривяващата роля на скритите (недекларирани) доходи - особено от домашното стопанство, което е силно развито в селските райони.

На тази основа може да се направи общият извод, че подреждането през 1996г. в голяма степен възпроизвежда класацията и различията между общините, идентифицирани през 1994г. Налице са признаци за увеличаване на доходната диференциация между населението в териториален аспект,

което в по-общ план е част от процеса на задълбочаване на териториалните социални неравенства.

2.2. Социално подпомагане на населението

Анализът на резултатите от подреждането на общините по този показател за 1996г. насочва към следните констатации и изводи (вж. табл. 6):

Първо, средната за страната стойност е по-напред в сравнение с 1994г. - от 115 на 104 място. Това означава, че макар разпределението на общините по този показател да остава сравнително равномерно, има белези за по-голяма диференциация.

Второ, към посоченото се добавя фактът, че групата общини под прага на критичност по този показател е вече значително по-многобройна - 30 (при 10 през 1994г.). Диференциацията в дъното на таблицата е намаляла, което (заедно с по-високата позиция и величина на средното за страната равнище на социалните помощи) е причина за разширяване на обхвата на критичните общини по този показател.

Таблица 6

Подреждане на общините според равнището на социалните помощи на един жител през 1996г.

Общини	Соц. помощи/1 жител (лв)	Ранг	Общини	Соц. помощи/1 жител (лв)	Ранг
Априлци	48.33	1	Стабмолково	942.56	250
Чупрене	54.76	2	Лозница	947.74	251
Макреш	56.67	3	Велинград	1042.92	252
Земен	68.99	4	Садово	1044.96	253
....	...	...	Руен	1057.92	254
Средно за Б-я	422.27	104	Пещера	1124.57	255
Шабла	423.25	105	Ракитово	1168.45	256

Трето, групата общини над средната за страната стойност включва повече на брой общини с центрове бивши окръжни градове (20, при 16 през 1994г.). Наред с това е засилено присъствието на малки общини от изостанали райони (отново Макреш, Земен, Грамада, Невестино, Чупрене, Трекляно и др.). Основните причини за хетерогенния характер на тази група са следните:

(а) В големите общини и градове по принцип равнището на средните доходи на населението е по-високо, но и доходната диференциация е по-силно изразена. При сравнително по-стабилното състояние на бюджетите на тези общини възможностите за изплащане на социалните помощи са по-големи. Общият размер на тези помощи обаче, разпределен на лице от по-многобройното население, определя ниските стойности на наблюдавания показател в този случай.

(б) Главната причина за ниските стойности на показателя за малките общини от тази група (където равнището на доходите и диференциацията е сравнително по-ниска) е състоянието на местните бюджети, които не могат да осигурят необходимите средства за социални помощи на бедните.

Това е фактор, който действа в много от останалите общини (особено в тези под прага на критичната стойност) и на свой ред обуславя нарастването на териториалните социални неравенства.

2.3. Обобщаваща оценка за състоянието на общините по социални показатели

Анализът на подреждането на общините по тази обобщаваща оценка в голяма степен потвърждава изводите и оценките, валидни за 1994г. (вж табл.7.)

Първо, съставът на първата група (с оценки над средната за страната) се е увеличил - от 34 през 1994г. на 37. Нараснало е и разстоянието на средната оценка от еталона. Това води до повишаване на диференциацията в тази група, което подкрепя направения по-горе извод за наличието на сравнителна устойчивост в състоянието на общините по социални показатели. Този извод се потвърждава и от факта, че челната четворка общини е запазила своя състав от 1994г.

Таблица 7

Подреждане на общините според равнището на обобщаващата оценка за тяхното състояние по социални показатели през 1996г.

Общини	Обобщаваща оценка	Ранг	Общини	Обобщаваща оценка	Ранг
Челопеч	0.2289	1	Садово	0.9250	250
Девня	0.2934	2	Раковски	0.9253	251
Раднево	0.6082	3	Велинград	0.9283	252
Мирково	0.6158	4	Стабмол ов	0.9291	253
....		...	Лозница	0.9313	254
Средно за Б-я	0.8370	38	Руен	0.9494	255
Карлово	0.8375	39	Ракитово	0.9536	256

Второ, рязко е нараснал броят на общините в третата група - на "критичните" общини по тази оценка - от 21 през 1994г. на 50 през 1996. Това е сериозен индикатор за влошаване на социалното състояние в повече общини през наблюдаваната втора година. Анализът отново показва, че в дъното на таблицата се намира голяма част от общините, формиращи същата група през 1994г. (Руен, Ракитово, Джебел, Върбица, Лозница, Гърмен и др.), което е показателно за устойчивост на социалните проблеми в тях.

Трето, отново разликата между обобщаващата оценка на първата в подреждането община - Челопеч, и средната за страната оценка е много по-

голяма от разликата между средната оценка и тази на последната в класирането община - Ракитово. Това потвърждава, че и през 1996г. средното за страната равнище е по-близо до критичните стойности, отколкото до най-добрите оценки.

Четвърто, диференциацията между общините от втората (най-многобройната) и от третата група е намаляла в сравнение с 1994г. Разликата между обобщаващите оценки на общините от съответните две групи се движи в границата до 0.06 (при 0.1 през 1994г). Това отново показва, че състоянието на преобладаващата част от българските общини по социални показатели е много сходно и далеч от еталона.

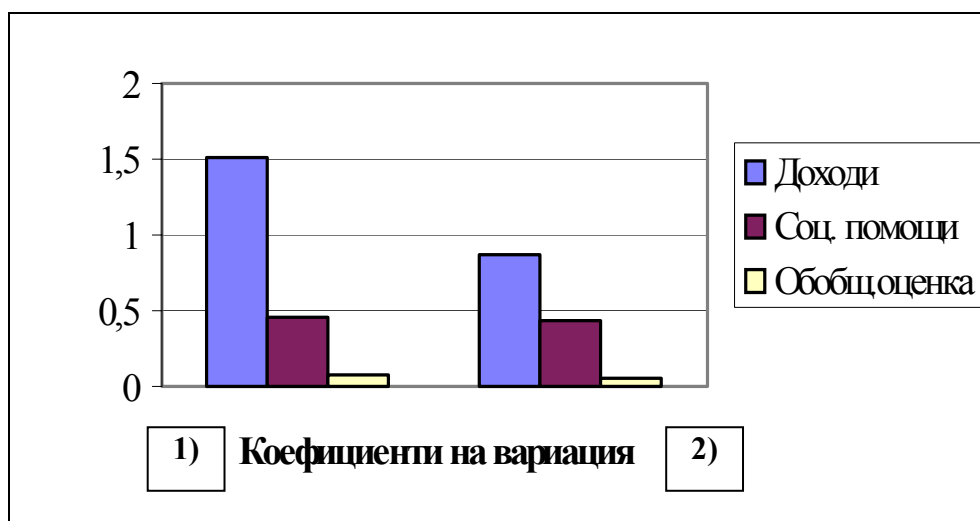
Пето, и през 1996г. върху равнището на обобщаващата оценка (респ. върху ранга на общините по нея) по-голямо е влиянието на показателя, отразяващ доходите на населението. Той остава и по-силният фактор, който определя социалния профил на общините.

2.4. Диференциация на общините според изследваните социални параметри

Анализът на коефициентите на вариация за наблюдаваната година показва следното (вж. фиг. 2):

Фигура 2

Диференциация на общините по социални показатели през 1996г.

Забележка. Коефициент на вариация (1) е изчислен за всички териториални единици в съвкупността. Коефициент на вариация (2) е изчислен без екстремалните стойности по съответните показатели.

Различията в диференциацията на общините по отделни показатели се запазва в приблизително същите пропорции. Тя остава най-голяма при доходите на населението. По-слаба е диференциацията по отношение на

социалните помощи на един жител и най-малка по обобщаващата оценка. Тези различия и пропорции са валидни и при сравняване на "изгладените" коефициенти на диференциация. Въз основа на това диференциацията на общините според наблюдаваните социални параметри и преди всичко - според обобщаващата оценка през 1996г., отново не може да се оцени като особено голяма.

2.5. Социален профил на трите групи общини според интегралната оценка за социално-икономическото им състояние

Според интегралната оценка за 1996г. броят на общините в I група (над средното за страната равнище) е 39, във II - 190, а в III (където са т.нар. "критични общини") - 26. Според обобщаващата "социална" оценка, групите обхващат както следва: I група - 37, II група 169, а III - 49 общини (вж. табл.8).

Сравнението и в този случай показва, че разпределението на общините според обобщаващата оценка е по-поляризирано. Това се дължи най-вече на нарастването на броя на общините в третата група повече от два пъти - от 21 на 49. С други думи, отново се потвърждава направеният вече извод, че в сравнение с 1994 г. социалното състояние на повече общини се е влошило.

Таблица 8

Рангове на общините според интегралната и обобщаващата оценка през 1996г.

Общини	Ранг според интегр. оценка	Ранг според обобщ. оценка	Общини	Ранг според интегр. оценка	Ранг според обобщ. оценка
Девня	1	4	Кирково	250	167
Мирково	2	1	Крумовград	251	191
Челопеч	3	3	Самуил	252	248
Раднево	4	10	Ракитово	253	256
....	...		Ардино	254	204
Средно за Б-я	40	35	Каолиново	255	239
Карнобат	41	109	Джебел	256	249

Анализът на кохерентността на подреждането в двете групировки през наблюдаваната година показва следното. В състава на формираната според интегралната оценка I група влизат 7 общини от II група според обобщаващата оценка, като в случая кохерентността е около над 82% (с над 10 пункта по-висока в сравнение с 1994г.). Във II група, формирана според интегралната оценка, влизат 7 общини от I група по обобщаващата оценка (които отново са разположени близко до средната за страната стойност) и 32 общини от III група по обобщаващата оценка. Това означава около 80% степен на кохерентност, което е спад с 10 пункта спрямо 1994г. Най-ниска (около 58%) остава кохерентността в третата група, където 15 от общо 26 общини са от III група по обобщаваща оценка. Нарастването на

кохерентността (с около 8 пункта спрямо 1994г.) се дължи на по-големия обхват на групата на критичните общини по обобщаваща оценка.

На тази основа може да се направи изводът, че е нараснала кохерентността в горната и долната групи от класацията, което отразява засилване на връзката между икономическо и социално развитие в съответните общини. Намалването на степента на кохерентност в средата на подреждането е следствие главно от по-големия обхват на общините в “критично социално състояние” в сравнение с този на групата в “критично социално-икономическо състояние”, което се определя от въздействието и на други фактори и показатели. Резултатите от анализа потвърждават направения вече извод, че социалният профил на общините съответства в много голяма степен на общото им социално-икономическо състояние, като често и в голяма степен го и формира.

3. Динамика на промените в подреждането и диференциацията на общините

За тази цел се анализират промените в подредбата на общините по обобщаващите оценки за 1994 и за 1996г. (вж. фиг. 3) и по-специално:

- измененията в броя на общините, които са сменили местата си в подреждането;
- движението на общините от група в група;
- промените в диференциацията на обобщаващите оценки и на наблюдаваните показатели.

В подреждането за 1996г. от 37 общини в I група по обобщаваща оценка се повтарят 26 общини от същата група, формирана през 1994г., което прави 0.7 коефициент на “стабилност”. За III-та група този коефициент е двойно по-нисък - 0.32, но в случая трябва да се има предвид малкият ѝ обхват през 1994г.

В класацията за 1996г. само 8 общини запазват същите места, които са имали в подреждането през 1994г. От останалите 247 общини 110 са подобрили позицията спрямо 1994г., а другите 137 са слезли по-надолу. Това показва наличието на значителна динамика в социалното състояние на повечето общини. Посоката на тази динамика обаче е различна и далеч не във всички случаи е положителна.

Положителна “качествена” промяна в позициите отбелязват само 9 общини, от които 5 преминават от II в I група (например Несебър, Варна, Годеч) и 4 - от III във II група (Бяла-Вн, Борино, Доспат). Останалите общини променят местата си било в рамките на същата група, към която са принадлежали през 1994г., било като преминават в по-долна група - 6 от I във II и 33 от I в III група.

Сравнителният анализ на показателите за степента на диференциация на общините по социални показатели и по обобщаващата оценка (вж. табл.9) показва, че за изследвания период тя е намаляла. Както вече се посочи, това намаление се дължи в по-голяма степен на съкращаване на разликите между оценките и показателите със стойности под средните за страната, което е отразява едно по-общо влошаване на социалното състояние на повечето общини.

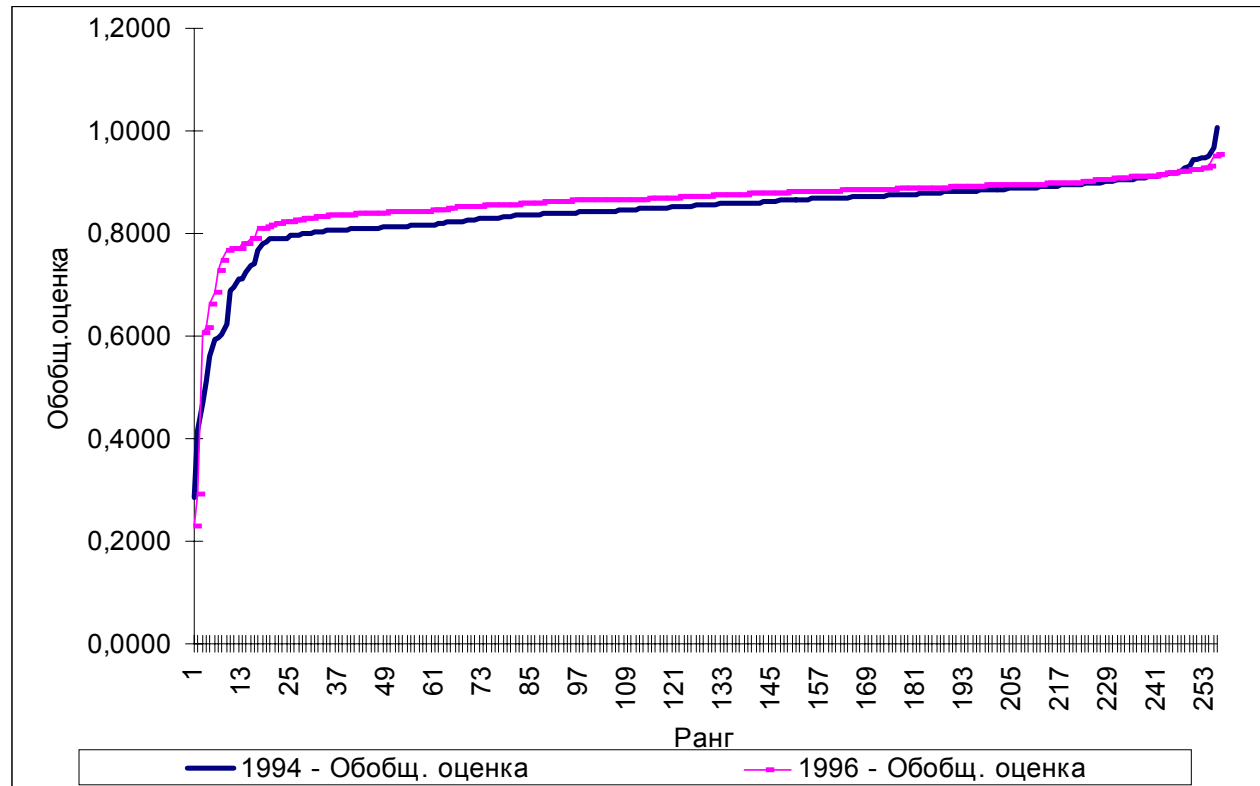

Таблица 9

**Диференциация на общините по социални показатели
(през 1994 и 1996 г.)**

	Доходи		Социални помощи		Обобщаваща оценка	
	1994	1996	1994	1996	1994	1996
Вариационен размах	19806	97041	517.22	1120.12	0.722	0.725
Коеф. на вариация (1)	1.020	1.510	0.483	0.458	0.093	0.080
Коеф. на вариация (2)	0.737	0.874	0.461	0.437	0.062	0.050

Забележка. Коефициент на вариация (1) е изчислен за всички териториални единици в съвкупността. Коефициент на вариация (2) е изчислен без екстремалните стойности по съответните показатели.

Всичко това, заедно с посочения вече по-голям обхват на общините от трета група през 1996г., дава основание да се направят следните изводи:

- промените в подреждането и групирането на общините са преобладаващо в посока към влошаване;
- няма признаци за съществена промяна и увеличаване на диференциацията в състоянието на общините по социални показатели;
- “вентилацията” между основните три групи общини може да се оцени като незначителна;
- тази промяна (“вентилация”) е по-често в отрицателна, отколкото в положителна посока.

* * *

Резултатите от тази част на изследването позволяват да се направят следните **обобщения и оценки**:

1. Потвърдиха се евристичните възможности и достойнства на използвания метод за обобщена оценка и подреждане на общините по социални показатели.

2. Диференциацията между общините в тази област е по-скоро малка и с тенденция към намаляване. По-голямата диференциация в доходното състояние на населението я превръща във фактор, който влияе по-силно върху формирането на обобщаващата оценка.

3. Преобладаваща част от общините се намират под средното за страната равнище на наблюдаваните социални показатели и конструирана обобщаваща оценка. Това означава, че повечето общини в “критично състояние” са много по-близо до средното за страната, отколкото водещите в социално отношение.

4. Силно изразени са различията в първата група общини, чиито оценки са над средната за страната. В дъното на класацията различията обикновено са незначителни. Това дава възможност т.нар. “критични общини” да бъдат определени като “последни сред равни”. Малките различия в социалните параметри са предпоставка за по-голяма “вентилация”

(движение) на общините в долната половина на таблицата, респ. - между II и III група, както и за увеличаване обхвата на групата на критичните общини.

5. Промените в групирането на общините през 1994-1996г. са незначителни, а доколкото ги има - са по-често в посока към влошаване. Повечето от съществуващите промени в ранжирането на отделните общини са също в отрицателна посока към дъното на класирането. Това доказва утежняването на социалната ситуация в общините през наблюдавания период и наличието на застойни социални проблеми в голям брой общини.

6. Резултатите и от изследването доказват тясната връзка между икономическото и социалното развитие, между състоянието на местната икономика и социалните параметри на съответните общини. Изследваната за двете години степен на кохерентност по групи общини също потвърди, че социалният профил на общините съответства в много голяма степен на общото им социално-икономическо състояние, като често в голяма степен го и формира.

7. Методите и резултатите от изследването могат да се използват за постоянен мониторинг и оценка на състоянието и различията между общините в социалната област и да служат като основа за вземането на управленски решения при формирането и провеждането на регионалната политика на национално и местно ниво.

СОЦИАЛНИ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ ОБЩИНИТЕ - СЪСТОЯНИЕ И ПРОМЕНИ

Георги Шопов
(Резюме)

Целта на студията е да установи, анализира и оцени състоянието и развитието на социалните различия между българските общини като на тази основа докаже евристичните достоинства на предлагания модел за квантификация на социално-икономическите различия. Конкретните изследователски **задачи** се свеждат до извършването на:

- анализ и оценка на подреждането и диференциацията на общините по социални показатели през 1994 и 1996 г.;
- анализ и оценка на динамиката на промените в подреждането и в диференциацията на общините през наблюдавания период;
- обобщения и изводи относно състоянието и промените на социалните различия между общините.

Изследването се извършва в статичен и в динамичен аспект, като е възприет и приложен дедуктивният подход.

SOCIAL DISPARITIES AMONG THE MUNICIPALITIES- SITUATION AND GHANGES

George Shopov
(Summary)

The goal of the present study is to determine, analyse and evaluate The situation and the development of the social disparities among The Bulgarian municipalities, and thus to prove the abilities of the Suggested model to quantify the social and economic disparities.

The concrete research objectives include:

- Analysis and evaluation of the ranking and differentiation of municipalities acoording to social indicators for 1994 and 1996;
- Analysis and evaluation of the dynamics the changes in the ranking and differentiation of the municipalities during the studied period;
- Summary and conclusions about the situation and the changes the social disparities among the municipalities.

The study is done in static and in dynamic aspect, by implementing the deductive approach.

РАЗЛИЧИЯ В ЕКОЛОГИЧНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ОБЩИНИТЕ В БЪЛГАРИЯ¹

1. Екологичната ситуация

Една от най-характерните черти на прехода в България през изминалите девет години е неговата хаотичност. Обикновено в такива условия конюнктурните цели на управлението изместват на по-заден план такива общопризнати ценности в развитите икономики като екологичен комфорт, пълноценна рекреация, свободно време и интереси. Точно от прокламирането на тези достижения на съвременните демократични общества тръгнаха и промените в страната ни. Екологичните движения и групи в контекста на тогавашната ситуация /тоталитаризъм/ успешно съчетаха екологичните си искания с политически настъпателни действия. За голямо съжаление днес десетина години след промяната, очакванията за едно екологизиране на поведението и мисленето на конкретните стопански субекти, а и на всеки член на обществото просто не се сбъдват. Без да подценяваме обективните трудности на самия преход, който сам по себе си като усилие е безпрецедентно тежък, ще отбележим, че игнорирането на екологичния фактор в никакъв случай няма да намали тези трудности в една по-дългосрочна перспектива. Напротив - почти сигурно е, че ако допуснем това, по подобие на изминалите десетилетия ще се наложи да платим непосилна цена за нашето безгрижие.

Днес никой не оспорва факта, че екологичният фактор играе ролята на мощен системообразуващ елемент на биоикономическата система. Системообразуващият характер на този фактор се проявява във всички области на обществения живот - икономика, право, политика. Или, ако на думи се стремим към приобщаване в Европейските структури, не може делата в областта на природоопазването да не са в синхрон с общоевропейските цели които и нашите правителства признават за приоритетни. Ако това се осъществи и България успее да екологизира своето развитие, прокламираната общоевропейска цел - постигане на устойчив растеж - е по-вероятно да бъде осъществена.

Както е известно, опазването на природната среда е процес който изисква определена степен на конкретност. Не е възможно природната среда да се опазва извън определена територия и определени времеви параметри. Естеството на екологичните проблеми изисква прилагане на системно-

¹ Тази студия е част от планова тема "Социално-икономически различия на общините в РБългария" на Икономически институт на БАН.

ситуационен подход при решаване на сложните в технически, икономически и юридически аспект задачи възникващи в природозащитните усилия. В този смисъл препоръката на водещи в тази област институции /Американската агенция за защита на средата - EPA/ за перманентно актуализиране и преоценка на екологичната ситуация в отделните региони на страните от Централна и Източна Европа и възможно по-пълно дезагрегиране в рамките на отделните държави трябва да се приеме без резерви. От една страна, получаването на точна представа за големината и естеството на екологичните проблеми в общините, където те съществуват, до голяма степен ще определят и задачите на съответните местни и държавни институции. От друга страна съществуващите различия в конкретните екологични характеристики на отделните общини позволяват да се открият общини, които могат в определена степен да служат като модел за развитие. Не на последно място, проникването в дълбочината на тези различия допринася за по-доброто разбиране на механизмите на възникване на конкретните екологични проблеми в отделните общини и съответно предприемане на адекватни мерки.

Наред с всичко това не трябва да се забравя, че в чисто географски аспект състоянието на община Козлодуй например е не само български, но и европейски проблем. Глобалният характер на екологичните проблеми не само не изключва подаването на достоверна информация към европейските структури, а напротив, той предполага създаването на такива условия при които достъпът до информация /база данни, конкретни регионални изследвания и др./ да бъде максимално бърз и полезен.

Установяването на различията в екологичните характеристики на отделните общини може и следва да бъде използвано като помощно средство при формиране на политиката в развитието на отраслите с пряка и по-косвена връзка с природните компоненти. В огромна част от общините се развиват или се предвижда да се развиват дейности в областта на селското и горското стопанство, туризма във всичките му разновидности, рекреацията, а те от своя страна могат да се влияят от посоката на действие на екологичния фактор, тъй като той е пряко определящ в случая.

В условията на пазарната икономика и промените в субектите собственици, точната представа за състоянието на екологичните параметри на стопанисваните обекти е изключително полезна. Прокламираната неприкосновеност на частната собственост и особено прилагането на принципа - "Управление чрез собственост"- изисква възможно най-пълна и непрекъснато актуализираща се информация, характеризираща екологичните параметри на дадена територия, област, регион. Ставайки собственици отделните стопански субекти ще се стремят да намаляват екологичните негативи на своя територия и по възможност да увеличават полезните качества на старите и новопридобитите имоти. В условията на едно по-строго природозащитно законодателство и гледайки в по-дългосрочен план това поведение е напълно разбираемо. Дори придобиването на недвижими имоти да е било продиктувано от чисто спекулативни подбуди, при оптимизиране на природните параметри в дадена територия цената на въпросните имоти би следвало да нараства. С други думи, тук е налице едно съвпадение между икономически и екологични интереси. С още по-голяма сила това ще важи,

когато новите или старите собственици свързват своите бъдещи намерения с устойчивото състояние на териториите където ще живеят и ще развиват своя бизнес. Във високоразвитите държави екологичните параметри са определящи при формирането на цените на съответните територии. Различията в цените на еднакво отдалечени в геометрично разстояние /от градския център например/ терени, снабдени с относително еднаква инфраструктура, варират от няколко до няколко десетки пъти в двете посоки в зависимост от екологичните характеристики и комфорта, които осигуряват. Подобряването на тези характеристики във все по-голяма степен се превръща в неотменно задължение на местните власти и на членовете на обществото като цяло. Европейската насоченост на България просто не позволява компромиси в това отношение и тук трябва да виждаме не само задължителните големи усилия, които ще са необходими, но и шансовете които те ще дадат на страната при евентуален успех.

Както се вижда, причините налагащи да се очертае една възможно по-пълна картина в отделните общини, са достатъчно сериозни и многобройни за да се пристъпи на първо време към анализ на състоянието на основните природни компоненти и в по-отдалечена перспектива да се направи опит за по-цялостно изследване. За съжаление е трудно да се каже кога развитието на екологичния мониторинг ще постигне своята пълна завършеност за да могат да се обхванат и компоненти които засега са извън нашето внимание поради липса на достатъчно информация и непълноти в екологичния контрол. Това не означава обаче отказ от анализиране на процесите, протичащи в общини, които са съседни на антропогенно най-натоварените тъй като естеството на екологичните проблеми предполага да се обръща внимание и на трансобщинското замърсяване и изобщо изисква един глобален, а не фрагментарен подход.

Основната цел в изследването е да се очертаят различията в параметрите, характеризиращи съответните природни компоненти в общините, и на базата на разкриване на механизмите, довели до тях, да се насочи вниманието на съответните компетентни органи за една адекватна екологична политика. Акцентът ще бъде сложен върху проблемите свързани с различията в качеството на атмосферния въздух, компонент, който е все още приоритетен в условията на страната. По отношение на различията в качествата на повърхностните води ще бъдат изследвани процесите в общините по протежение на обхванатите с мониторинг поречия. Ще се анализира и положението с отпадъците. Както беше отбелязано с усъвършенстване на системата за мониторинг и контрол в близко бъдеще може би ще е възможно да се получи една по-пълна картина за различията в екологичните характеристики на общинско равнище в условията на новото административно-териториално деление на страната.

2. Екологичните различия - генезис и развитие на проблема

Няма държава в Европа, а и в света, която да е абсолютно еднородна и хомогенна по отношение на своите екологични характеристики. В резултат на най-различни причини съответните региони и субрегиони, съставляващи страните в Европа, притежават своя специфика и уникални, формирали се в течение на милиони години екосистеми. Естествено България не може да

прави изключение в това отношение и въпреки изоставането в социално-икономическото си развитие, за радост е успяла да съхрани част от своите природни богатства. Лошата новина в случая е свързана с "произведените" по антропогенен път различия в много от териториите на страната, която до Освобождението от турско робство е била с почти сто процента съхранена природна среда. Негативните промени в българската природа започват с началната индустриализация през периода на Възраждането, а най-големи са злоупотребите в процеса на т.нар."социалистическа индустриализация", която по същество повтори всички грешки на предхождащата я по време индустриализация на сегашните високоразвити западни демокрации. Трябва със съжаление да признаем, че доскорошното ни "развитие" не само не успя да постигне приоритетните икономически цели, на които дълги години се робуваше, но почти напълно игнорира социалните и особено екологичните измерения на растежа. Въпреки че на теория съществуваха добри намерения /основни насоки за опазване и възпроизводство на околната природна среда, програми и др./, обективните условия в социалистическата ни икономика на практика изключиха същинска екологизация на развитието. Напротив - в много райони на страната се появиха ярки регионални различия в екологичните характеристики на доскоро еднородни и относително хомогенни крупни екосистеми. Когато говорим за еднородност и хомогенност това съвсем не означава, че различия не са съществували, но в случая става дума за екстремални отклонения от нормите, лансирани от съответните санитарно-хигиенни институции дори и тогава, когато не са били ясни всички негативни последици от замърсяването на природната среда. Ясно трябва да се подчертае, че възникването на тези различия има преди всичко антропогенен и техногенен характер. Така че, ако трябва да се фиксира някаква приблизителна дата за възникването на отчетливи екологични проблеми в българските общини /области, региони, окръзи/ то ще посочим края на 50-те и началото на 60-те години на века. Точно по това време беше даден тласък на неекологосъобразните дейности и отрасли и поначало погрешното схващане, че България на всяка цена трябва да се индустриализира като направи компромиси с природните си дадености /липса на достатъчно ресурси/. Известна е пословичната разхитителност на почти всички социалистически страни по отношение на показателите енергоемкост, материалоемкост и трудоемкост които, когато се сравняваха с аналозите си в западните икономики бяха до няколко пъти по-високи в отделни периоди и нагледно илюстрираха принципа "Държавата е лош стопанин". Този негативен процес даваше и дълги години занаят ще дава преки и косвени отражения в екологичните параметри на значителни територии и в нашата страна, която, както е известно разчита да успее да се измъкне от тоталната криза като развива отраслите селско стопанство, туризъм, рекреация, промишленост - дейности, в голяма степен зависими от екологичните условия. Последните няколко години също не са особено оптимистични, а да не забравяме, че промените след 1989г. започнаха след акциите на екологичните активисти. Днес обаче екологичната проблематика отново отстъпва на вечно злободневните в нашите условия политически борби и отново сме на път да повторим стари грешки.

Развитието на процесите в основните природни компоненти въздух, повърхностни води, акустичната среда е задача с постоянна актуалност за местните власти. От правилното и решаване до голяма степен ще зависи доколко адекватни ще бъдат и предприетите мерки, когато тези процеси са с негативна посока, а това от своя страна ще рефлектира пряко върху качеството на живот в отделните общини.

Какви са промените в страната в най-важния компонент за всички живи същества - атмосферния въздух? Според утвърдената методика на Националния статистически институт и Министерството на околната среда и водите и най-новите препоръки на Европейската общност емисиите на замърсители се определят по разчетен метод, като се държи сметка за консумираните количества гориво, топлотворната способност, количество на произведената продукция и суровини и емисионните фактори за конкретните замърсители. Когато проследяваме данните за емисиите в общините, където са съсредоточени основните източници на замърсяване, индустриалните и производствените процеси, както и т.нар. "други източници" с данни за транспорта, селското стопанство и бита може да се направи генералният извод, че през 1996 г. емисиите на вредни вещества в страната намаляват в сравнение с предходната година. Фиксираната 1996 година е годината в която се сложи край на неблагоприятната тенденция на нарастване на емисиите през последните няколко години. Радващото в случая е, че при някои от замърсителите това намаление е чувствително. Например при въглеродния окис има снижение от 25%, при неметановите летливи органични съединения намалението е близо 12%, а при въглеродния двуокис намалението е с 9,2%. Лошото обаче е, че тези намаления не се дължат на някакво технологично реструктуриране, а по-скоро на конюнктурни причини. Доказателството се крие във факта, че през 1995 година БВП е възлизал на 12 918 млн. долара, а през 1996 година 9 443 млн. долара - т.е. налице е общ икономически спад и в отраслите, които поначало не се отличават с екологосъобразност, и във всички останали сектори. Регистрираното намаление на емисиите се дължи преди всичко на промените в производството на електроенергия от ТЕЦ /с 2,2% намаление в сравнение с 1995г. / за сметка на увеличение на относителния дял на електроенергията от АЕЦ и ВЕЦ. Лошото в случая е, че снижението на емисиите от замърсители от горивни и индустриални процеси изостава от това на БВП. Когато отнесем тези емисии към 1000 щатски долара БВП, виждаме, че е налице нарастване в сравнение с 1995г. При серните окиси промените са съответно от 0,106 на 0,141 тона на 1000 дол. БВП, при азотните окиси от 0,011 на 0,015 т и при метана от 0,025 на 0,036 тона. Най-същественият извод тук е, че въпреки абсолютното намаление на равнищата на емисиите на съответните замърсители, единица БВП през 1996 година е бил произвеждан с цената на по-голямо замърсяване отколкото през предходната година. Това, разбира се, не е случайно, като се има предвид обстоятелството, че се запазват технологични процеси, характеризиращи се с висока енергоемкост. С други думи, енергоемкостта се поддържа на високо равнище независимо от факта, че при влошаване на общата икономическа ситуация е нормално оборудването да работи с по-малко натоварване. Най-големите източници на емисии от серни, азотни окиси, въглероден двуокис и прах са обектите на производство на електро- и топлоенергия. Нещата се

усложняват и от факта, че огромната част от енергията се произвежда чрез изгаряне на нискокалорични въглища, които от своя страна се отличават с високо съдържание на сярни и пепелни съставки. Понеже тук става въпрос за генезиса на тези проблеми, е необходимо да уточним, че лъвският пай при серните окиси се дължи на индустриалните горивни процеси - повече от 90% от изхвърлените серни окиси, а делът на производствените процеси е много по-скромен - 3% от това за страната.

В териториален аспект, когато проследяваме тези процеси, става ясно, че е налице едно концентриране на индустрията в и около гъсто населени територии. По този начин с течение на годините са се формирали промишлени райони чиито най-характерни белези се свързват с високото /относително/ ниво на емисии, когато се сравняват с останалата част от страната, а също и със синергия на замърсители. Известно е, че при синергично действие на тези замърсители негативните ефекти надхвърлят простото сумиране на ефектите на отделните съставляващи и така да се каже се усилват.

През 1996г. както можеше да се очаква най-съществен принос по отношение на замърсяването на въздуха продължава да има района на СМЕК "Марица-изток". Причините са ясни. Естеството на процесите в тези общини обуславя емитирането на 80% от общо отделените без пречистване серни окиси, 27% от азотните окиси, повече от 54% от метана, повече от 30% от въглеродния двуокис и 51% от нетоксичния прах.

Подобни процеси се наблюдават и в районите на Бургас, София, Димитровград, Девня, Пловдив, Перник и други градове. Ако отнесем емисиите на серни окиси през 1996г., а те са 1 420 441 т към територията на страната средно на квадратен км се емитират 13 тона серни окиси. Трудно е да се каже до каква степен те стават ограничение на развитието на икономиката на съответните общини и на страната като цяло, доколкото значение имат и имисионните фактори, но е ясно, че намаляването на тези емисии е актуална задача. Тази актуалност произтича от обстоятелството, че лошото технологично развитие и конюнктурните положителни изменения ще доведат до нарастване на емисиите при очакваното стопанско оживление в близко бъдеще, ако не се предприемат адекватни мерки.

Какво прави впечатление, когато сравним данните за 1996 г. за отделните общини? По отношение на серните окиси най-голям принос в замърсяването на атмосферния въздух има община Гълъбово. През 1996 г. от нейна територия са били емитирани 558 785 тона окиси и тази община е рекордьор в това отношение, като изпреварва следващите я -община Раднево - 501 749т. и четири да ги наречем "нормални" общини със значителен принос в емисиите на серен окис - Бобов дол, Бургас, Димитровград и Стара Загора. Тези най-големи емитенти общо изхвърлят над 1 160 000 тона серни окиси, като всички други общини емитират около 170 000 тона от този замърсител. Вариацията при този показател е огромна и понеже ставаше дума за генезиса на проблемите, трябва да отбележим, че ако не настъпят съществени изменения в традиционната технология за добив на електроенергия, а за съжаление няма такива индикации/дори напротив, делът на ядрената енергетика ще спада/, може да се очаква, че и в бъдеще

посочените общини ще създават огромни проблеми с този опасен замърсител.

Когато по-горе стана дума за общините Бобов дол и Бургас - наречени условно "нормални" общини, трябва да отбележим, че ранжираната на 12-то място община замърсител - Девня с 4 016 т емисия през годината, е с повече от десет пъти по-добри характеристики по отношение на серните окиси, тъй като Бобов дол емитира над 57 750 т, а Бургас съответно 53 800т. серни окиси. С други думи съответните компетентни институции трябва да насочат вниманието си към визираните по-горе общини, като прибавят и общините Перник, Сливен, Свищов, Варна и Русе, които са в списъка на първите десет най-крупни емитенти.

По отношение на другия изключително опасен замърсител-въглеродния двуокис за който страната ни е поела определени ангажменти, нещата не стоят много по-различно. Тук, макар и в по-малки мащаби проблемите се сходни. Отново двете общини в Хасковска област- Раднево и Гълъбово емитират съответно 8 153 310 и 7436 909 т въглероден двуокис. Единствено по-лоши са характеристиките на гр.София - 12 295 456т, но като се има предвид обстоятелството, че той е област и територията му е много по-голяма, Раднево и Гълъбово отново са печалните рекордьори. В списъка на първите десет общини тук следва да се прибавят и Бургас - 4 713 790, Бобовдол - 3 486 022, Девня - 1 935 378, Варна - 1 655 733, Пловдив - 1 113 980, Перник - 1 101 693 и Русе - 791 665 тона. Както става ясно, когато се съпоставят ранжираните на първите десет места общини по показателите серни окиси и въглероден двуокис, се вижда, че в редица общини се създават условията за появата на т.нар"синергични ефекти". Това означава, че в общините Перник, Варна, Русе, Раднево, Гълъбово, Бобов дол и др. са налице условия за своеобразно акумулиране на замърсители с различни токсични проявления върху биологичните видове. Със съжаление трябва да уточним, че и в световен мащаб тези синергии на замърсители не са проучени достатъчно задълбочено, но отсега се знае, че въздействието им е много по-опасно, отколкото на компонентите им поотделно. Когато разпрострем този извод върху замърсяването на отделните природни компоненти, а не просто само върху въздуха или водата например /вж. фиг.1/ нещата стават твърде сериозни. В този дух ранжирането на общините по степен на емисии на друг опасен замърсител метана само потвърждават опасенията. Отново най-голям дял се пада на община Раднево - 168 385т. Ранжираната на второ място община е отново Гълъбово - 95 845т. и следват отново познати общини - Бобов дол - 26 600, Перник - 16 725, Димитровград - 10 287. В десетката отново е и гр.Бургас - 1 306т, а класираната на единадесето място община - Кюстендил - 418 т е с три пъти по-добри характеристики от десетата - Бургас. Следват всички останали общини, като 143 са с емисии, по-малки от един тон. И тук вариациите са огромни което подсказва, че е възможно локализиране на усилията по отстраняване на този замърсител - основна причина за т.нар. "парников ефект".

Когато става дума за отстраняване, трябва да се отчете обстоятелството, че този газ може да се използва за получаване на топлинна енергия при изгарянето му. Такава практика не е новост за много страни, а при ограниченията, които съществуват в наши условия, тя просто е

наложителна. Когато разкриваме генезиса на проблемите, възникващи при някой специфичен замърсител, е възможно с малко средства и усилия да се постигнат значителни резултати. Твърде показателни в това отношение са данните относно емисиите на замърсителя амоняк. Анализирайки данните виждаме, че само четири общини генерират проблеми с този замърсител. Най-остри са тези проблеми в община Девня, където химическата индустрия има голям относителен дял. Близко половината от емисиите за цялата страна се емитират тук - 15 603т. Другите три общини, влошаващи състоянието по този показател са Враца - 6 903, Димитровград - 4 599 и Ст. Загора - 671т. Както се вижда, специално по отношение на този замърсител огромният брой на общини, несъздаващи проблеми, е индикация за локализиране на усилията в посочените по-горе четири общини и амонякът може да бъде изключен като ограничител на развитието. Този извод може да бъде отнесен и към областно равнище - в случая със замърсителя азотен окис. Това което важеше по-горе за общините Девня и Враца, е валидно за областите Хасковска - с 67 244 и Варненска с 22 392т. емисии. С други думи, повече от половината от проблемите на страната могат да бъдат решени, ако усилията по неговото ограничаване се концентрират в тези области и по-специално в общините Раднево - 20 653, Гълъбово - 17 437, Девня - 16 132, Варна - 4 381 тона емисии през 1996 г.

Естествено у нас съществуват и общини- антиподи на визираните по-горе и когато се абстрахираме от икономическите критерии за развитие, бихме могли да посочим такива общини- модели в екологичен аспект.Както е видно от фиг. 1, тези общини са локализирани предимно в периферийните райони на страната, както и в планинските региони, в чиито граници се намират парковете и резерватите с национално значение. По отношение на въздушните замърсители общини- модели биха могли да се търсят в районите на Странджа-Сакар - община Болярово например. Данните показват, че в рамките на тази община се емитират едва по 1 тон неметанови летливи органични съединения и също толкова въглероден двуокис. Практически тук,както и в общините Борован, Бойница, Вълчедръм - обл. Монтана, Венец - Варненска обл., Маджарово, Братя Даскалови - Хасковска област, през 1996г. проблемите със замърсяването на атмосферния въздух са толкова незначителни, че биха могли напълно да се игнорират. За съжаление обаче, атмосферният въздух не е единственият компонент, който определя комфорта на дадено населено място, и затова когато се правят окончателните изводи е необходима много по-голяма комплексност при показателите за различните компоненти. В този дух е интересно да се проследят процесите във втория по-важност природен компонент - повърхностните води.

Преди всичко през 1996г. вследствие на по-благоприятните условия /повече валежи най-вече/ се преодолява съществуващата тенденция на спад във водовземанията от 1993г. насам. Иззетите водни ресурси от общественото водоснабдяване без количествата за АЕЦ и ВЕЦ , се равняват приблизително над 3 456 млн.куб.м което от своя страна това представлява около 22,2% от средномногогодишния воден отток за страната. По-голям е относителният дял на водовземанията от повърхностни източници около 2 531 млн.куб.м, а от подземните такива са осигурени 918 млн. куб. м.,

Изключително неблагоприятно е обстоятелството, че е и в пазарни условия огромните загуби по водопреносната мрежа продължават да съществуват. Едва 59% от уловените и подадени води са стигнали до съответните водопотребители, а останалите 41% са загубени по водопреносната мрежа. От всички полезно използвани води /актуваните/ 1 292 млн.куб.м, 52% са били за битови цели, 20% за селското стопанство и останалите 28% са употребени в различните индустрии. Сравненията с предходната 1995г. показват, че за напояване са изразходвани почти двукратно повече води-около 250 млн.куб.м срещу 130 млн. за 1995г. Всички тези процеси логично трябва да се свържат и с проблема с отпадъчните води които пряко обуславят състоянието на водоприемниците в съответните общини. Тук, както беше отбелязано, анализите обхващат самите поречия и косвено общините, териториално свързани с тях. Това е един съвременен подход, който в редица напреднали страни /във Франция например са създадени т.нар. речни департаменти/ дава сериозни резултати при оздравяване на средата.

Постъпилите обеми отпадъчни води /включващи отпадни води от обществената канализация и наблюдаваните стопански единици/ в повърхностните водоеми и морето през 1996г. надхвърлят 1 159 млн. куб.м. Тези количества са почти същите и за предходната година, като е налице едно увеличение в границите на 2-3% в поречието на реките Марица, Русенски Лом и Арда. Продължава неблагоприятната тенденция да се поддържа висок процент на необработените /непречиствани/ отпадни води. Когато анализираме данните от Табл. 1 става ясно, че през 1996г. почти 38% от образуваните отпадни води не са били обработени по никакъв начин, т.е. те са се влили в различните водоприемници с всички произтичащи от това опасни последици за обществото. С най-голям принос в този негативен процес са общините разположени по протежението на р.Марица - 24% от всички заустени непречистени води, Искър - 20% и Р. Лом - 13%. Вижда се, че повече от половината от проблемите със замърсяване на повърхностните води в страната се генерират в тези райони. Най-влошени екологични характеристики по отношение на постъпващите в конкретните поречия отпадни води имат общините от поречието на р. Камчия, където 84% от постъпилите отпадъчни води са непречистени. Подобни са процесите и в общините покрай р.Русенски Лом - 71%, Арда - 64% и Тунджа - 50%. Тези изключително неблагоприятни процеси трябва да се разглеждат в светлината на проблемите на действащите в страната 51 селищни пречиствателни станции. Само 38 от тях притежават и биологично стъпало. В резултат от недостатъчно добре изградената канализационна мрежа, селищните пречиствателни станции са работили с около 60% от капацитета си. Допълнителни затруднения създава и неравномерното разположение на тези обекти, като най-голям е техният брой по Черноморското крайбрежие. Общините от тази зона обхващащи приблизително 600 000 души, са имали привилегията да са обслужвани от станции, 83% от които са притежавали и биологическо пречиствателно стъпало. Едва ли ще сбъркаме, ако кажем, че почти всички общини с изградена водоснабдителна мрежа създават проблеми в една или друга степен по отношение на замърсяването на повърхностните водоеми. Водата и в национален, и в световен мащаб

усилено се превръща в стратегически ресурс и е недопустимо в страна като България /бедна на води/ общините да се превръщат в причинител и жертва на замърсяванията на този важен компонент на средата.

Таблица 1

Водопотребление, образувани и отведени отпадъчни води по поречия в наблюдаваните стоп.единици - 1996г. /хил.куб.м./

Поречия Вода	Използвана	Образувана	Необработена	Обработена
Общо	6701867	694501	294600	363210
Искър	890334	74241	24675	34040
Тунджа	86902	22959	14970	5969
Марица	3193554	208917	55249	138408
Осъм	47850	22098	6307	15788
Струма	671569	36919	25378	10120
Янтра	51267	25360	15951	9405
Р.Лом	137954	64872	42415	21822
Вит	44636	10901	6315	4564
Огоста	332080	15483	7230	8253
Места	9628	8077	1932	6145
Арда	38366	34095	19205	14890
Камчия	27220	10593	5105	5155
Други	166498	59935	22493	36921

Забележка-Таблицата е съставена по данни на НСИ от 1966 г и не включва ВЕЦ и АЕЦ.

Един от най-характерните белези за хармонично развитие на съвременните пазарни икономики е правилното отношение към проблемите свързани с промишлените и битовите отпадъци. Днес мащабите и на производство, и на потребление са такива, че и от икономическа, и от социална, а най-вече от екологична гледна точка е необходимо съвременно стопанство по събиране, отстраняване и преработка на отпадъците във всичките им разновидности. В изследването не се засягат проблемите с радиоактивните отпадъци, тъй като въпросът с тяхното обезвреждане на чужда територия е решен, но само ще отбележим, че ако се запази сегашната структура на получаване на електрическа енергия-рано или късно в рамките на някоя община ще се наложи да се изгради хранилище за такива отпадъци. В същата светлина би трябвало да се разглежда и положението с опасните и токсични отпадъци, чието сегашно състояние е далеч под европейските стандарти. За съжаление в повечето общини в страната съществуват проблеми и с неопасните промишлени и битови отпадъци.

По отношение на депонирането на промишлени отпадъци несъдържащи вредни компоненти, съществува огромна диференциация в различните общини в страната. Съществуват наблюдения за 82 вида отпадъци, представляващи вещества, продукти, остатъци, суровини и материали, които не могат да се използват в производството, не могат да се

продадат и за чието отстраняване или съхранение се извършват разходи или се заемат терени. Тъй като 1996 г. е първата година за отраслово представяне на данните което е изготвено по Националната отраслова класификации /НОК/ те са несравними с допреди това действащата класификация.

Почти във всички общини в страната складирането на депа е основният метод на отстраняване на отпадъците. Съществува положителна тенденция през 1993-1996г. за снижаване на количеството на неорганичните отпадъци, отнесени към 1000 долара БВП.

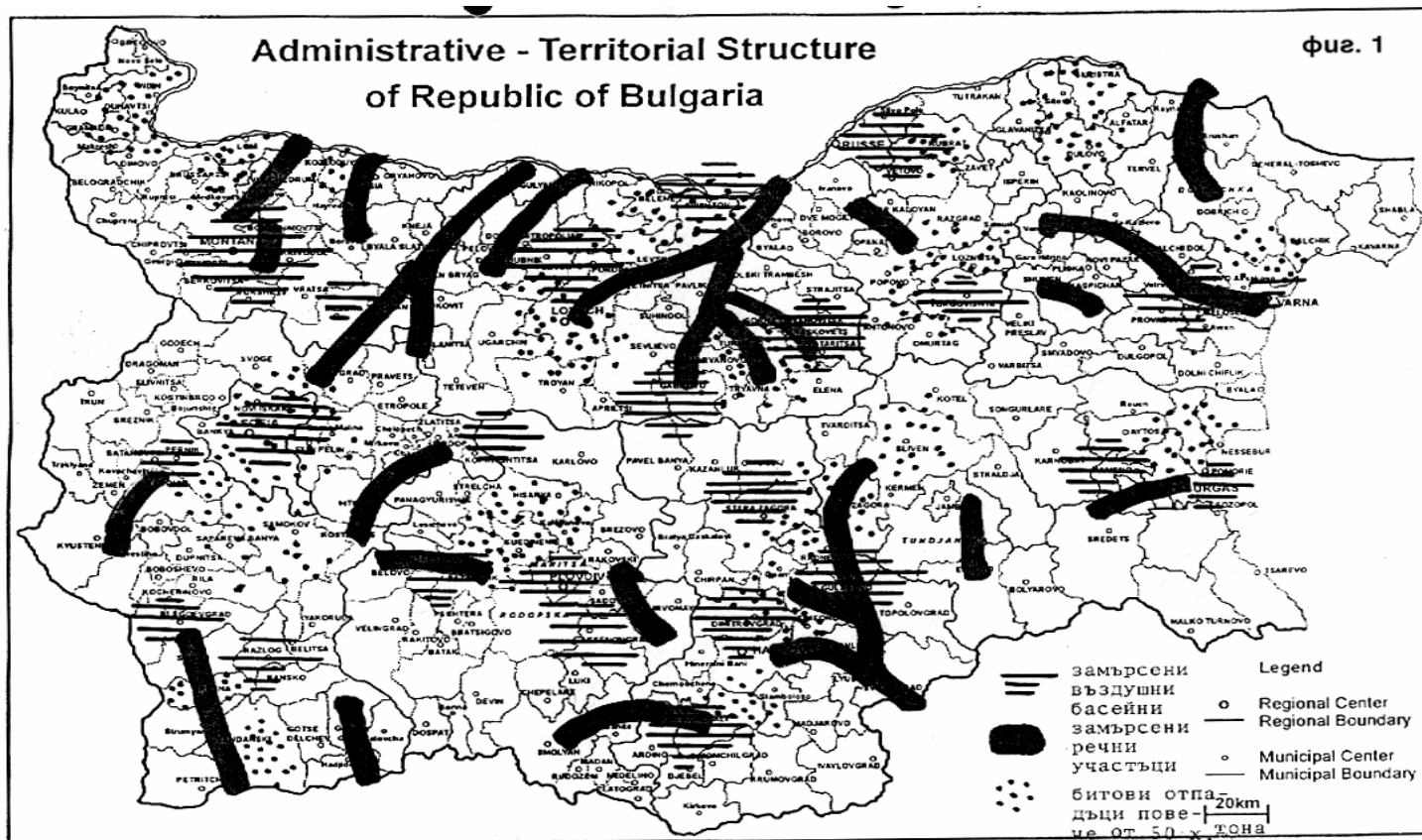
Най-сериозни проблеми създават многотонажните скални и земни маси от рудниците, които, макар и да не са непосредствена опасност за околната среда заемат много големи площи, в т.ч. обработваеми земи. От образуваните през годината 173,8 млн.т промишлени отпадъци - 141 млн.т са скални и земни маси и в редица общини средното за страната количество на кв.км - 1 557 т., значително се надхвърля. От Табл. 2, където са ранжирани десетте най-натоварени общини с този вид отпадъци диференциацията, личи твърде добре. От всичко наблюдавани 202 общини 45 са депонирали над 50000т., а 107 са натоварили своите територии с по-малко от 1000 т.

Таблица 2

Десет най-натоварени с депонирани неопасни промишлени отпадъци общини през 1996 г.

Общини	Отстранени на депа през годината (тонове)		
	общо	органични	неорганични
Панагюрище	23554424	37	23554387
Мирково	20116173	0	20116173
Бобов дол	13895950	0	13895950
Симитли	2437100	0	2437100
Гълъбово	2286926	0	2286926
гр.София	2151660	2775	2148885
Девня	926783	855412	71371
Кърджали	568477	347	568130
Челопеч	522445	0	522445
Перник	482139	65	482974

Таблицата е съставена по данни от НСИ за 1996г.

Както се вижда от табл. 2 община Панагюрище е рекордьор с над 23 млн. т и това нерадостно положение е пряк резултат от дейността на "Асарел - Медет" и свързаните с него дейности. Другите две особено натоварени общини- Мирково и Бобов дол също не се отличават с екологосъобразни производства и депонират съответно - 20 116 173 млн.т. и 13,8 млн.т. неорганични отпадъци. На фиг. 1 (административно - териториално деление на РБългария) добре личат общините, в които годишно са били депонирани 50 000 или повече тона битови отпадъци. За съжаление в много общини оценката и управлението на битовите отпадъци е твърде сложен процес. Само в две общини в страната има кантари, а количествата натрупвани в другите депа, се оценяват по разчетен път, на базата на транспортни документи. По правило по този начин в резултат на несъответствие между данните от транспортните документи и реално извозените количества отпадъци се отчита значително завишаване на събраните битови отпадъци. Проследяването на различията по отношение на битовите отпадъци в различните общини се затруднява и допълнително от масовата практика да не се разделят битовите от строителните и селскостопанските отпадъци. Може би тези затруднения скоро ще бъдат преодоляни, тъй като в процес на изграждане е Регистър на депата за битови и строителни отпадъци. По данни на общинските администрации на всички депа с организирано сметоизвозване през 1996г. са събрани 4 030 хил.т. битови отпадъци. На територията на с. Долни Богоров са депонирани 360 000 т, като изчисленията показват, че тук се обслужват около 14% от населението на страната, и годишно се събират около 300 кг на човек. В някои общини има повече от едно депо за такива отпадъци, общият им брой е 682. В нито една община няма съвременна инсталация за термично обезвреждане на тези отпадъци и почти 100% от събраните остават натрупани на депата. В някои общини дори не се използва и най-примитивния метод за третиране запръстването /погребване/. По данни на НСИ, 20% от събраните отпадъци не се погребват. Все още е голям и обемът на битовите отпадъци изхвърляни на неконтролирани сметища-около 23%, а когато към това се прибави и фактът, че едва 32% от строителните отпадъци-846 хил.м.куб. се извозват на специализирани депа, става ясно с какви огромни проблеми ще се сблъскват в бъдеще общинските администрации.

От данните в Табл. 3 се вижда, че най-неблагоприятни са условията в общините на гр.София, Варна и София окръг. Естествено е големите градове да отделят и депонират около своите територии големи количества битови и строителни отпадъци, но не е приемливо в края на двадесети век те да не се третират по-подходящ начин. Като се има предвид обстоятелството, че поради липса на достатъчно средства за изграждане и подържане на съвременни инсталации, и занапред в общините в регионите на Благоевград, Враца, Пловдив, Бургас, В. Търново ще съществуват тежки проблеми във връзка с тези отпадъци. Независимо че в общините около гр. Кърджали, Ловеч и Търговище през годината са депонирани около 10 пъти по-малко битови отпадъци в сравнение с гр. София например нещата не са успокоителни, тъй като вероятно битовите отпадъци се депонират на т.нар. неорганизираните сметища и са извън контрол.

От съществуващите данни за 1996 г. се вижда, че и по отношение на строителните отпадъци съществуват подобни проблеми. От 846 200т. строителни отпадъци 572 178 тона са депонирани на неспециализирани сметища. Няма указания къде - в кои общини - са най-тежки проблемите, но вероятно това са райони в близост до големите градове и места с мащабни строителни обекти.

Таблица 3

Десетте най-натоварени с битови отпадъци региони в България през 1996г.
(тонове)

	Общо	В т.ч. натрупани
РБългария	4030683	3995960
гр.София	359713	359713
Варна	359637	359317
окр.София	233945	231315
Благоевград	227629	222169
Враца	221506	221506
Пловдив	203523	203523
Бургас	184962	184962
В.Търново	177116	177116
Хасково	178702	178702
Кюстендил	169397	169307

Таблицата е създадена по данни на НСИ за 1996 г. и включва само организирани сметища.

Какво прави впечатление когато екологичните характеристики на общините се съпоставят с интегралните оценки за социално-икономическо развитие? Преди всичко може да се отбележи, че по правило общините с тежко екологично състояние се характеризират с висок /благоприятен /социално-икономически ранг и са с добри икономически-и социални характеристики. В Девня, Мирково, Раднево, Бургас, Бобов дол, Пирдоп, Челопеч, Враца и др., където са съсредоточени неекологосъобразни производства и дейности и безработицата и доходите са на добро равнище в сравнение със други общини. Очевидно това е компромисът характерен за страни в преход. Остава обаче открит въпросът- този компромис съвместим ли е с принципите на устойчивото развитие. Не следва ли добрата интегрална оценка по подходящ начин да се редуцира с лошите екологични резултати в тези общини? Вероятно с намиране на подходящи решения в бъдеще тези класации на общините в България ще претърпят промени и ще се приближат до европейските стандарти, където екологичните характеристики са важен елемент и критерий на развитието. Разбира се не трябва да абсолютизираме важността на тези критерии и би било погрешно да твърдим, че общини като Джебел, Крумовград, Кирково и др. с добри екологични характеристики /виж. фиг 1./ са модели към които следва да се стремим, предвид лошите позиции които те заемат в класацията в икономически план.

Преди да посочим главните изводи от това изследване е редно да отбележим, че неговият обхват би бил по-пълнен, ако тук бяха намерили място въпросите със състоянието на почвените ресурси, акустичната среда,

радиационната обстановка и защитените природни територии. За съжаление все още на общинско равнище съществуват трудности по информационното обхващане на тези процеси и ако те се преодолеят в бъдеще ще сме в състояние да получим и по-добри резултати.

3. Основни изводи и заключение

Независимо че тук е направен опит да се обхванат само основните природни компоненти - въздух, води и проблемите с промишлените и битовите отпадъци които пряко и косвено са повлияли на почвите през 1996г. могат да се посочат следните важни обстоятелства, касаещи общините в България:

- общините в страната се характеризират със силна диференциация по отношение на степента в която генерират екологични проблеми;
- съществуват съсредоточия на общини /т.нар. екологично депресивни територии/, където е налице синергия на основните замърсители на средата;
- има относително малко общини, където екологичните характеристики в своята цялост са благоприятни. Те са разположени по протежение на южната граница, в най-североизточната част на страната и в някои части на Стара планина и Родопите;
- ясно е изразена връзката между антропогенното и техногенното натоварване на териториите в съответните общини и екологичния комфорт, който те могат да предложат на населението, както и разминаването между икономически и екологични показатели;
- данните за 1996 г., характеризиращи натоварването на атмосферния въздух, почвите и водите в страната, показват, че снижението на абсолютните обеми на замърсителите имат по-скоро конюнктурен характер и единица БВП се е произвеждала с цената на повече замърсявания в сравнение с минали периоди;
- в страната има общини в които е възможно с малко средства и по-добра организация да се постигнат значими резултати в екологичен аспект /проблемът с емисиите на амоняк/;
- големите различия не благоприятстват постигането на устойчиво развитие на страната като цяло, предвид възможността за трансобщински пренос на замърсители и глобалния характер на екологичните проблеми по принцип.

От всичко отбелязано по-горе може да направим извода, че в огромното мнозинство общини в страната екологичните характеристики по-скоро са ограничителни, отколкото фактори за развитие. Разкриването на механизмите чрез които те проявяват негативното си влияние е важна задача пред съответните компетентни институции в т.ч.и на общинско равнище. Активната позиция на общините в това отношение е твърде подценена и по този начин постигането на устойчиво развитие на техните територии е трудно постижима задача. Не трябва да се забравя обаче, че децентрализирането на усилията за постигане на една хармонична природна среда е неизбежно и в този план общините трябва да поемат и своите отговорности.

РАЗЛИЧИЯ В ЕКОЛОГИЧНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ОБЩИНТЕ В БЪЛГАРИЯ

Николай Чкорев
(Резюме)

В студията се анализират различията в екологичните характеристики на обхванатите с мониторинг общини в България. Ранжирани са по степен на екологична обремененост общини по отношение на: атмосферен въздух, долните и средните течения на реките и най-натоварените с промишлени и битови отпадъци райони. Направени са изводи за генезиса и развитието на тези неблагоприятни процеси. Най-същественият извод се свежда до обстоятелството, че екологичната ситуация в тези общини е по-скоро ограничител, отколкото фактор на развитието им.

DIFFERENCES IN THE ECOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE MUNICIPALITIES IN BULGARIA

Nikolai Chkorev
(Summary)

The differences in the environmental characteristics of the municipalities in Bulgaria, which are equipped with monitoring systems, are analyzed. The municipalities are ranked according to the level of the environmental load of the atmospheric air, upstream and downstream of the rivers and the most overloaded regions with industrial and municipal wastes. Conclusions are presented for the genesis and the development of these unfavorable processes. The most substantial conclusion is that the environmental situation in these municipalities is rather constraint that a factor of their development.

ИКОНОМИЧЕСКИТЕ СТРУКТУРИ И ПРЕДСТАВЯНЕ НА ФИРМИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Увод

Две са причините, поради които в тази студия се изследва представянето на предприятията като елементи на различни икономически структури - по собственост, пазарна и размерна структура. На първо място, преструктурирането на икономиката е широко обхванат процес, който излиза извън рамките на най-често изследваната структура - тази на собствеността. В традицията на Индустриалната организация се включва изследването на пазарната структура, защото се смята, че тя има важно значение за поведението и представянето на предприятията. За преходните икономики е особено важно да се изследва и размерната структура, която е най-динамично променящата се структура на икономиката през последните години.

На второ място, претруктурирането на икономиката трудно може да се осъществи без информация за това как се представят предприятията, принадлежащи към различни структурни групи. Всъщност става въпрос за това, дали държавните или частните предприятия, дали тези с по-голям или по-малък пазарен дял, дали тези с по-големи или с по-малки размери се представят по-добре или по-лошо? Информацията за това е необходима за по-успешното осъществяване на индустриалната политика, насочена към преструктуриране на предприятията.

Връзката между икономическите структури и фирмено представяне е индиректна. Влиянието например на собствеността се опосредства от нейната концентрация, от начина на осъществяване на контрола от собствениците върху мениджърите, от качеството на стратегическото и оперативно управление и т.н. В най-добрия случай собствеността е само един от факторите за по-добро или по-лошо фирмено представяне. Влиянието на другите фактори може да бъде особено силно при едно отделно предприятие и да се неутрализира при по-голяма съвкупност.

Един от основните проблеми на изследването е свързан с показателите за измерване на представянето на фирмите. Известни са трудностите, които се срещат при използването в условията на преход на такива показатели като общ фактор на растеж на производителността, ефективност, производителност на труда и др.¹ Липсата на пълна информация, честите промени във валутния курс и високата инфлация

¹ Transition Report 1997, EBRD, p. 69.

правят ненадеждно използването на тези стойностни показатели, които в по-стабилните развити икономики най-често се използват за измерване на фирменото представяне. В условията на преход, за страни с нестабилна, бързопроменяща се макросреда, тези индикатори често са неточни и използването им може да доведе до противоречиви резултати и изводи.

Преходните икономики са в процес на динамични промени на структурите /заетост, производство, експорт, възраст на капитала и др./ използването само на един стойностен /количествен показател не може да отрази адекватно представянето на фирмите и резултатите от тяхното реструктуриране. В много случаи качествените показатели, отразяващи реструктурирането на предприятията, са основни за добрата оценка на фирменото представяне, затова те също трябва да бъдат взети предвид.

За да се преодолеят посочените трудности в настоящето изследване се използва друг подход.

Използвани са голяма група показатели, за да могат крайностите, които най-често са резултат от неточности, да се неутрализират. Тези показатели са следните: динамика на продажбите и на заетостта, състояние и динамика на производителността, състояние и динамика на отношенията печалби/продажби и износ/продажби, дял на оборудването на възраст под 5 години и над 15 години и динамика на последното, ниво на технологията и икономическа позиция на предприятията. Използват се както статични, така и динамични показатели, защото към даден момент /година/ съпоставимостта на данните може да бъде нарушена. Използват се както количествени, така и качествени показатели, отразяващи реструктурирането.

Следващият момент е количествено изразяване на разнородните показатели /количествени и качествени, статични и динамични/, което да позволи извеждането на единен обобщен показател за представяне на фирмите. Това се постига като за последните два показателя се дава количествени оценки, вариращи от 0 до 3. По-нататък се изчисляват относителните стойности на показателите за фирмено представяне, като за 100 се приемат резултатите на най-добре представилата се група предприятия.

Обобщеният Индекс за Представяне се изчислява като средно аритметично на относителните величини на 13те показателя. Той трябва да се разбира като отношение на представянето на предприятията от дадена група към едно условно най-добро представяне, осъществено в дадена страна през изследвания период.

Друг важен проблем е представителността на информацията. В изследването са обобщени данни от анкетно проучване на 105 български предприятия. Те са подбрани от различни отрасли и региони, така че структурата на извадката /по собственост, по размери, по пазарен дял/ да бъде близка, да съответства на структурите в икономиката като цяло.

1. Структура на собственост и представяне на фирмите

1.1. Характеристика на структурата на собствеността

След политическите промени през 1989-90г. започна бърз процес на промяна на структурата на собственост в страните от Източна Европа. Най-

често като обобщаващ показател се използва дела на частния сектор в икономиката като цяло и по отрасли.

За България 55-60% от БВП се създава в частния сектор, 14% от промишлената продукция, около 60% от продукцията на строителството и 70-75% от оборота на търговията на дребно.²

Основните причини за тези сравнително ниски показатели са слабите темпове на приватизация и слабото участие на чуждестранни инвеститори в приватизационния процес.

Тясно свързани със структурата на собствеността са юридическия статут на предприятията и процесите на децентрализация на държавните предприятия. Те са свързани с контрола на собствениците и могат да окажат съществено влияние върху представянето на фирмите.

В нашата страна на сегашния етап съществува богато разнообразие от юридически форми за организация на бизнеса. Промените бяха направени в началото на прехода с приемането на Търговския закон (1991г.) и в основни линии формите на организация са близки до познатите в Западна Европа.

Основните характеристики на структурата на собствеността на изследваните предприятия може ясно да се види от Таблица 1.

Таблица 1

Структура на предприятия по форми на собственост

	Държавни фирми			Частни фирми			Общ брой
	общо	традиционни	корпорат.	общо	приватиз.	"de novo"	
I собственик има 100%	55	1	54	20	5	15	75
I и II имат 100%	1	1	0	13	8	5	14
I, II & III имат 100%	0	0	0	4	3	1	4
фирми с повече от 5 собств.	0	0	0	12	7	5	12
общ брой	56	2	54	49	23	26	105

Независимо от това какъв тип е (държавна или частна), собствеността е много силно концентрирана. Изключително висок дял (88,6%) от броя на изследваните предприятия са собственост на 1 до 3 собственици. Това са всички държавни предприятия както традиционните /ДП/ така и корпоратизирани /КДП/ и 75,5% от броя на частните предприятия. Данните за държавните предприятия могат да се обяснят с това, че в България не се използват форми за допускане на миноритарни собственици преди приватизацията на предприятията. Този модел беше променен с масовата приватизация, която се осъществи след провеждането на изследването.

Данните за частните предприятия са в известна степен изненадващи, защото е известно, че съществуват опасения от разсейване на собствеността в преходните икономики вследствие на приватизацията. В нашия случай съществува само слаба тенденция към разсейване, която се изразява в това, че относителния дял на приватизирани предприятия, /ПП/ собственост на 1-3 собственици (69,6%) е по-малък отколкото при частните предприятия, създадени "de novo" /ЧП/ (80,8%).

² По данни от Статистически справочник, 1997г. и 1998г., НСИ, София..

Интерес представляват останалите 11% от броя на предприятията, които имат повече от 5 собственици. Делът на първите 5 собственици не надхвърля 50% както при приватизираните (29,8%) така и при новосъздадените частни предприятия (42,9%).

В тези случаи също се наблюдава висока концентрация на собствеността на 1-те трима собственици. Въпреки, че те притежават по-малко от половината от активите, дела на всеки един от тях е средно 2,5 пъти по-голям от дела на четвъртия собственик при приватизираните предприятия и 3 пъти по-голям при новосъздадените частни предприятия.

Предварителният анализ направен на основата на първичната информация показва следното:

Първо, концентрацията на собствеността на изследваните предприятия е много висока.

Второ, при по-голямата част от предприятията - всички държавни и 75% от частните, съществува абсолютна концентрация, изразяваща се в това, че 1 до 3 собственици владееят 100% от активите.

Трето, при останалите предприятия съществува висока концентрация изразяваща се в това, че първите трима собственици владееят по-малко от 30% от собствеността, но многократно повече от четвъртия и следващите собственици.

Следващият важен момент е да се установят типовете на контрол в изследваните предприятия, представени в предприятията с различен тип собственост и различна юридическа форма, както и специфичните черти на доминиращия собственик.

Структурата на различните категории изследвани предприятия според типовете на контрол (виж табл. 2) отразява в общи линии тази структура в икономиката като цяло.

Държавните предприятия в България се владеят изцяло от държавата и по този признак може да се каже, че се контролират изцяло от нея. Съществуват отделни случаи на съвместна собственост с други държави. При част от тях съществуват проблеми, които не са позволили тези предприятия да бъдат корпоратизирани, какъвто е случаят с едно от предприятията, попаднали в нашата извадка.

По-голямата дисперсия на собствеността при частните предприятия е нормална за ситуацията в страната, както нормално и обяснимо е различието в структурите на приватизираните и новосъздадените предприятия според типа на контрол. Новосъздадените предприятия са с по-малки размери. Обяснимо и осъществимо е желанието на техните собственици да притежават контролен дял от собствеността. При приватизираните предприятия съществува по-голяма разпръснатост, защото един дял от 5 до 20% по закон се отделя за служителите, а в повечето случаи държавата запазва миноритарен дял за себе си.

Таблица 2

Фирми по тип на контрол и категория на собственост

Дял на контролния собственик	Категория собственост				Общо
	ЧП	ПП	КАП	ДП	

под 20%	0	3	0	0	3
20%-50%	4	1	0	0	5
50%-80%	6	9	0	1	16
над 80%	16	8	54	1	79
Общо	26	21	54	2	103

Обяснение на символите: ЧП - новосъздадено частно предприятие. ПП - приватизирано предприятие. КДП - корпоратизирано държавно предприятие. ДП - традиционно държавно предприятие.

Все пак 4те случая на приватизирани предприятия с по-малко от 50% дял на контролния собственик се нуждаят от по-задълбочен анализ. Може да се предположи, че това са предприятия, приватизирани по работническо-мениджърски начин, докато при тези с повече от 50% от активите притежавани от контролиращия собственик преобладават чуждестранните приватизатори.

Разпределението на предприятията според доминиращия собственик представлява интерес по няколко линии (виж табл. 3).

При новосъздадените частни предприятия с вътрешен контрол (insider control) (ВК) основната част от собствениците (22 от 23) са и мениджъри, което е нормално при предприятията с малки и средни размери. Съществуват 2 случая на външен контрол (outsider control) (ВнК), за който на този етап може да се каже само, че не е осъществяван нито от чуждестранно лице, нито от Банка или друга финансова институция. Най-вероятно контролът върху тях е смесен - частни фирми, чуждестранни инвеститори или индивиди.

Таблица 3

Доминиращ тип на собственик по категории на собственост

Доминиращ собственик	ЧП	ПП	КДП	ДП	Общо
ДК	0	0	54	1	55
ВК	23	8	0	0	31
МК	22	4	0	0	26
РК	1	2	0	0	3
ВнК	2	14	0	0	16
ЧК	0	6	0	0	6
БК	0	0	0	0	0

Обяснение на символите за контрол: ДК - държавен, ВК - вътрешен, МК - мениджърски, РК - работнически, ВнК - външен, ЧК - чуждестранен, БК - банков контрол.

По-голямата част от изследваните приватизирани предприятия се контролират отвън. В 6 от случаите това са чуждестранни собственици. Най-вероятно контрола при останалите 8 случая на ВнК се осъществява съвместно от 2 групи - частни фирми и индивиди.

За нашият анализ ще представлява интерес една друга групировка на предприятия като се отделят тези, при които малко на брой собственици упражняват абсолютен контрол, притежавайки 100% от собствеността (виж табл. 4).

Таблица 4

Концентрация на собствеността и типове контрол

Концентрация на собственост	Типове контрол			Общо
	ВК	ВнК	ДК	
1 собств. =100%	17	3	55	75
2 собств. =100%	5	7	0	12
3 собств. =100%	3	1	0	4
повече от 5 собств.	6	5	0	11
Общо	31	16	55	102

Отново се потвърждава много високата концентрация на собствеността. Съществуват обаче чувствителни различия между отделните групи предприятия. С абсолютна концентрация на собствеността са 80,6% от предприятията с ВК, 68,7% от тези с ВнК и 100% от държавните предприятия.

При структура на контрол също могат да бъдат изведени 2 основни групи:

Първо, предприятия с абсолютна концентрация, при които 1 до 3 собственици притежават 100% от собствеността.

Второ, предприятия с висока концентрация, при които първите трима собственици имат относително висок дял от собствеността - средно няколко пъти повече от дела на четвъртия и следващите собственици.

1.2. Представяне на фирмите според структурите на собственост

Структурата на собствеността влияе върху представяне на фирмите по две линии - чрез структурата на предприятията по тип на собствеността и чрез концентрацията на собствеността. По принцип може да се очаква съществуването на позитивна връзка между концентрацията на собствеността и представяне на фирмите, но в нашия случай всички изследвани предприятия попадат в двете групи предприятия с абсолютна и с висока концентрация на собствеността. Затова не можем да очакваме да се появят различия в представянето, породени от това дали собствеността е концентрирана или разпръсната, тъй като втората не е представена в извадката.

Собствеността може да окаже влияние върху представянето на фирмите и чрез специфичните характеристики на различните типове собственост (държавна или частна). В преходните икономики тези специфични черти се диференцират от съществуването на традиционни и корпоратизирани държавни предприятия и на приватизирани и новосъздадени частни предприятия. Влиянието може да бъде както директно така и опосредствено чрез особеностите на управленските структури на тези типове и подтипове собственост. Възможният подход на анализ може да бъде да се потърси наличието на количествена връзка между типовете на собственост и представяне на фирмите и при установяването на различия от моделите, които се наблюдават в страните с развит пазар, да се търси качествено обяснение на основата на спецификите на типовете собственост

в съответната преходна икономика. Поради тези причини е необходимо да бъде проверено дали специфичните черти на типовете собственост оказват влияние върху представянето на фирмите като се предполага, че частните предприятия се представят по-добре от държавните, корпоратизирани - по-добре от традиционните, а новосъздадените частни предприятия - по-добре от наскоро приватизирани.

След като предположихме наличието на връзка между структурата на собствеността и представяне на фирмите необходимо е по-нататък тя да се конкретизира чрез изследване на влиянието на структурата на собствеността върху отделните показатели за представяне на фирмите. В нашето изследване ние сме се спрели на следните показатели: продажби, ефективност (печалба/продажби), отношение износ/продажби, производителност (продажби/заети), възраст на капитала и заетост. Използват се също и самооценката на мениджърите за технологичното ниво в предприятията сравнено с това на подобни предприятия в развитите страни и за икономическото положение на предприятията през последните години.

По принцип характера на връзката между структурата на собствеността и отделните показатели за представяне на фирмите би трябвало да бъде такъв, какъвто беше предположен по-горе. Но в преходните икономики, в т.ч. и в България както структурите на собственост, така и показателите за представяне на фирмите притежават специфични черти, които е необходимо да бъдат познани, за да може връзката между тях да бъде обяснена по-точно.

Обемът на продажбите зависи в най-голяма степен от размера на предприятието, характера на производствения процес и вида на произвежданите продукти. Влиянието на структурата на собственост може да бъде почувствано само в динамика за едно предприятие, което сменя структурата си на собственост или ако различните групи предприятия според структурата на собственост имат еднаква структура според размерната и производствено технологичната характеристика на включените в тях предприятия.

Данните от нашето изследване показват като цяло сравнително намален обем на продажбите за всички категории предприятия през периода 1990-95г., което съответства на общото състояние на икономиката през този период. Затова влиянието на собствеността може да бъде потърсено като се сравнят показателите за динамиката на обема на продажбите на предприятията с даден тип собственост със средните за всички предприятия. Данните за новосъздадените частни предприятия единствено показват по-добро представяне от средните при това с твърде чувствителна разлика - 3-4 пъти спрямо предприятията от останалите 3 групи.

Печалба/продажби. През 1995г. всички категории предприятия - ДП, КДП, ПП и ЧП показват положителни показатели за печалба/продажби. Но сравнени със средните данни частните предприятия имат по-добри показатели от държавните. Ако те се разделят на подгрупи подреждането е следното - ЧП>ПП>средни>КДП>ДП.

По-различен е редът, по който са подредени отделните групи предприятия, ако вземем предвид динамиката на показателя печалба/продажби през периода 1990-95г. - ДП>ПП>ЧП>средни>КДП. Най-нелогична изглежда промяната на мястото на некорпоратизирани държавни предприятия (ДП). Предприятията от тази група са имали изключително ниско равнище на изследвания показател през 1990г. Въпреки че показателят печалба/продажби нараства най-много при ДП за периода 1990-95г. през 1995г. той все още е много по-нисък от този на останалите групи.

Ако обединим динамичния и статичния аспект ще можем по-точно да отразим влиянието на собствеността върху показателя печалба/продажби. Резултатите са следните: много висок резултат и стабилен растеж (ЧП), висок резултат и много висок растеж (ПП), нисък резултат и отрицателен растеж (КДП) и изключително нисък резултат и много висок растеж (ДП). Растежът при последната група може да се приеме като резултат по-скоро от ниското изходно равнище, отколкото да е породено от типа на собственост.

Като обобщение можем да кажем следното за връзката между типа собственост и ефективността на фирмите: частните предприятия са по-ефективни от държавните, като разликата между тях се запазва достатъчно висока за целия изследван период, но вътре в групата на частните предприятия намалява разликата между ЧП и ПП, а вътре в държавните - между КДП и ДП.

Износ/продажби. До голяма степен това съотношение също се определя от други фактори извън структурите на собственост. Отрасловата принадлежност, размера на предприятията и съществуващата през предишния период специализация в рамките на СИВ могат да окажат много силно влияние за дела на износа в общия обем на продажбите.

По-висок спрямо средния е дялът на износа за ДП, а по-нисък за ЧП. Показателите на останалите две групи предприятия са близки до средните.

Изследваните предприятия като цяло са увеличили дела на експорта си през последните 5 години. Динамиката обаче е различна при различните групи. Най-висок темп на нарастване се наблюдава при ЧП - почти два пъти по-висок от средния за цялата съвкупност, докато при останалите групи той е по-нисък от средния, т.е. новосъздадените частни предприятия много бързо увеличават дела на износа в обема на продажбите, приближавайки се по този начин до съотношението, което е характерно за останалите групи предприятия.

Производителност. Това е един от най-важните показатели за измерване на представяне на фирмите. Важни са както равнището на производителността, така и нейната динамика.

Равнищата на производителност се различават твърде съществено между отделните предприятия според типа на собственост. Единствено ЧП показват по-високи показатели от средните, при това разликата спрямо останалите групи е няколко пъти повече.

Динамиката на производителността също е различна. При всички групи е показано намаление през 1995г. спрямо равнището на 1990г. Най-голямо

(повече от средното) е това намаление при ЧП, а най-малко (по-малко от средното) е при КДП. При останалите две групи ДП и ПП това равнище е близко до средното.

Когато вземем заедно двата показателя - равнище и динамика на производителността, вижда се едно сближаване на равнищата в рамките на 5 годишния период, въпреки че тези различия все още остават твърде големи.

Заетост. По отношение на връзката собственост и заети може да се каже същото, което беше казано по повод на продажбите. Освен това при оценяването на тази връзка в динамика е необходимо да се има предвид наследената свръхзаетост в държавните предприятия, което е основание да очакваме много по-бързо намаляване на броя на заетите в тези предприятия в сравнение с останалите категории. Докато при ЧП една част от твърде голямото увеличение на броя на заетите в тях вероятно се дължи на факта, че през предишните години те са имали частично заети лица, които не са били отчитани.

Посочените специфики още веднъж потвърждават трудностите за установяването на връзка между собствеността и показателите за представяне. В случая етапа от жизнения цикъл на предприятието може да има много по-голяма тежест. Подреждането е следното – ЧП>средни>ПП>КДП>ДП.

Възраст на капитала. Когато се оценява връзката между отделните типове собственост и възрастта на капитала би трябвало да бъде отчетено, че всички новосъздадени частни предприятия в България са създадени след 1990г., поради което възрастта на тяхното оборудване по правило е под 10г., освен в случаите когато те са закупили машини и съоръжения на старо. Приватизираните предприятия са наследили възрастовата структура на оборудването си от държавните предприятия. Положителното влияние на частната собственост и особено на концентрираната частна собственост би могло да се почувства толкова по-силно, колкото повече време е минало след тяхната приватизация.

Данните показват, че най-висок дял от активите на възраст до 5 години има в ЧП. При това делът на новите машини и съоръжения е 3-10 пъти по-висок отколкото при другите групи предприятия. Подреждането е следното - ЧП>ПП>ДП>КДП. Обратно е при данните за дела на активите на възраст повече от 15 години - ЧП>ДП>средното>ПП>КДП. Вижда се, че и в двата случая ЧП имат най-благоприятни резултати, докато КДП - най-неблагоприятни.

Промените през 1990-95г. в относителния дял на оборудването на възраст повече от 15 години в много по-голяма степен може да бъде свързано с типа на собственост. Данните показват, че най-голямо подобрение отново има при ЧП, следвани от ПП, докато при КДП обратно има влошаване на положението - относителния дял на най-старите машини и съоръжения се е увеличил с 5,17 процентни пункта.

Ниво на технологията. Интерес представлява самооценката на мениджърите за технологичното ниво в техните предприятия сравнено с това на подобни предприятия в развитите пазарни икономики съпоставено с възрастта на оборудването. Нормално е да се предположи еднопосочност между двата показателя в различните групи предприятия според типа на собственост и типа на контрол.

Общата оценка се движи между 2,11 и 2,50, което означава по-близко до ниско (2), отколкото до средното равнище в развитите страни. Най-самокритични са мениджърите на ЧП, докато тези от ДП оценяват най-високо технологичното си равнище (2,50). ДП имат най-нисък дял на старото си оборудване спрямо останалите държавни в т.ч. и приватизирани предприятия. Вероятно при създаването си преди 10-15 години тези предприятия са били модерни и техните мениджъри продължават да живеят с представите си от миналото.

Можем да предположим, че мениджърите на частните предприятия познават по-добре и оценяват по-обективно съвременното равнище на техниката и технологията в тяхната област, докато тези на държавните предприятия все още не са преодолели комплекса на изолираността. Обосноваността на подобно предположение се подсилва и от международни сравнения. Например, мениджърите на албанските предприятия, чиято страна беше най-силно изолирана от външния свят, оценяват технологичното равнище на техните предприятия по-високо от това на България и Румъния и много близко до средното равнище на развитите страни при положение, че 56% от оборудването им е по-старо от 15 години.

Икономическа позиция. Резултатите отразяват отговорите на мениджърите на въпроса как оценяват икономическата позиция на техните предприятия през последните години в диапазона от 1 (много лоша) до 5 (много добра). Най-високо оценяват положението си ЧП (3,81), а най-ниско - ДП (3,00).

Общо представяне. В Таблица 5. са обобщени резултатите от представянето на предприятията с различен вид собственост като е потърсен един общ показател за представяне, който да обобщава 13те показателя, които анализираме по-горе.

Стойностите по всеки показател се преизчисляват като този на най-добрата група се приема за 100. Обобщеният показател за представяне е средно аритметично на 13те (12 за ДП) показателя за всяка група и ще показва отношението на нейното реално представяне спрямо най-доброто възможно представяне.

Таблица 5

Обобщен индекс за представяне на фирмите според формите на собственост

№	Показатели	години	държавни		частни	
			ДП	КДП	ПП	ЧП

1.	Продажби	95/90	27	39	30	100
2.	Заетост	95/90	4	5	8	100
3.	Производителност	95	4	20	20	100
		95/90	62	100	62	18
4.	Печалба/продажби	95	1	13	60	100
		95/90	100	0	80	61
5.	Износ/продажби	95	100	84	81	72
		95/90		48	22	100
6.	Капитал					
	възраст 0-5 години	95	18	10	34	100
	възраст повече от 15 години	95	27	9	11	100
	възраст повече от 15 години	95/90	32	0	53	100
7.	Ниво на технологията	95	100	88	94	84
8.	Икономическа позиция	95	79	86	88	100
9.	Обобщен показател за представяне		46	38	49	87

Данните от таблица 5. потвърждават основната част от хипотезите, направени в началото. Като цяло частните предприятия се представят по-добре от държавните, новосъздадените частни предприятия - по-добре от приватизираните, а последните имат по-добри показатели и от двете групи държавни предприятия.

Особено значими са стойностите на новосъздадените частни предприятия. В 9 от 13те случая техните показатели за представяне са най-добри, а обобщения им показател е значително по-висок от тези на останалите 3 групи предприятия.

Единственият случай, при който първоначалната хипотеза не се потвърждава е във връзка със съотношението ДП/КДП. Обобщеният показател за представяне на ДП е по-висок от този на КДП. Причините могат да бъдат специфични, особено като се има предвид, че в групата на ДП са включени само 2 предприятия.

Ясно се вижда по-доброто представяне на частните предприятия в сравнение с държавните. Като цяло двете форми на частни предприятия /ЧП и ПП/ имат по-добри резултати отколкото двете форми на държавни предприятия /ДП и КДП/. Относително най-високи резултати, чувствително надхвърлящи резултатите на останалите 3 групи показват новосъздадените частни предприятия. Това едва ли е учудващо, то съвпада и с първоначалната хипотеза, която трябваше да бъде проверена. По-скоро изненадващи са изключително ниските относителни резултати на корпоратизирани държавни предприятия. Обикновено се очаква, че чрез корпоратизацията статуса на държавните предприятия се приближава до този на частните, което се отразява положително върху техните резултати.

Могат да се посочат поне няколко причини, които пречат на осъществяването на подобни очаквания. Първо, средата в която действат корпоратизирани държавни предприятия не е пазарна. Една от причините е все още високия дял на държавната собственост. Не само в икономиката

като цяло, но и на всеки от пазарите, на който оперира дадена фирма би трябвало да преобладават частните фирми, за да могат те да определят условията на взаимодействие между фирмите и сигналите, които се изпращат до всяка от тях. Второ, начинът на управление на тези фирми не им дава възможност те да реагират като пазарни субекти, дори и да функционираха в пазарна среда. Предприватизационния им статут, липсата на дългосрочни мениджърски договори, многобройните случаи на назначаване на подходящи членове на управленските екипи, непоследователната политика на твърди бюджетни ограничения и т.н. стимулират по-скоро към бюрократизъм и декапитализация на фирмите отколкото към нормално пазарно поведение.

2. Пазарна структура и представяне на фирмите

2.1. Характеристики на пазарните структури

В настоящото изследване интересът ни към пазарната структура е обусловен от търсенето на отговор на въпроса дали съществуват големи предприятия с голям пазарен дял и съответна пазарна власт при взаимоотношенията си с техните конкуренти и как това се отразява върху представянето на фирмата.

Известно е, че в началото на реформения период производството в България беше силно концентрирано. Затова едни от първите мерки бяха насочени към разделяне на хоризонтално обединените предприятия на съставни части, което доведе до няколко пъти намаляване на пазарния дял на едно предприятие.

Независимо от разделянето на хоризонталните обединения от предприятия, останаха да съществуват силно концентрирани подотрасли. Основната част от тях са в първичния сектор. Това са отраслите, които са субсидирани, където съществуват регулации на цените, които последни ще се приватизират, където влизането на външни инвеститори е затруднено. Следователно отраслите от този сектор са типични като илюстрация за съществуването на монополи и пазарна власт.

По-различно е положението при преработващата индустрия. В някои от нейните подотрасли и сега съществуват големи производители. В България например това са Балканкар, Булгартабак, чиито капацитет надхвърля десетки пъти потребностите на вътрешния пазар. Тези компании, обаче работят в конкурентна среда на външните пазари. Освен това бариерите за влизане в преработващата промишленост не са толкова високи както в първичния сектор. Тези два фактора изменят условията, в които работят големите компании.

Особено силно е влиянието на последните фактори върху предприятията в България - делът на износа в общата продукция на изследваните предприятия е много по-голям, отколкото в други страни. Въпреки това остава една група предприятия, които запазват монополното си положение. Това са най-големите държавни предприятия, от първичния сектор и химическата индустрия и по-рядко от отрасъл машиностроене.

Можем да обобщим, че са направени чувствителни промени към намаляване на пазарния дял и пазарната власт на предишните големи

държавни предприятия, като най-слабо са променени условията в първичния сектор и отделни подотрасли на преработващата промишленост (химия, машиностроене и др.).

Пазарната структура е един от основните фактори, които въздействат върху фирмено представяне. В това изследване ние приемаме едно по-широко разбиране на тази връзка като освен пазарния дял включваме и други фактори - делът на експорта, броят на конкурентите и тяхното поведение, които разглеждаме като елементи на пазарната структура. Целта е да се определи по-пълно и по-точно пазарната власт на дадена група от фирми и конкурентния характер на средата, в която те действат.

Подобен подход смятаме за полезен при изследване на връзката пазарна структура - представяне на фирмите за условията на България, поради това, че както вече беше посочено нейната пазарна структура се характеризира с няколко противоречиви момента. Първо, страната е с малък вътрешен пазар. При съществуващата ориентация при предишния режим към строителство на големи предприятия това предполага по-висока степен на монополизация на икономиката. От друга страна българските фирми в много по-голяма степен от други страни бяха специализирани за огромния пазар на СИВ, което още повече засилва възможността за монополизация на вътрешния пазар, но в посткомунистическия период създава условия тези фирми да действат в конкурентна среда на външните пазари. Трето, страната все повече се отваря навън чрез членството си в Световната търговска организация, асоциирането си към Европейския съюз, създаването на двустранни зони за свободна търговия и присъединяването към ЦЕФТА. Всички тези стъпки водят до нарастващо влияние на чуждестранните фирми на местния пазар. Четвърто, през последните години в България бяха създадени няколкостотин хиляди МСП, част от които оказват все по-нарастващ конкурентен натиск върху съществуващите средни и големи, все още предимно държавни предприятия.

Очевидно е, че при тези условия само делът на една фирма на вътрешния пазар не може да определи достатъчно точно нейната пазарна власт и конкурентния характер на средата, в която тя действа. Затова ще анализираме и влиянието на отношението износ/продажби, броя и поведението на конкурентите, пазарния дял на чуждестранните конкуренти, както и техния брой и поведение.

Взаимодействието между факторите може да бъде изследвано, за да се провери дали другите фактори влияят в същата посока като пазарния дял върху пазарната власт на предприятията и конкурентния характер на средата, в която оперират.

Таблица 6

Пазарен дял и други фактори за пазарна власт

Пазарен дял	износ/ продажби	бр. конкуренти	поведение	пазарен дял на чужди	бр. чужди конкуренти	поведение на чужди	оценка	
							др. фактори	паз. дял
0-25%	+	+	=	=	=	-	+1	+
25-50%	+	=	=	+	+	=	+3	=
50-75%	+	-	=	=	=	+	+1	-

75-100%	+	-	-	-	-	-	-4	-
---------	---	---	---	---	---	---	----	---

Бел.: пазарен дял: малък (+), среден (=), голям (-); брой конкуренти: голям _ над средния (+), около средния (=), малък (-); поведение: агресивно (+), средно (=), приятелско (-); брой чужди конкуренти: голям _ над средния (+), около средния (=), поведение: агресивно (+), средно (=), приятелско (-); критерии за класификации: силно конкурентен (над +5), по-скоро конкурентен (+2 до +4), неутрален (- 1 до +1), по-скоро не-конкурентен (- 2 до - 4), силно не-конкурентен (под - 5)

Данните от таблица 6. показват, че другите фактори влияят в посока на намаляване на пазарната власт и подобряване на конкурентния характер на средата в предприятията с пазарен дял 25-50%. В предприятията с повече от 75% пазарен дял влиянието на всички фактори е едностранно към увеличаване на пазарната власт и ограничаване на конкуренцията. Изключение е единствено дела на експорта, който е по-голям отколкото този в другите групи предприятия, но той не може да неутрализира обратното влияние на факторите, действащи на вътрешния пазар. При останалите две групи (0-25% и 50-75%) влиянието на другите фактори е неутрално спрямо значението на пазарния дял.

Резултатът от влиянието на всички фактори, т.е. на пазарния дял и на другите фактори, е следния:

- Предприятия с пазарен дял 0-25%. Силно конкурентна среда и малка пазарна власт на отделните предприятия. Причината е в малкия пазарен дял при неутрално, уравниващо се въздействие на другите фактори.
- Предприятия с пазарен дял 25-50%. Силно конкурентна среда с малка пазарна власт на отделните предприятия. Причината е преди всичко във влиянието на другите фактори - във високия дял на износа и в сравнително големия пазарен дял и големия брой на чуждите конкуренти на вътрешния пазар.
- Предприятия с пазарен дял 50-75%. Неконкурентна среда и силна пазарна власт на отделните предприятия. Причината е главно в техния висок пазарен дял.
- Предприятия с пазарен дял 75-100%. Неконкурентна среда и силна пазарна власт на отделните предприятия. Въздействието на високия пазарен дял се допълва от малкия брой местни и чужди конкуренти и неагресивното им, по-скоро приятелско поведение.

2.2. Представяне на фирмите според пазарната структура

Продажби. Динамиката на общия обем на продажбите може да бъде повлиян от пазарния дял на предприятието. В условията на криза по-големия пазарен дял може да бъде фактор за по-голяма устойчивост срещу външните шокове. Всички групи предприятия показват намаление на обема на продажба, но все пак при тези, които имат повече от 50% пазарен дял намалението е най-малко.

Заетост. Динамиката на заетостта показва доста пъстра картина. Броят на заетите е нарастнал най-много при предприятията с по-малко от 25% пазарен дял. Двете средни групи (25-50%) и (50-75%) показват

намаление на общия брой заети, докато групата с най-висок пазарен дял е увеличила броя на заетите, но относително по-малко отколкото първата група.

Отношение печалба/продажби. Това е един от най-важните синтетични показатели за измерване на представяне на фирмите в нормални икономически условия. През 1995г. всички групи предприятия показват положителни стойности на този показател с изключение на тези с пазарен дял (50-75%) (-1,83%). Най-висок (8,6%) е показателят на предприятия с пазарен дял 25-50%.

При изследването на динамиката на отношение печалба/продажби подреждането е по-различно. Единствено предприятията с най-малък пазарен дял имат подобрение през 1995г. в сравнение с 1990г. Останалите групи са влошили резултатите си като най-лоши са данните за тези с пазарен дял над 75%.

Производителност. С най-висока производителност са предприятията с пазарен дял над 75%. Останалите две групи заемат междинно положение с малка разлика между тях.

Динамиката на производителността е най-висока при групата (50-75%) пазарен дял, а най-ниска при тази с по-малко от 25%.

Отношение експорт/продажби. Всички групи имат висок дял на износ в продажбите - над 30%. Най-висок е в двете крайни групи - 43,15% (0-25%) и 45,61% (75-100%).

Всички групи също така са увеличили дела на експорта си през последните 5 години. Най-голямо е увеличението при групата с най-малък относителен дял на експорта, което дава основание да се очаква известно изравняване между отделните групи.

Възраст на капитала. Съществува чувствителна разлика по отношение на относителния дял на новото оборудване (0-5 години). Докато при предприятията с пазарен дял 25-50% той е 26,41%, при онези с пазарен дял 50-75% той е само 5%. По подобен начин са подредени и отделните групи от гл.т. на дела на старото оборудване (>15 години). Най-висок дял (69,55%) имат предприятията с пазарен дял 50-75%, а най-нисък тези с пазарен дял 25-50% (15,96%).

През периода 1990-95г. делът на старото оборудване е намалял с близо 8% при предприятията с пазарен дял 25-50%, докато при групите с по-висок пазарен дял той се е увеличил.

Ниво на технологията. Самооценката на мениджърите за технологичното равнище на техните предприятия като цяло съвпада с подреждането според възрастта на капитала с изключение на предприятията с пазарен дял над 75%. Тази група има висок дял старо оборудване, малък дял ново оборудване и най-голямо увеличение на дела на капитала на възраст над 15 години, а мениджърите преценяват, че технологичното равнище на техните предприятия е най-близко до това развитите страни.

Икономическа позиция. Различията между отделните групи не са много големи по отношение на самооценката за икономическото състояние на предприятията - от 3,33 до 3,83, което означава между средно и добро. Въпреки това на фона на останалите показатели, изглежда че мениджърите на двете групи с по-висок пазарен дял (50-75%) и (75-100%) са надценили своите предприятия.

Общо представяне. В таблица 7. са дадени обобщените резултати за представянето на предприятията с различен пазарен дял.

Най-висок общ индекс за представяне имат предприятията с пазарен дял 25-50%. Техните резултати са най-високи в 6 от общо 13 използвани показателя за измерване на представяне на фирмите, а само в един случай - динамиката на отношението експорт/продажби - резултата им е най-нисък.

Предприятията с пазарен дял (50-75%) и (75-100%) показват сравнително най-лош индекс за общо представяне. Първата група има най-ниски стойности на 6 от показателите за представяне.

Колкото и да е условен този подход на количествено определяне на общ индекс на представяне факта, че най-добре представилата се група има най-добри резултати при половината от използваните показатели и обратно при най-лошо представилата се група, показва че подреждането е основателно.

Таблица 7

Обобщен индекс за представяне според пазарния дял на фирмите

	Година	Пазарен дял			
		0-25%	25-50%	50-75%	75-100%
Продажби	95/90	64	76	100	98
Заетост	95/90	100	23	22	48
Производителност	95	35	100	43	17
	95/90	43	78	100	87
Печалба/продажби	95	55	100	0	66
	95/90	100	54	84	0
Износ/продажби	95	95	83	68	100
	95/90	64	59	100	87
Капитал					
възраст 0-5	95	90	100	19	41
възраст 15	95	51	100	23	42
възраст 15	95/90	68	100	29	0
Ниво на технология	95	97	99	77	100
Икономическа позиция	95	87	100	90	94
Общо представяне		73	82,5	58	60

При предприятията с пазарен дял 25-50% изглежда има най-добро съчетание между пазарна власт и конкуренция. Следващата група с пазарен дял 50-75% притежава първото условие - достатъчен пазарен дял за устойчиво положение на пазара, но другите фактори не действат в посока на създаване на конкурентна среда (виж табл. 6). При групата с най-висок пазарен дял условията на конкуренция са най-малки, но изглежда монополното положение дава възможност за постигане на сравнително по-добри резултати.

Представянето на предприятията според дела им на съответния пазар дава възможност те да бъдат групирани в две големи групи. Тези с пазарен дял до 50% имат относително по-високи резултати от останалите. Вторият извод е, че резултатите между двете групи не са толкова големи, т.е. пазарния дял не е толкова значим фактор за представянето на една фирма, както напр. е собствеността.

И четирите групи предприятия имат средни и високи относителни резултати. Липсва тази голяма пропаст, която съществува в анализирания по-горе структура по собственост между резултатите на новосъздадените частни предприятия и останалите.

3. Размерна структура и представяне на фирмите

3.1. Характеристика на размерната структура

Едни от най-забележимите промени през последните години в страните от Източна Европа настъпиха в размерните структури на предприятията. Изключително бързо нарастна броя на предприятията като все по-плътно започнаха да се запълват ниските етажи на размерната структура.

Процеса на създаване на нови предприятия в България протича по-бавно от централно европейските страни, но чувствително по-бързо от съседните страни. Това се дължи на по-ранното създаване на условия за развитие на малкия и среден бизнес. Още през 1991г. броя на предприятията в България на 100 хил. д. е 2-3 пъти по-голям от този напр. в Румъния и Албания и това съотношение се запазва и през следващите години.

Навсякъде в Източна Европа увеличаването на броя на предприятията има два източника - увеличаване на броя на държавните предприятия в резултат на разделянето на предишните големи обединения и създаването на нови частни предприятия. Първият фактор доведе в България до създаването на 6-8 пъти повече на брой държавни предприятия в промишлеността.

Много по-голямо значение има увеличаването на броя на предприятията в резултат на създадените нови частни предприятия. Тази група практически липсваше преди 1989г. "величението беше най-бързо през първите години, докато след 1994г. се наблюдава намаление на темповете, въпреки че абсолютния брой на нарастването се запазва сравнително голям (виж табл. 8). Ако се има предвид опита на централноевропейските страни все още не е достигнат прага на насищане, отвъд който броя на новосъздадените предприятия ще бъде приблизително равен на броя на отпадналите.

Таблица 8

Брой на предприятията в България по години

Предприятия	Години	1991	1994	1995	1996	1997
общ брой (хил.)		78,5	455,0	508,4	342,3	447,8
над 100 хил. жители		914	5339	6064	4014	5375

Източник: Изчисления на автора по данни на НСИ.

Размерната структура на предприятията също се променя много бързо и все повече се приближава до нормална пирамида с широка основа. Специфичното за България е големия относителен дял на средните и големи предприятия. Основната причина е провежданата в продължение на няколко десетилетия политика на строителство на големи и средни заводи. Въпреки това в бъдеще могат да се очакват процеси, които да доведат до намаляване на броя и на относителния им дял. Не е завършил процеса на освобождаване на свръхнаетата работна сила, което ще доведе до преминаването на част от предприятията в по-ниска размерна група. След първоначалното разделяне, нормално е да се очаква в средносрочен период увеличаване на размерите на предприятията осъществено на пазарна основа - сливане, поглъщане, обединяване. Следователно не е лишено от основание очакването за нормализиране на броя на средните и големи предприятия.

Друга особеност е малкия брой и относителен дял на малките предприятия от 10 до 50 заети.³ Причината е, че новосъздадените частни предприятия са главно микро предприятията. Възможно е част от тях да увеличат размерите си, но затова е необходимо време и нормализиране на икономическите условия. Такъв естествен процес на растеж може да бъде ускорен от подходяща индустриална политика на държавата.

3.2. Представяне на предприятията с различни размери

При оценката на представянето на предприятията, принадлежащи към различни размерни групи според броя на заетите в тях се използват по-малко на брой показатели - 7 вместо 12-13. Липсват данни за показателите за динамика на процесите. Причината е, че голяма част от МСП са нови и са създадени през различни години след 1990г. Това прави резултатите по-малко представителни в сравнение с тези по другите структури, въпреки че са представителни за структурата по размерни групи, доколкото към тях се прилага еднаква мярка.

Отношение печалби/продажби. Малките и средни предприятия от нашата извадка съответно (под 50) и (51-250) са средно два пъти по-печеливши от средната за страната докато тези от (251-500) и особено с над 1001 заети имат 2 до 5 пъти по-лоши резултати. Може да се приеме, че за специфичните условия на България тези данни отговарят на експертните очаквания.

³ Transformation of the Enterprises Size Structure in Bulgaria. - Economic Thought, 1998, p. 63.

Отношение износ/продажби. Първото, което прави впечатление, е, че няма много големи разлики в дела на експорта по размерни групи, въпреки, че може да се забележи тенденцията по големите предприятия да имат по-висок дял с две изключения. Предприятията от най-малката размерна група (до 50) имат по-висок експортен дял от тези от следващата, което може да бъде обяснено с предположението, че малките предприятия, попаднали в извадката, са специализирани и експортно ориентирани.

Производителност. Най-високо производителни са най-малките предприятия (под 50) и (51-250) а необяснимо ниски стойности за този показател имат предприятията с 500 до 1000 заети.

Възраст на капитала. Наблюдава се чувствителна разлика във възрастовата структура на капитала при предприятията от различните размерни групи. С най-голям дял ново оборудване са предприятията с (0-50) заети - 40%, а веднага след тях следват тези с 50-250 заети - 32,59%. Новото оборудване заема най-малък относителен дял при най-големите предприятия - 9,62%.

Подобни са данните и за дела на старото оборудване. С най-нисък дял са предприятията с 51-250 заети (19,14%) и с по-малко от 50 заети (25,89%), докато най-големите предприятия имат двойно по-висок относителен дял на старо оборудване (45,39%).

Можем да кажем, че се очертават много ясно две групи предприятия - малки и средни (0-250) и средни и големи (251+) и първата група има няколко пъти по-добри показатели за възрастта на оборудването в сравнение с втората група предприятия.

Ниво на технологията. При самооценката на мениджърите за технологичното равнище на техните предприятия отново се наблюдава тенденцията на завишаване на показателите от страна на мениджърите на големите държавни предприятия. Това е най-вероятното обяснение за факта, че най-високи са показателите на размерна група 501-1000, а най-ниски на предприятията с по-малко от 50 заети.

Икономическа позиция. по този показател резултатите са много близки (3,48 до 3,56), с изключение на предприятията от размерна група (501-1000), чиито показател е 3,22.

Общо представяне. Сумирайки резултатите от отделните показатели за представяне (виж табл. 9) се вижда, че малките и средни предприятия (0-50, 51-250) имат по-добри резултати от по-големите предприятия (251-500, 501-1000, 1000+). Това не означава, че се наблюдава обратна тенденция между размера на предприятията и обобщения показател за тяхното представяне. Както се вижда тенденцията е противоречива - след първоначалното увеличение следва намаление при следващите две размерни групи и отново увеличение, но на по-ниско равнище, при последната размерна група.

Таблица 9

Общо представяне по размерни групи

	Година	Размерна структура				
		50	51-250	251-500	501-1000	1000
Производителност	95	75	100	50	12	44
Печалба/продажби	95	100	81	23	33	9
Износ/продажби	95	65	56	99	91	100
Капитал						
възраст 0-5	95	100	81	38	25	24
възраст 15	95	74	100	46	43	42
Ниво на технология	95	67	91	96	100	84
Икономическа позиция	95	100	99	99	90	98
Общо представяне		83	87	64	56	57

Съотношенията между резултатите на различните групи предприятия според техните размери е подобно на това което установихме при анализа на пазарната структура. Съществуват две големи групи предприятия. Тези с по-малко от 250 заети имат относително по-високи резултати от останалите. Предприятията от нито една размерна група нямат ниски, а само средни и високи показатели.

4. Класификация и изводи

Подходът, който се използва в това изследване, дава възможност да се излезе извън рамките на количествените, стойностни показатели за представяне на фирмите. С включването на динамичните и нефинансовите показатели се анализира по-скоро процеса на реструктуриране и приспособяване на предприятията към външните условия. Резултатите всъщност отразяват представянето на предприятията от гл.т. на това дали и доколко са реструктурирани. Освен това не би трябвало да се забравя, че резултатите са относителни - по-добро или по-лошо представяне спрямо предприятията от другите групи.

Използването на единен, обобщен показател за представяне на фирмите, който интегрира в себе си 7 до 13 различни стойностни и нестойностни показатели дава възможност да се открие по-ясно въздействието върху него на елементите на различните икономически структури.

Краткото запознаване с представянето на групите от предприятия според отделните индикатори показва, че техните стойности са уникални и варират в твърде голям диапазон, а подреждането на групите предприятия се различава твърде много. Може да се каже, че подреждането е почти уникално по всеки един показател. Съществуват много малко изключения. При индексите за представяне според формите на собственост например се наблюдават три еднакви подреждания ЧП>ПП>КДП>ДП, а в останалите 10 случая подреждането е уникално. При индексите за представяне на фирмите според пазарния им дял се срещат две двойки еднакви подреждания, докато в останалите девет случая то е уникално. Подреждането на групите предприятия според техния размер пък е уникално за всеки от индексите за фирмено представяне.

Таблица 10

Представяне на предприятията по икономически структури

Резултати	Стойност	Ниски	Средни	Високи
-----------	----------	-------	--------	--------

Структури			0-50	51-66	67-100
по собственост	ДП	46	x		
	КДП	38	x		
	ПП	49	x		
	ЧП	87			x
пазарна	0-25%	73			x
	25-50%	82,5			x
	50-75%	58	x		
	75-100%	60	x		
размерна	<50	83			x
	51-250	87			x
	251-500	64	x		
	501-1000	56	x		
	1000+	57	x		

Тези резултати показват много ясно с какви трудности се сблъскват изследователите на фирменото представяне в преходните икономики. Ако един изследовател реши да използва само един от показателите за фирмено представяне, неговите изводи могат да бъдат оспорени от всеки друг, който е използвал друг показател, въпреки че и двамата са били добросъвестни. Както беше посочени по-горе, надяваме се, че посочените трудности могат да се преодолеят с използването на Обобщен Индекс за Представяне.

Ако се опитаме да класифицираме резултатите на отделните групи предприятия от 3-те икономически структури на ниски, средни и високи /вж табл. 10/ ще установим наличието на групи, принадлежащи към различни структури, но с подобни показатели.

I група. Предприятия с високи относителни резултати новосъздадените частни предприятия, които имат пазарен дял до 50% и са с размери до 250 заети.

II група. Предприятия със средни относителни резултати - средните и големи предприятия с пазарен дял над 50%.

III група. Предприятия с ниски относителни резултати - държавните и наскоро приватизиранията предприятия.

Може да се очаква, че предприятия, които съчетават в себе си посочените характеристики могат да принадлежат към посочените групи с ниски, средни и високи показатели за представяне, защото при тях ще се наслагва влиянието на различните фактори.

При тази групировка прави впечатление, че единствено държавната формата на собственост може да се разглежда като фактор за ниски показатели за представяне на предприятията. Има едно изключение - приватизиранията предприятия, но трябва да се има предвид, че техните резултати са на границата, имат по-високи резултати от останалите /ДП и КДП/, приватизирани са от скоро и бихме могли да очакваме, че слабо загатнатата преднина може да се увеличи, ако анализираме по-продължителен период от време.

Интерес представлява класификацията на отделните групи предприятия ако анализираме и съпоставим техните *динамични* показатели със *статичните* им показатели за представяне (вж табл. 11).

Таблица 11

Динамични и статични показатели за представяне

Динамика	Ниски	Средни	Високи
Статика	/ 0-50/	/51-66/	/67-100/

Ниски /0-50/	КДП,ДП		50-75%
Средни /51-66/	ПП	75-100%	
Високи /67-100/		25-50%	ЧП,0-25%

Вижда се, че едната крайност са корпоратизирани и традиционните държавни предприятия, които не само имат ниски резултати, но и слаба тенденция за тяхното подобряване. Другата крайност са новосъздадените частни предприятия, с пазарен дял до 25%, при които високите резултати се съчетават с висок темп на тяхното подобряване. Очевидно е, че първата група е безперспективна, докато втората е с най-големи перспективи сред останалите.

Числовите стойности както на отделните, така и на обобщения показател за представяне не би трябвало да се вземат буквално, а като показатели, които показват преобладаването на една или друга тенденция. В този смисъл групирането на предприятията и направените класификации биха могли да се използват като основа за провеждане на определена политика за насърчаване или ограничаване на отделни групи предприятия, за промяна на отделните икономически структури.

Държавните предприятия показват по-лоши показатели за представяне отколкото частните. Необходимо е да бъде ускорена тяхната приватизация, за да се подобри представянето на икономиките като цяло. Възможността да се решат проблемите на представянето чрез корпоратизация на традиционните държавни предприятия е ограничена, а резултатите са противоречиви. Един от най-големите проблеми е подобряването на представянето на КДП. Техните относителни резултати са най-лоши от всички групи предприятия. Като се има предвид, че приватизацията на големите предприятия не се осъществява много бързо, една от основните насоки на индустриалната политика би трябвало да бъде подобряването на фирменото представяне на КДП преди тяхната приватизация. Много от проблемите могат да се дължат на полупазарната среда, в която оперират държавните предприятия, но това е още един аргумент в полза на по-бързата приватизация. Преобладаването на частния сектор в икономиката е едно от основните условия за създаването на адекватни пазарни институции в дадена страна.

Насърчаването на създаването на повече нови частни предприятия изглежда като най-добрата възможност за подобряване на представянето на предприятията. 'ази група предприятия имат не само най-добри показатели, но те също така се различават чувствително от тези на другите три групи. 'ози извод е валиден както за динамиката, така и за равнището на фирмено представяне. Но това не решава проблемите на държавните предприятия. Приватизацията на по-голямата част от тях остава на този етап по-успешното решение.

Създаването на повече нови частни предприятия ще подобри представянето на икономиката като цяло. По правило те са с малки размери и владеят малък дял от пазара. Следователно в тази група се натрупват високите резултати, които бяха разкрити при анализа и на трите икономически структури. Също така малките частни предприятия са

единствената група, която има както високи динамични, така и високи статични показатели за представяне. По тези причини политиката на насърчаване на създаване на повече малки частни предприятия изглежда като задължителен елемент от индустриалната политика, която трябва да се провежда в България.

ИКОНОМИЧЕСКИТЕ СТРУКТУРИ И ПРЕДСТАВЯНЕ НА ФИРМИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Митко Димитров
(Резюме)

В студията е направена оценка и класификация на индустриалните предприятия в България в зависимост от представянето им според формата на собственост и юридическия им статус (традиционни и корпоратизирани държавни предприятия, приватизирани и новосъздадени частни предприятия), според пазарния им дял и според техния размер. Описани и сравнени са количествените и качествените аспекти на фирменото представяне чрез използването на съвкупност от 7 до 13 показателя за неговото измерване. Изведени са модели на представяне на предприятията в зависимост от съчетанието на динамичните и статичните показатели.

ECONOMIC STRUCTURES AND FIRM PERFORMANCE IN BULGARIA

Mitko Dimitrov
(Summary)

This study makes evaluation and classification of the industrial enterprises in Bulgaria according to their performance by the form of ownership and their juridical status (traditional and corporatized state enterprises, privatized and newly created private enterprises), by their market share and their size. Described and compared are the quantitative and qualitative aspects of the firm performance by using the complex of 7 to 13 indexes for its measurement. Shown are models of firm performance according to the combination of dynamic and static indexes.

ОСНОВНИ ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА АКТИВИЗИРАНЕ НА ИНВЕСТИЦИИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Банките и фондовите борси са основните институции, които могат да окажат влияние върху активизирането на инвестициите. Търговските банки са призвани да акумулират свободните парични средства на нефинансовите предприятия, населението и държавата и да ги инвестират с цел получаване на печалба. Фондовите борси са пазарът, на който юридическите и физическите лица предлагат своите свободни парични средства и търгуват с притежаваните от тях ценни книжа също в крайна сметка със цел извличане на печалба. И банките, и фондовите борси са финансовите посредници между тези, които предлагат, и тези, които търсят капитали. Ето защо в тази студия ще се опитаме да отговорим на въпроса дали действащата в момента банкова система и фондова борса създават предпоставки за активизиране на инвестициите в България.

При анализа на банковата система като институция за активизиране на инвестициите в студията се акцентира върху следните въпроси: 1) прави се оценка на състоянието на банковата система и на условията за банковата дейност преди и след въвеждането на валутния съвет; 2) анализират се възможните направления за реструктуриране на банковия сектор и възможните промени в поведението на банките; 3) обсъждат се условията за кредитиране на реалния сектор; 4) обосновава се връзката между състоянието на икономиката и поведението на банките от гледна точка на възможни промени в това поведение. **При анализа на фондовата борса** като институция, позволяваща приток на свободен паричен ресурс към предприятията, акцентът е върху очертаването на основните функции и предпоставки за възникването на фондовия пазар и проблемите на неговото развитие в България.

1. Състояние на банковата система

Банковата система акумулира свободни парични ресурси и ги изразходва. Ето защо всички банки приемат съответно **финансови** (т.е. как да натрупат ресурси) и **инвестиционни решения** (т.е. как да ги вложат). С финансовите си решения банките образуват собствен капитал, привличат депозити на населението и предприятията и свободни бюджетни средства и сключват заеми. С инвестиционните си решения банките влагат акумулираните ресурси в разнообразни активи: **финансови** (кредити и ценни книжа), **реални** (сгради, оборудване и терени), **ликвидни** (левове и валута) и **ликвидности** (чекове, кредитни карти, безсрочни влогове). Банките приемат своите финансови и инвестиционни решения в условията на определена

макроикономическа среда, която в крайна сметка влияе върху тяхното поведение, върху състоянието на банковата система и нейните възможности да създаде предпоставки за активизиране на инвестициите.

Условия за банковата дейност преди и след въвеждането на валутен съвет

Въвеждането на валутния съвет в България беше обусловено в значителна степен от състоянието на банковата система и провежданата от банките финансово-кредитна политика. Стабилността на валутния съвет (и като следствие финансовата стабилизация на страната) е осигурена от активите на управление "Емисионно" на БНБ (за разлика от другите страни с валутен съвет у нас той е част от централната банка). Тези активи включват не само наличните средства в чуждестранна валута и монетарното злато, но и търгуемите чуждестранни ценни книжа и вземанията по начислените лихви. За 2 години от въвеждането на съвета (вж. табл.1) активите са нараснали с 2 361 347 млн. лв. или близо с 2,4 млрд. герм. марки (т.е. с 81,5%), като повече от 2 пъти са се увеличили и наличните средства в чуждестранна валута (от 700 980 млн. лв. на 1 460 581 млн.лв.). Освен това се наблюдава двойно увеличение на обемите на търгуемите чуждестранни ценни книжа, което увеличава вземанията по начислените лихви за този период 5,6 пъти. Вземанията на банките по предоставените заеми на правителствения и неправителствения сектор значително се променят след въвеждането на валутния съвет. Ако сравним вземанията на банките през 1997г. с тези през 1998г., ще констатираме значително намаляване на вземанията от: 1) правителствения сектор (от 1 641 560 млн.лв. на 509 786 млн.лв.); 2) нефинансовите предприятия от общественния сектор (от 1 254 051 млн. лв. на 945 596 млн. лв.); 3) небанковите финансови институции (от 89 048 млн.лв. на 37 971 млн.лв.). Вземанията на банките по предоставените заеми се увеличават само от нефинансовите предприятия от частния сектор (съответно от 1 982 195 млн. лв. на 2 253 167 млн. лв.) и от населението (от 169 620 млн.лв. на 480 491 млн.лв.).¹ Тези данни показват, че като цяло строгите дисциплиниращи правила на валутния съвет реално действат в нашата икономика.

Таблица 1

Активи на управление "Емисионно" на БНБ (млн.лв)

Позиции	1.VII.97	31.XII.97.	31.XII.98	3.VII.99
Налични средства в чуждестранна валута	700 980	2 263 682	2 849 395	1 460 581
Монетарно злато	640 701	644 109	622 579	641 384
Търгуеми чуждестранни ценни книжа	1 466 409	1 495 417	1 622 264	3 012 839
Вземания по начислени лихви	11 869	8 702	16 585	66 502
Всичко активи	2 819 959	4 411 910	5 110 823	5 181 306

Източник: Информационен бюлетин на БНБ, 1998, бр.7 и 12, с.36 и Банкеръ, бр.29, с.19

Известна е аксиомата, че не може да има добър банков сектор при лоша реална икономика. Съвсем доскоро всички финансови институции и нефинансови предприятия функционираха в изключително **нестабилна макроикономическа среда**, която накратко може да се характеризира по

¹ Вж. Статистически справочник ' 1999. НСИ, София, 1999, с.97, 98.

следния начин: нестабилна национална парична единица, плаващ валутен курс, висока инфлация и високи лихвени проценти. Наистина неуспешните опити за стабилизация на макроикономическата среда се базираха върху традиционните монетарни инструменти, а именно: 1) върху либерализацията на цените, съпроводена с контрола на една тяхна част от правителството, и с висока инфлация и девалвация на лева; 2) върху ограничителната финансово-кредитна политика от страна на банките като противодействие на високата инфлация, която се изроди в налагането на толкова високи лихвени равнища по отпусканите кредити, че те неизбежно доведоха до спиране на инвестиционната дейност в предприятията от държавния сектор и създадоха неблагоприятна икономическа среда за развитието на новостартиращите легални частни нефинансови предприятия; 3) върху либералната валутна политика с плаващ валутен курс, съчета с перманентната намеса на БНБ с цел подкрепа на лева; 4) върху необоснованата фискална политика, довела до декапитализация на нефинансовите предприятия; 5) върху небалансираната бюджетна политика, съпроводена от висока вътрешна задлъжнялост чрез натрупване на бюджетен дефицит и покриване от държавата на част от дълговете на предприятията от реалния сектор и на влоговете на населението във фалиралите банки и небрежно контролирано от БНБ рефинансиране на търговските банки.

Поведението на търговските банки в условията на плаващ валутен курс, галопираща инфлация и високи лихви се обуславяше от **голямата доходност на валутните операции и ДЦК**. Лекотата, с която банките печелеха от валутните операции, като правило предизвикваше валутни кризи, а липсата на риск при закупуване на ДЦК не стимулираше банките да действат съгласно основното си предназначение - да влагат акумулираните свободни парични ресурси в доходноосни финансови активи, т.е. в кредити. Наред с това, кредитната политика на банките (изразяваща се главно в неконтролируемо раздаване на несъбираеми кредити на предприятия от публичния и частния сектор, които и без това са затънали в дългове към доставчиците и държавния бюджет) претърпя пълен провал. В резултат обаче бяха фалирани общо 19 банки и към края на 1998 г. функционират 24 български държавни и частни банки и 10 дъщерни банки и клонове на чуждестранни банки (общо 34 банкови институции).² При наличието на банкови фалити и в условията на обща криза на банковата система беше въведен **валутният съвет, който промени начина за макроикономическата стабилизация** чрез използване на нетрадиционни за пазарната икономика монетарни инструменти.

Това се изрази в следните промени. **Първо**, ограничителната финансово-кредитна политика от страна на банките, основана върху икономически лостове, беше заменена пак с ограничителна финансово-кредитна политика, но този път **основана предимно върху административни лостове**. Това е така, защото при предишните условия ограниченията в

² Те са обособени в три групи: първата група обхваща 7 основни банки със системно значение и най-голям размер на активите (те контролират 70,4% от активите на цялата банкова система); втората група включва 17 частни средни и малки банки (те управляват 19% от активите) и третата група се състои от 10 дъщерни чуждестранни банки и клонове (те държат съответно 10,6% от активите). Вж. Отчет на БНБ за 1998 г., с.82.

кредитирането на реалния сектор и недостъпността на кредита се базираха върху неговата висока цена, а при условията на валутен съвет са основани върху **повишени изисквания на банките при отпускане на кредити и стриктни критерии за техните обезпечения** (при които една малка част от потенциалните кредитоискатели могат да отговорят на тях) и същевременно при страх на банкерите от по-висока отговорност при самото отпускане на кредити при липса на кредитор от последна инстанция (когато банките имат текуща нужда от рефинансиране). По този начин банките, дори поддържайки ниските лихвени равнища (като икономически регулатор, благоприятстващ активизиране на кредитирането), пак способстват за спиране на инвестиционната дейност на нефинансовите предприятия,³ но с административни мерки, като в крайна сметка насочват своите активи не в проекти с висока рентабилност, а в проекти с добри обезпечения (при липса на ефикасен механизъм за реализация на тези обезпечения). Ето защо в условията на строги закони и административни изисквания и регулации развитието на банковия сектор се характеризира с ограничено и затруднено кредитно предлагане, стесняване на пазара на банковите услуги и преориентираност към по-ниска доходност с цел поддържане по-високо ниво на ликвидност и капиталова адекватност. **Второ**, либералната валутна политика с плаващ валутен курс (съчетана с перманентна намеса на БНБ с цел подкрепа на лева) беше отменена и вместо нея бе въведен със закон фиксираният валутен курс спрямо избраната резервна валута, а курсовете на другите валути бяха поставени в пряка зависимост от развитието на световните валутни пазари. В тези условия **банките вече не могат да си позволят дългите открити валутни позиции** и нетните приходи от курсовите разлики вече не могат да покрият даже частично загубите и да прикрият недостатъците в тяхното управление.

Банковата система след въвеждането на валутния съвет

Общият ресурс на търговските банки в края на 1998 г. е 7 549,2 млрд. лв. В сравнение с 1997 г. ресурсът не нараства, а дори незначително намалява (в края на 1997 г. той е 7 565,3 млрд. лв.⁴ и нараства 2,7 пъти в номинално изражение в сравнение с края на 1996 г.). Структурата на активите се променя в резултат от въвеждането на съвета (вж. табл. 2).

Таблица 2

Структура на активите на банковата система през 1996, 1997 и 1998г. (%)

Активи	1996г.	1997г.	1998г.
Парични средства	9,5	19,0	13,6
Вземания от нефинансови институции	38,9	22,0	26,7
Вземания от банки	23,9	29,0	31,5
ДЦК	23,7	24,0	20,2
Други финансови активи	0,5	1,0	1,9
Нефинансови активи	1,3	4,0	4,4
Други активи	2,2	1,0	1,7

Източник: Отчет на БНБ за 1997 г., с.99; Информационен бюлетин на БНБ, 1998, бр. 12, с.51.

³ Вж. Чанкова, Л. Инвестиционна политика и реструктуриране в условията на валутен съвет. - В: Икономическа политика в условията на валутен съвет. С., 1997, с.127 - 136.

⁴ Вж. Отчет на БНБ за 1997 г., с.186 и ИБ на БНБ, 1998, бр.12, с.51.

Състоянието на банковата система най-добре се характеризира с промените в показателите за увеличаване на дела на паричните средства (от 9,5% през 1996г. на 19,0% през 1997 и 13,6% през 1998г.), намаляване е дяла на кредитите, предоставяни на нефинансовите институции (съответно от 38,9% на 22,0 и 26,7%), нарастване на дела на междубанковите кредити (от 23,9% през 1996 г. на 31,5% през 1998 г.) и намаляване на дела на ДЦК в активите на банковата система (съответно от 23,7 на 20,2%). Провежданата политика от банките за ограничаване на кредитните операции (при номинален ръст с 60% през 1997г. и с 56% през 1998г.) рефлектира **отрицателно върху показателя за относителния дял на тези кредити в БВП**. Този дял спада от 67% през 1996г. до 10% през 1997 г. (при общ спад в отношението банкови активи/БВП съответно от 120% до 30%). Това съотношение се запазва и през 1998г. Съотношението между активите на търговските банки и тези на Централната банка (БНБ) е в полза на последната. Нейните активи към 31 декември 1998 г. са 8 177,7 млрд.лв.⁵ (сравни с активите на търговските банки към същата дата на сума от 7 549,2 млрд.лв.).

Като цяло обаче след въвеждането на валутния съвет банковата система беше стабилизирана и заздравена. Това се потвърждава от данните за работата на търговските банки през 1997 и 1998 г. За състоянието на банковата система може да се съди най-общо по следните показатели: 1) крайният финансов резултат (печалба или загуба); 2) общата капиталова адекватност (отношение между капиталова база и общ рисков компонент в активите); 3) адекватност на първичния капитал (отношението между първичен капитал и общ рисков компонент в активите) и 4) степента на покритие на активите (отношението между капиталова база и обща сума на активите). Данните за дейността на търговските банки преди въвеждането на валутния съвет (към 30.VI.1997) показват, че общата им капиталова адекватност е 10,24%, в т.ч. за основните банки - 7,54%, за групата от малки и средни банки - 18,53%, а за чуждестранните банки - 17,07%.⁶ **Показателят за общата капиталова адекватност на търговските банки бележи значителен ръст** за 1,5 години след въвеждането на валутния съвет (вж. табл.3): за основните банки този ръст е най-голям - 5,2 пъти, за средните и малките съответно - 1,9 пъти, за чуждестранните - 1,6 пъти, а общо за банковата система нарастването е 3,6 пъти. За правилна оценка на тази тенденция трябва да напомним, че съгласно Базелските стандарти изискването за капиталова адекватност е 8%, а в Закона за банките и Наредба No 8 е заложено изискване (което трябва да бъде постигнато до юни 1999 г.) от 12%.⁷

Таблица 3

⁵ Вж. в-к Банкеръ, бр.19, с.10

⁶ Вж. Информационен бюлетин на БНБ, 1998, бр.7, с.53.

⁷ Закон за банките - Д.В., бр.52 от 1 юли 1997г., Наредба No 8 от 15.07.1997 г. за капиталовата адекватност на банките - Д.В., бр.62 от 5 август 1997 г., попр. Д.В., бр.92 от 14 октомври 1997 г., Игнатиев, П. Банковата система през периода 1992 - 1996 г. - Информационен бюлетин на БНБ, 1997, бр. 7

Капиталови коефициенти на търговските банки към 31 декември 1997 и 1998г.
(%)

Групи банки	Обща капиталова адекватност		Адекватност на първичния капитал		Степен на покритие на активите	
	31.XII.97	31.XII.98	31.XII.97	31.XII.98	31.XII.97	31.XII.98
I група	31,41	40,80	23,07	31,72	8,16	13,24
II група	23,66	32,87	16,97	27,76	9,29	16,46
III група	18,55	25,46	16,92	20,77	8,51	11,55
Общо	28,94	37,25	21,38	29,70	8,35	13,74

Източник: Отчет на БНБ за 1997 г., с.186, Отчет на БНБ за 1998 г., с. 86

Високите стойности на показателя за капиталовата адекватност на търговските банки (значително превишаващи нормативно изискуемите) означават, че като цяло банковата дейност след въвеждането на валутния съвет е прекалено предпазлива (показателите за адекватността на първичния капитал и за степента на покритие на активите също се увеличават). Цялата банкова система отчита печалба през трите анализирани години (1996,1997 и 1998). Най-голяма (369 млрд. лв.) е тя през 1997г., което нараства 2 пъти в сравнение с печалбата на търговските банки през 1996 г. от 181 млрд. лв.⁸ През 1998 г. печалбата е на сума 146,3 млрд. лв. (вж. табл. 4) и е само 40% от тази през 1997 г.

Таблица 4

Печалба на търговските банки през 1997 и 1998г. (млрд. лв.)

	31.XII. 97	31.III. 98	30.VI.98	30.IX.98	31.XII.98
Печалба	405,6	124,1	176,3	90,7	156,6
Загуба	36,9	7,1	3,7	44,8	10,3
Краен резултат (печалба)	368,7	117,0	172,6	45,9	146,3

Източник: Информационен бюлетин на БНБ, 1998, бр.12, с.52

Съгласно приетата Наредба No 9 за оценка на рисковите експозиции на банките и за формиране на провизии за покриване на риска от загубите⁹ банките започнаха стриктно да следят за **състоянието на кредитния си портфейл**. Всички кредити се разделят на редовни, кредити под наблюдение, нередовни и съмнителни и освен това се отчитат загубите и заделените провизии (вж. табл. 5).

Таблица 5

Състояние на кредитния портфейл на търговските банки през 1997 и 1998г.

Кредити	XII'97	III'98	VI'98	XII'98
I група - Всичко (млн. лв)	2 921 023	2 852 306	3 022 179	4 243 477
Редовни (%)	78,7	80,0	82,9	86,7
Под наблюдение (%)	2,2	2,7	2,1	2,7
Нередовни (%)	1,8	1,6	2,3	2,8
Съмнителни (%)	2,3	2,1	0,4	0,3
Загуба (%)	15,0	13,5	12,3	9,6
Провизии (%)	25,8	18,1	15,4	*
II група - Всичко	488 917	629 358	699 566	914 840

⁸ Отчет на БНБ за 1996 г., с.159.

⁹ Наредба No 9 от 15 юли 1997 г. - Д.В., бр. 73 от 28 август 1997 г., попр. Д.В. бр. 92 от 14 октомври 1997 г., изм. и доп. Д.В., бр.120 от 16 декември 1997 г.

Редовни (%)	76,2	82,1	88,3	82,2
Под наблюдение (%)	13,8	9,3	6,7	8,8
Нередовни (%)	0,2	1,2	0,2	3,6
Съмнителни (%)	1,1	0,7	0,5	2,1
Загуба (%)	8,8	6,8	4,3	2,6
Провизии (%)	14,6	10,7	8,3	*
III група - Всичко (млн. лв)	395 561	416 092	397 336	787 605
Редовни (%)	83,0	83,7	83,8	90,9
Под наблюдение(%)	2,0	2,9	1,4	2,5
Нередовни (%)	11,7	9,8	10,6	5,7
Съмнителни (%)	1,5	1,6	2,4	0,2
Загуба (%)	1,8	2,0	1,8	0,7
Провизии (%)	10,1	9,6	10,3	*
Всичко (млн .лв)	3 805 501	3 897 757	4 119 081	5 945 923
Редовни (%)	78,8	80,7	83,9	86,6
Под наблюдение(%)	3,7	3,8	2,8	3,6
Нередовни(%)	2,7	2,4	2,8	1,9
Съмнителни (%)	2,0	1,8	0,6	0,6
Загуба (%)	12,9	11,2	10,0	7,3
Провизии (%)	22,7	16,0	13,7	*

Източник: Информационен бюлетин на БНБ, 1998, бр.7, с. 54 бр. 12, с. 54.

*Информацията за заделените провизии (в %) по състояние към 31.12.98. още не е публикувана.

Състоянието на кредитния портфейл значително се подобри през 1997г. в сравнение с 1996г. Например в първата група банки 53,62% от отпуснатите заеми към края на 1996г. на обща сума от 1 трлн.лв. се обслужват редовно, а към края на 1997г. при увеличение на заемите до 2,9 трлн.лв. вече 78,7% са редовни. Една година по-късно (по състояние към 31 декември 1998г.) кредитите в първата група банки се увеличават значително (с 1 322,4 млрд. лв. или с 45,3%) и като цяло се подобри тяхното обслужване, т.к. вече 86,7% от всички кредити се обслужват редовно. За този период загубите намаляват съответно от 15 на 9,6% Подобрява се състоянието и в групата на частните и на чуждестранни банки. В групата на частните банки (II група) кредитите за същия период се увеличават с 87,1% и 82,2% от тях се обслужват редовно (към 31.XII.97 този процент е 76,2%), а загубите се намаляват съответно от 8,8 на 2,6%. В групата на чуждестранните банки (III група) отпуснатите кредити се увеличават почти двойно (99,1%), процентът на редовно обслужваните се увеличава от 83,0 на 90,1, а загубите намаляват от 1,8 на 0,7%. **За цялата банкова система всички показатели за състоянието на кредитния портфейл значително се подобряват.** Кредитите към 31 декември 1998г. в сравнение със състоянието към 31 декември 1997г. се увеличават с 2 140,4 млрд.лв. (или с 56,2%), редовно обслужваните кредити нарастват от 78,8 на 86,6%, съмнителните кредити намаляват от 2,0% на 0,6%, а загубите се понижават съответно от 12,9% на 7,3%. Подобряването на състоянието на кредитния портфейл в резултат на предпазлива банкова дейност е съпроводено обаче с едновременно влошаване на показателите за печалба и това се обяснява с факта, че основната част от печалбата за 1997г. е от курсови разлики.

От казаното дотук могат да се направят следните изводи:

След въвеждането на валутния съвет банковата система като цяло е стабилизирана и заздравена, което намери израз в повишаване на капи-

таловата адекватност на банките и подобряване състоянието на техния кредитен портфейл. Въпреки рязкото падане на лихвените проценти (като икономически регулатор, благоприятстващ по-активното кредитиране на реалния сектор) банките провеждат ограничителна финансово-кредитна политика, основана предимно върху административни лостове.

2. Преструктуриране на банковия сектор

Една от мерките за преодоляването на кризата в банковия сектор и заздравяването на цялата банкова система е нейното **преструктуриране**, което намира израз преди всичко в приватизация на банките, привличане на чуждестранен банков капитал, консолидация и ликвидация на губещите банкови институции.

Структура на банковия сектор от началото на реформата

С приемане на Закона за БНБ през 1991г. и Закона за банките и кредитното дело през 1992г. беше поставено началото на реформите в банковия сектор. Тогава беше създадена двустепенна банкова система (БНБ като Централна банка и независими търговски банки).

През периода 1990 - 1993г. държавният банков сектор се характеризираше с **редица отрицателни черти**:

- 1) Силната специализация на големите банки по отрасли беше предпоставка за концентрация на кредитния риск и поставяше банките в голяма зависимост от икономическото състояние на тези отрасли. След започването на пазарните реформи отрасловото "закрепостяване" на банките се запази, като банките продължиха да насочват кредитите си към обслужваните по-рано държавни предприятия.
- 2) Наличието на голям брой държавни банки, бивши клонове на БНБ, които поради малкия си размер и недостатъчно добър мениджмънт нямаха особени перспективи за развитие.
- 3) Повечето от банките бяха декапитализирани и не можеха да изпълнят изискването за 8% капиталова адекватност, заложено в Базелските стандарти и в Закона за банките и кредитното дело.
- 4) Голям обем лоши кредити, останали от времето на централно-планираната икономика¹⁰.

През 1993г. започна **консолидация на държавните банки** и бяха създадени три консолидирани банки - ОББ, "Хеброс" и "Експрес", а през 1995г. бяха консолидирани и банки около Биохим. По този начин броят на държавните банки от 70 през 1991г. беше сведен до 11 през 1995г. и 7 през 1998г. Едновременно с консолидацията се развиваше и противоположна тенденция - **лицензиране на нови частни банки**: от 2 банки през 1990г. до 26 през 1995г., от които през 1998г. останаха 18. Относителният дял на активите на частните банки в банковата система до 1995г. непрекъснато се увеличаваше: до 1995 г.: от 3,1% през 1991г. до 6,4% през 1993, 15,6% - през

¹⁰ По-подробно вж. Игнатиев, П. Банковата система през периода 1992 - 1996 г. - Информационен бюлетин на БНБ, 1997, бр. 7, с. 27-32.

1994 и 22,4% - през 1995г. През 1996 г. този дял падна на 9%, през 1997 се увеличи на 16,6%, а през 1998 стана 19%.¹¹ Това способстваше за увеличаване на конкуренцията в банковия сектор, най-вече в областта на кредитния пазар, валутната търговия и платежното посредничество. Освен това, повечето частни банки бяха тясно свързани със своите акционери, които от своя страна бяха икономически свързани с определени държавни и частни фирми и физически лица. Този факт доведе до бързо увеличаване на големите кредити, а впоследствие и на относителния дял **на лошите кредити в частните банки**, което на свой ред беше основната причина за влошаване на финансовото им състояние и нарастване на недоверието на вложителите към тях.

Друга важна особеност на нашата банкова система е **разделението на търговските банки на ресурсни и кредитиращи**. Ясно се разграничават два вида банки - ресурсни (ДСК, "Булбанк", БПБ и някои други държавни банки, опериращи с бюджетни средства), които предоставят депозити на междубанковия пазар, и кредитиращи - практически всички останали банки, които привличат средства от междубанковия паричен пазар и отпускат кредити на реалния сектор. Това разделение е нерационално, тъй като води до концентрация на кредитния риск и до неразумно използване на привлечените средства - кредитният ресурс минава през няколко посредника, което го прави по-скъп за кредитополучателите. Досега най-големи печалби отчитат ДСК, "Булбанк" и БПБ, които постоянно разполагат с излишни парични средства и ги пласират на междубанковия пазар. Същевременно повечето от кредитиращите банки отчитат значителни финансови загуби. Това означава, че в **банковия сектор липсва традиционното банково структуриране и специализация на отделните банки в различни сегменти на пазара на банковите услуги**.

Засега основните услуги са приемане на депозити и отпускане на краткосрочни кредити, платежно посредничество в и извън страната и валутна търговия. Ето защо решенията могат да се търсят **чрез привличане на чужди инвеститори в банковия сектор**, които да внесат ноу-хау и модерни банкови технологии. Важно е също така привеждането на нашето законодателство в съответствие с европейското, според което банките, ощетеняващи със своите действия клиентите, могат да бъдат санкционирани.

Възможни направления за реструктуриране на банковия сектор

Дали може да се говори за някоя **оптимална структура на банковия сектор**? В литературата има предложения за това. Например съществува мнение, че оптималната структура на банковия пазар у нас е тази, при която от 3 до 5 големи универсални банки (държавни или приватизирани) да владеят 70% от пазара (особено банкирането на дребно), докато останалите 30% да са разпределени между специализирани частни банки и клонове на чуждестранни банки.¹² Общо е мнението обаче, че **основното направление**

¹¹ Отчет на БНБ за 1998 г., с.83.

¹² Вж. Игнатиев, П. Цит.съч.

за реструктуриране трябва да бъде приватизацията на държавните банки.

Преди да пристъпим към по-детайлно обсъждане на приватизацията, ще посочим основните **направления в специализацията на банките**, които съществуват понастоящем в страните с развита банкова система. Например в САЩ всички банки се разделят според мащабите на банковата активност и влиянието им върху икономическата политика на влогови, инвестиционни и кредитиращи.¹³

Банковата активност **на влоговите банки** се ограничава само със събирането на безсрочни и срочни депозити. Те нямат право да набират клиенти със срок, повече от две години, се занимават главно с краткосрочни кредитни операции.

Инвестиционните банки са насочени почти изцяло към формирането и управлението на портфейли от ценни книжа и по този начин участват в управлението на съществуващите или новите производства и дейности от реалния сектор. Те изобщо не набират краткосрочни влогове. Тези банки инвестират в дейности, от които притежават пакети от ценни книжа, набират клиенти със срок не по-малък от две години. Съответно доходността на тези влогове ще зависи изцяло от доходността на притежаваните от инвестиционните банки пакети от ценни книжа.

Кредитните банки приемат само влогове със срок, повече от две години и съответно отпускат кредити за срок, по-голям от две години. Това са най-стабилните и реномирани банки.

По този начин **специализацията на банките** не по отрасли на реалната икономика (както беше и е досега у нас), а **по вида на банковата активност е едно от възможните направления за реструктуриране на банковия сектор**. От гледна точка на така разбираната специализация, всички наши търговски банки могат да бъдат отнесени към влоговите банки, защото влоговият им ресурс е главно краткосрочен и съответно кредитите също са краткосрочни. Друго възможно направление за реструктуриране е **консолидирането** на съществуващите 7 държавни банки или изграждане на **консорциуми** между тях.

Основно направление за реструктуриране на банковия сектор е приватизацията. Въпросът дали си струва или не България да остане без държавен банков сектор обаче не е риторичен. Държавни банкови институции съществуват и в страните с развита пазарна икономика. Основното предназначение на държавните кредитни институции е не да носят печалба, а да оказват **целенасочено въздействие** за изпълнение (както от страна на държавни, така и от частни предприятия) на определени структурни, регионални и социални програми на правителството, които имат важно национално значение.¹⁴ Във връзка с това правителството учреди Насърчителна банка (всъщност това възражда идеята за Държавна банка за

¹³ Stigum, M. The Money Market. Homewood, Illinois, 1983; Адамов, В., Р.Лилова. Финансиране на фирмата чрез капиталовите пазари. Свищов, 1992.

¹⁴ Подробен анализ на държавното участие в банковата система в страните с развита пазарна икономика и у нас вж. в Крайнинска, И. Развитие на парично-кредитните институции и инструменти за въздействие на държавното участие в предприятията на България. - Икономически изследвания, Година VII, 1998, кн.1, с.194-223.

инвестиции и развитие, която така и не беше създадена). Предполага се, че тази банка ще събира евтин кредитен ресурс главно от чужбина и ще предоставя гарантирани от държавата дългосрочни и нисколихвени кредити не само за развитието на малкия и средния бизнес, но и за цялата икономика. Бъдещето ще покаже дали създаването на още една държавна банка без изяснена държавна стратегия за конкурентоспособен държавен банков сектор ще реши проблема за задоволяване на специфичните държавни финансови потребности. **Тази банка всъщност трябва да провежда определена държавна политика** и да не функционира с цел извличане на максимална печалба.

По-важен във връзка с приватизацията на държавните банки обаче е един друг въпрос - дали тази приватизация ще заздравя банковата система като цяло. И **в случая на приватизацията на държавния банков сектор надеждите отново се възлагат на чуждестранния капитал**. Причината за това се крие в доста ограничените възможности на местните физически и юридически лица да закупят държавни банки в разумни срокове и на приемлива за правителството (а защо не и за обществото) цена. Засега със сигурност може да се констатира само извършената приватизация на Обединена българска банка (ОББ) и Българска пощенска банка (БПБ).

Трябва да отбележим, че **липсата на държавни банки не означава невъзможност на правителството да провежда своята финансово-кредитна политика**. Например в САЩ държавата разрешава на банките да провеждат самостоятелна кредитна политика само в някои специални случаи. Това се отнася за случаите на използване на гъвкавите скonto проценти в отношенията с определени клиенти на банките. Беше премахната и забраната за установяване на строго определени лихвени проценти по депозитите на населението.¹⁵ Това е свързано **с държавната политика на застраховането** на депозитите на населението във връзка с възможния банкрут на банки. Сега всички банки могат да провеждат самостоятелна лихвена политика само по отношение на депозитните вноски и по този начин да привличат депозити в своите банки. Освен това вече отслабват и ограниченията според Закона на Мак Фадден, съгласно който банките имат право да изграждат своите филиали само в един щат на страната. В такива развити държави като САЩ, Япония и Великобритания дълги години съществуваша строги забрани банките, които се занимават с кредитирането на реалния сектор, да извършват едновременно и операции по подписка и размяна на ценни книжа. Сега тези забрани отпаднаха и почти всички банкови операции могат да се извършват от един-на банкова институция, която да съвместява в себе си предишните самостоятелни търговски и инвестиционни банки, брокерски къщи и застрахователни компании.

Наблюдаваната частична дерегулация в банковия сектор на развитите страни логично ни подвежда към търсене на отговор на въпроса за **баланса между пълната регулация на банковата дейност от страна на държавата и степента на нейната дерегулация**.

¹⁵Bryan, L. The credit boom in financial system. - Harvard Bus. Rev., 1987, N 1; Economic Report of the President. Wash., 1986;

Кризата в банковия сектор не се изчерпва само със замразяване от страна на банките на кредитирането (особено дългосрочното инвестиционно кредитиране) на реалния сектор, а има по-широка основа¹⁶ и изисква съответно по-всеобхватни мерки от страна на държавата и самите банки. Едва ли някой обаче ще отрече ролята на т.нар. "лоши кредити" в развитието на банковата криза. С приемането от парламента на Закона за информация за необслужваните кредити тази информация престана да бъде банкова тайна и стана общодостъпна. Вече може да се каже, че от чисто банков проблем въпросът за уреждане на лошите кредити по няколко начина (в т.ч. и с помощта на съдебната система) се превърна в общодържавен, което създава предпоставки за неговото решаване от гледна точка на връщането поне на част от тези кредити на банките, което несъмнено ще окаже своето влияние при излизането им от кризата.

Във връзка с реструктурирането на банковия сектор в България, можем да обобщим, че у нас той все още е предимно държавен. В него липсва традиционното банково структуриране. Главните направления за реструктуриране на банковия сектор са приватизацията на търговските банки и тяхната специализация. Евентуалната липса на държавни банки обаче не означава, че държавата трябва да се откаже от провеждането на своята финансово-кредитна политика.

3. Възможни промени в поведението на банките

Надеждата е, че в условията на валутен съвет банките, ако не искат да се превърнат просто в спестовни каси, ще са **икономически принудени да се насочат именно към провеждане на ефективна кредитна политика**. Тъй като банките вече са лишени от възможността да печелят от валутните операции, а доходността на ДЦК е много ниска, за тях остава почти единствена алтернатива да печелят, като предоставят кредити на нефинансови предприятия от публичния и частен сектор. Другата възможност да печелят е предоставянето на свободния им ресурс на чуждестранни финансови институции (в т. ч. и чрез износ на капитали в чужбина). Що се касае възможността банките да печелят от междубанковия пазар, тя е много ограничена поради високата ликвидност на банковата система като цяло.

Условия за кредитиране на реалния сектор

Въпреки ниските лихвени проценти, които би трябвало да стимулират стопанските обекти да търсят банковски кредити, проблемът за разширяването на кредитирането на реалния сектор (особено дългосрочното) е много сериозен. Решението на този проблем обаче е свързано не само с ликвидирането на натрупаната задлъжнялост на нефинансовите предприятия и подобряването на финансовото им състояние, но и със съществуващите **законови ограничения относно предоставянето на кредити** в приетия през 1997г. Закон за банките¹⁷.

¹⁶ Вж. Chankova, L. The Structure of Capital Accumulation in Bulgaria: Trends, Problems and Prospects. - Economic Thought, Year X, 1995, p.16 - 29.

¹⁷ Закон за банките. - Държавен вестник, бр. 52 от 1 юли 1997г.

Съгласно чл.1, ал.1 на този закон банките използват привлечените парични средства за предоставяне на кредити и за инвестиции за своя сметка и на свой собствен риск. С цел намаляването на този риск законът предвижда някои ограничения и отговорности, като преди всичко въвежда понятието за "голям кредит". Според чл. 29 за "голям" се смята кредит, надхвърлящ 10% от собствения капитал на банката, и неговият размер не може да надвишава 25% от този капитал. Когато исканият кредит надхвърли 10%, той може да бъде даден на едно или на няколко икономически свързани лица само с решение на управителния съвет (или съвета на директорите на банката). А когато кредитът превишава 15% , тогава неговото отпускане може да стане само с пълно единодушие на членовете на съвета. Освен това е поставено и общо ограничение за размера на предоставените големи кредити - общо те не могат да надхвърлят 8 пъти собствения капитал на банката. Съществуват обаче и някои изключения от тези общи правила. Те се отнасят за случаите, когато кредитът е обезпечен със залог от злато или с блокиран при банката депозит в конвертируема чуждестранна валута или в национална валута при условие, че по всяко време стойността в левове с 25% надхвърля дължимата сума по кредита (остава неясно само защо едно или друго нефинансово предприятие ще поиска банков кредит, ако разполага с равностойна сума във валута или с 25 % по-голяма сума в левове?). Другият случай на изключение визира кредит, отпуснат на държавата или гарантиран от нея.

Много строги са и **правилата за кредитната дейност**, които банките са длъжни да приемат (като същевременно предоставят информация за тях на централната банка). Задължителните атрибути на тези правила трябва да съдържат следното: 1) изискваната информация от кредитоискателя; 2) начини за оценка на неговата кредитоспособност и на поръчителите му (гаранти); 3) начини за оценка на предлаганите обезпечения; 4) начини за оценяване на ефективността на предлагания за кредитиране проект; 5) ред за приемане на решение за отпускане на кредит в зависимост от вида му; 6) ред за ползване и издължаване на кредита; 7) ред за контрол върху ползването на кредита, върху текущото финансово състояние на кредитополучателя, както и на неговите поръчители и контрол върху достатъчността на предлаганото обезпечение на кредита; 8) видове отпуснати от банката кредити и използваните други санкции и начини на тяхното прилагане.

Освен това в отделни членове (чл. 42, 43 и 44) са формулирани и правата на банката при положение, че кредитът не се издължава до падежа. Тогава банката има право да получи изпълнителен лист по извлечение от сметката и да продаде на търг заложената вещ. Съответно банката има право на законна ипотека върху недвижимите имоти, придобити чрез ползване на банков кредит. Банката има право да поиска всякакви документи от кредитополучателя и да направи проверка за целевото използване на предоставените кредити и дори за условията на съхраняване и качеството на стоките, за които са използвани те.

Свеждането на цялата кредитна дейност на банките само към един вид банкиране, а именно към обезпеченото кредитиране (например искането на банките стойността на ипотека да бъде дори 200% от искания кредит) е, общо взето, **уникално за банковото законодателство** и е в

разрез с банковата практика на страните с развита пазарна икономика, в които банките предпочитат да вложат кредитните си ресурси в печеливши проекти, като преценяват, че печалбата от тях е достатъчна за погасяване на получения кредит. Изобщо предпазливото банкиране допуска необезпеченото кредитиране. **В банковата практика у нас по този начин необосновано се свива кредитният пазар на банките**, тъй като много малко потенциални кредитополучатели могат да отговорят на изискванията за обезпечение особено на големите кредити (а инвестиционните кредити са предимно такива).

Освен това с Наредба No 8 за капиталовата адекватност¹⁸ е въведено изискване банките да разполагат по всяко време със собствения капитал (капиталова база), т.е. да го държат в наличност в размер, не по-малък от 10 млрд. лв. Банковите мениджъри и специалисти с пълно основание смята това изискване за прекалено рестриктивно по своя характер. По този начин собственият капитал на банките ще служи само за подsigуряване на тяхната ликвидност в качеството си на първичен резерв и няма да носи никаква доходност. Тъй като собственият капитал, който е най-надеждният източник на ресурси, трябва да остане според новите регулации непокътнат, **банките могат да инвестират само привлечения капитал**. Наблюдаваното в последно време нарастване на депозитите в банките показва не само укрепването на доверието на вложителите в банковата система, но и неразвитостта на алтернативния финансов пазар като фондовата борса.

Въпреки тези тежки както за банките, така и за нефинансовите предприятия-кредитополучатели правила, Мисията на МВФ констатира известно раздвижване на кредита за селското стопанство, хранително-вкусовата промишленост и потребителските кредити за населението. Това обаче не сменя въпросите относно **правилността на избора от държавата подход за пълно регулиране на кредитно-финансовата дейност на банките**.

Всъщност банките не са създадени само за да кредитират краткотрайните активи (оборотните средства) и инвестиции на нефинансовите предприятия. Съгласно закона те могат да извършват и множество други търговски сделки и в тяхното прилагане банките трябва да направят решителна крачка напред и по този начин **да разширят обхвата на своите услуги и съответно на своите доходи**. Всичко това ще се отрази безусловно положително върху тяхната платежеспособност и състоятелност и може да бъде отнесено към мерките за заздравяване на банковия сектор. Става дума за следните сделки: 1) покупка на менителници и записи на заповеди; 2) сделки с чуждестранни средства за плащане и с благородни метали; 3) приемане на депозит не само на пари, но и на ценности; 4) сделки с ценни книжа, тяхното съхранение и управление; 5) гаранционни сделки; 6) операции по безкасови плащания и клиринг на чекови сметки на други лица; 7) управление на инвестиционни фондове; 8) факторинг, т.е. покупка на вземания по доставка на стоки или предоставяне на услуги с поемане на риска от събирания на тези вземания; 9) финансов лизинг; 10) издаване и управление на банкови карти; 11) сделки със финансови фючърси и опции,

¹⁸ Държавен вестник, бр.62 от 5 август 1997г., попр. Д.В., бр.92 от 14 октомври 1997г.

както и свързани с валутни курсове и лихвени проценти; 2) предоставяне на банкови касетки; 13) придобиване и управление на дялови участия в търговски дружества; 14) различни видове консултантски услуги като например консултации на дружества по въпроси за капиталовата им структура, промишлена стратегия, преобразуване на дружества и сделки по придобиване на предприятия и дялове, портфейлни инвестиции и други разрешени от БНБ сделки. Трябва да отбележим, че някои банки вече започват работа в това направление. Например Булбанк АД и ЖЗК "Феникс" АД още през 1996 г. образуваха финансова компания "Евро-финанс АД", която извършва много от посочените сделки и услуги, а именно: търговия с акции, сделки с ДЦК и валута, поемане и пласмент на емисии ценни книжа, факторинг и документарни операции, обслужване на чекове и кредитни карти, инвестиционно консултиране и накрая доверително управление на активи, приватизационни фондове и инвестиционни дружества.

По такъв начин известна непоследователност в Закона за банките, в който пълната регулация в кредитната дейност съжителства с пълна либерализация на другите банкови услуги дава шанс може би именно на чуждите инвеститори чрез техния опит за целия спектър от банкови дейности да допринесат за по-бърз изход от кризата в банковия сектор на България.

Връзка между поведението на банките и състоянието на икономиката

Обстоятелството, че банките провеждат въздържана кредитна политика не е някакъв каприз. И работата е не само в това, че банките са притиснати да се въздържат от разширяване на кредитирането с прекалено рестриктивни регулации¹⁹. Отчитайки и такава специфична причина като нежеланието за поемане на риск от неудачен кредит в условията на предстоящата приватизация, необходимо е да констатираме и **съществуването на обективни причини за точно определено поведение на банките. Това поведение зависи преди всичко от състоянието на икономиката на страната**, а по-точно от фазата, в която се намира тя, което от своя страна предопределя и съответното поведение на кредитоискателите. Очевидно е, че връзката между кредитирането като процес и фазата на цикъла, в която се намира икономиката на страната, е съвсем пряка²⁰. Общо взето всяка икономика може по принцип да преминава през следните фази на бизнесцикъла: фазата на рецесия, фазата на

¹⁹ Например ако банките заменят провизиран кредит с акции (или дялово участие) в кредитираното нефинансово предприятие, като придобият повече от 10%, тогава със същата сума ще се увеличат и рисковите експозиции на банката, ще се намали собственият капитал на банката и ще се влошат показателите за капиталовата адекватност. Перспективите на банките да продадат изгодно придобитата собственост също не са големи, ето защо те предпочитат да отделят все повече провизии за несъбираемите кредити вместо да рискуват да намалят капиталовата си адекватност. Прецизен анализ на банковите регулации и отражението им върху поведението на банките вж. в студията на Крайнинска, И. Функционирането на търговските банки в условията на валутен съвет. - В: Икономиката на България до 2000 година, ИИ на БАН, 1998.

²⁰ Общите въпроси за връзката между кредитиране и бизнесцикъла са разработени в Джонсън, Ф., Р. Джонсън. Цит. съч., с.192-196.

оживление, фазата на инфлация (когато тя изпреварва потенциала за икономическия растеж) и фазата на хиперинфлация.

Във фазата на хиперинфлация се прилага рестриктивна парично-кредитна политика, която налага ограничения върху нарастването на банковите резерви изобщо. Поставят се ограничения върху кредитирането чрез прилагане на високи лихвени равнища. В реалния сектор производството се свива, появяват се големи трудности дори за финансиране на потребности от оборотен капитал, което намалява възможностите за обслужване на кредитите, плащанията към банките се просрочват, налагат се значителни редукиции на вземанията поради високата инфлация. Основната нужда на банките в тази фаза е привличането на клиенти с нормална производствена дейност, което е много трудно, ето защо банките обикновено проявяват във фазата на хиперинфлация предпазливост и избирателност при отпускането на нови кредити. Например банките не одобряват кредити за чисто финансови дейности (като придобиване и покупка на собствени акции), за спекулации, показват по-малка гъвкавост по отношение на гратисния период или изобщо го премахват. Тук става дума за “нормално” поведение на банките в условията на хиперинфлация.

Нашите банки обаче не проявиха в тези условия подобна предпазливост и тяхното поведение по скоро приличаше на **поведение в условията на бум**, при който инфлацията вече преминава от фазата на хиперинфлация във фазата на пълзяща инфлация (но когато нейният темп изпреварва потенциала за икономическия растеж). В реалния сектор в тази фаза е силно затруднено акумулирането на собствени финансови ресурси поради липса на растеж, производителността е ниска и се използват нископродуктивни производствени мощности, поръчките не се реализират и нарастват запасите от непродадена продукция. Поради високите цени, останали от фазата на хиперинфлацията, е много голяма цената за възстановяване на вече амортизираните мощности, трупат се запаси от суровини и материали в очакване на бъдещо разрастване на производството и възниква прекомерна финансова задлъжнялост. В реалния сектор се осъществява преориентация от дългосрочно към краткосрочно кредитиране, ликвидността е ниска и кредитоискателите от реалния сектор трудно се справят със ситуацията. В тези условия банките проявяват прекалено голяма щедрост, те изгубват представа за добър кредит и обемите на кредитите нарастват срещу нарастване на паричните потоци. При събирането на вземанията се проявява висока степен на зависимост от увеличените парични потоци и отпускането на краткосрочни кредити все повече нараства. Банките в тези условия действат като заместители на капиталовия пазар (дори при наличието на действаща фондова борса). Обаче по-предвидливите банки действат предпазливо, като насочват своите активи в нискорискови експозиции (като държавни съкровищни бонове) и намаляват най-рисковите експозиции - дълго-срочните кредити. Всичко това се случи и в нашия банков сектор.

Следващата фаза е тази на рецесията. В реалния сектор в тази фаза се извършва ликвидация на предприятията с големи натрупани дългове (у нас това все още не е извършено). Поради спиране на поръчките задлъжнялостта на останалите предприятия нараства и се ограничава

заемането на средствата от банките. Предприятията в тази фаза би трябвало да разработват програми за ограничаване на разходите и за оздравяване. Банките от своя страна възстановяват своята ликвидност. Наличието на свръхликвидност довежда до това, че банките започват борба за пазарните дялове и за привличането на клиенти. Те са много предпазливи по отношение на отпускането на кредити и изискват големи и сигурни обезпечения. Всъщност поведението на нашите търговски банки понастоящем е закономерно поведение във фазата на рецесия, тъй като засега има само някакви наченки на оживление.

И накрая идва фазата на оживлението. Тази фаза обикновено започва с увеличаване на потреблението. В тази фаза предприятията от реалния сектор увеличават своята производителност и приходи, възстановяват стоковете си запаси, увеличават продажбите и започват да определят бъдещите си потребности от финансиране с цел реконструкция и модернизация. Разширяването на деловата активност в тази фаза обикновено е съпроводено от въвеждане на иновации в областта на оборудването и технологиите. Активизират се и пазарите на търговски ценни книжа. В условията на оживление банките увеличават кредитната си дейност по финансиране на реалния сектор при наличието на банкова свръхликвидност. Поради увеличеното търсене на кредити лихвените проценти започват постепенно да нарастват. Банките започват да използват пълен набор от банковите услуги и по този начин увеличават своята рентабилност.

Очевидно е, че познанията за тенденциите и продължителността на икономическите процеси имат определящо значение за правилната оценка на поведението на банките и нефинансовите предприятия. Не може да се изисква от банките да променят своето поведение на характерно например за фазата на оживление, ако икономиката на страната е в рецесия или във фазата на хиперинфлация.

Изводи

Липсата на баланс между регулирането и дерегулирането на банковия сектор, изразяваща се в прекалената регулация на банковата дейност в България чрез строги изисквания за отпускане на кредитите на реалния сектор и тяхното свеждане предимно към обезпечено кредитиране необосновано свива кредитния пазар на банките, тъй като много малко потенциални кредитополучатели могат да отговорят на изискванията за обезпечение особено на дългосрочните инвестиционни кредити. Проведеният анализ на състоянието на банковата система показва наличието на несъответствие между очакваните от обществото промени за разширяване на кредитната дейност от страна на банките и възможностите на реалния сектор поради ниската му делова активност. Следователно от страна на банките може да се говори само за потенциални институционални предпоставки за активизиране на инвестициите, които ще се превърнат в действителни условия само с преминаване на нашата икономика във фазата на трайно оживление, защото поведението на банките и кредитоискателите

от реалния сектор се намира в пряка зависимост от фазата на бизнесцикъла, в която се намира икономиката на страната.

4. Фондовата борса - състояние и проблеми

Инвестиционната дейност в областта на покупко-продажбата на ценни книжа се осъществява на фондовата борса. Пазарът на ценни книжа е задължителен елемент на цялата икономическа инфраструктура на пазарната икономика и фондовата борса е институцията, която може да способства за създаване на условия за активизиране на инвестиционната дейност. Чрез фондовата борса може по най-бърз начин да бъде осигурен свеж паричен ресурс за развитието на икономиката за разлика от тежката процедура по осигуряване на такъв ресурс чрез банкови кредити. В западната литература по въпросите за прехода на страните от Централна и Източна Европа към пазарна икономика, дори може да се срещне мнение за целесъобразността от разработване на мерки по стимулиране на пренасочване на финансирането от банковите кредити към финансиране чрез различни типове ценни книжа или към самофинансиране поради неизбежни проблеми в банковата система в преходния период²¹. Именно фондовата борса е призвана да мобилизира и насочва свободния национален капитал в съответствие с неговото търсене и предлагане и да привлича портфейлни чуждестранни инвеститори, като прави процесът на инвестиране достъпен и прозрачен.

Основни функции на фондовата борса и предпоставки за нейното развитие.

Най-важните функции, които изпълняват фондовите борси, могат да бъдат обобщени по следния начин. **Първо**, чрез фондовата борса нефинансовите предприятия имат възможност да наберат собствен капитал (чрез продажба на акции) и привлечен капитал (чрез продажба на облигации). Облигациите като правило са по-изгодни за заемателите от банковите кредити. **Второ**, фондовият пазар обикновено насочва капиталите към най-рентабилните предприятия. Ако едно или друго публично търговско дружество произвежда и продава изгодно своите продукти, това дружество непременно ще получи съответната оценка на фондовата борса чрез повишаване на цените на неговите акции и пазарната му капитализация ще се увеличи. Оценката на фондовата борса е най-сигурната оценка за дейността на предприятието от страна на пазарните агенти. **Трето**, фондовият пазар дава възможност на местните инвеститори да набират капитали и в крайна сметка да участват в икономическото развитие на страната. Активизирането на местните инвеститори и шансът за участие дори на най-дребните от тях имат голямо значение от гледна точка на алтернативите за инвестиране. **Четвърто**, фондовият пазар позволява да бъдат привлечени за развитието на икономиката както капиталите, така и

²¹ McKinnon, R. The Order of Economic Liberalization: Financial Control in the Transition to a Market Economy. Baltimore, 1991; Banks and Capital Markets in Former Centrally Planned Countries: their Role in Establishing a Market Economy. - Journal of Banking & Finance, 1993, vol.17, No 5.

ноу-хауто на портфейлните чуждестранни инвеститори. Специалистите отбелязват, че понякога експертната оценка на чуждестранните инвеститори и тяхното решение да закупят акции на фондовата борса са по-важни от самите инвестиции. Като правило международните портфейлни инвеститори имат много добра представа каква информация да искат, как да оценят нейната достоверност и от този опит могат да се възползват и да извлекат изгода за себе си в бъдеще и местните инвеститори, което ще заздравя техните позиции на пазара²². Обаче за да може пазарът на ценни книжа да изпълни своето основно предназначение, **икономиката на страната трябва да бъде готова за подобен начин на финансиране**. Ето защо е добре да се спрем върху предпоставките за развитие на фондовите борси изобщо. Тези предпоставки биха могли да бъдат разделени на две групи.

Към първата група се отнасят предпоставките от по-общ характер, имащи отношение към макроикономическите условия в страната за развитието на бизнеса като цяло. Става дума например за наличието на политическа стабилност и оживление в икономиката, за защитата на интересите на всички нови собственици (както местни, така и чуждестранни), за стимулираща закупуването на акции данъчна политика, особено в първите години от съществуването на борсата. Засега може да се каже, че от тези условия са налице само политическата стабилност, осигуряваща защитата на интересите на собствениците. Съществуват и някои първични признаци за стопанско оживление, но липсват необходимите данъчни облекчения. Например върху печалбата от дивиденди се начисляват данъци, а доходите от банковските депозити и от ДЦК не се облагат с данъци. Това е особено важно за дребния инвеститор, който предпочита да вложи средства в банкови депозити и ДЦК, вместо да купува акции.

Към втората група се отнасят по-специални предпоставки с особено значение за развитието на фондовата борса. За да може фондовата борса да започне работа, е необходимо: 1) наличие на публични дружества, които да емитират и да пускат на вторичния пазар своите акции; 2) достатъчен брой купувачи и продавачи на тези акции, които да осигурят необходимото търсене и предлагане; 3) наличие на банки, брокери и други инвестиционни посредници; 4) законова рамка, отговаряща на съвременните изисквания. Тази група от специфични предпоставки е особено важна за организирането и за развитието на фондовата борса. **Лицензиране на Българска Фондова Борса през 1997г. и правна регулация на борсовата търговия**

Новото начало на фондовата борса у нас всъщност е поставено с приемането през 1995г. на Закон за ценните книжа, фондовите борси и инвестиционните дружества²³. Важно значение има обстоятелството, че в действащия в момента Закон са отразени основните изисквания на Европейския съюз и по специално някои директиви на Съвета на министрите

²² Стар, У. Ролята на пазарите на ценни книжа - поглед от Югоизточна Азия. - В: Прозрачност на капиталовия пазар в България. С., 1997, с.49-56.

²³ Вж. Държавен вестник, бр.63 от 14 юли 1995 г., доп. Д.В., бр.68 от 9 август 1996 г., изм. Д.В., бр.85 от 8 октомври 1996 г. и Д.В., бр.52 от 1 юли 1997 г., доп. Д.В., бр.94 от 17 октомври 1997 г., изм. и доп. Д.В., бр.42 от 14 април 1998 г. и бр.52 от 8 май 1998 г., изм. Д.В. бр.127 от 31 октомври 1998 г.

на Съюза в областта на емитирането и търговията с ценни книжа²⁴. Става дума за следните директиви: 1) 82/121/ЕИО от 15.02.1982г. за периодичната информация, която трябва да бъде публикувана от емитентите, чиито ценни книжа са допуснати до официално котиране на фондова борса; 2) 85/611/ЕИО от 20.12.1985г. относно дружествата за колективно инвестиране в прехвърляеми ценни книжа; 3) 88/627/ЕИО от 12.12.1988г. относно разкриването на дялово участие в дружество, чиито ценни книжа са приети за търговия на фондова борса; 4) 89/298/ЕИО от 17.04.1989г. относно изискванията за изготвяне, контрол и публикуване на проспект при публично предлагане на ценни книжа; 5) 89/592/ЕИО от 13.11. 1989г. относно вътрешните лица и вътрешната информация; 6) 93/22/ЕИО от 10.05.1993г. относно инвестиционните услуги в областта на ценните книжа.

През 1997г. Българската фондова борса (БФБ) - София бе лицензирана в съответствие с новия Закон като национална борсова институция. БФБ е представила в Комисията по ценните книжа и фондовите борси²⁵ необходимите документи за лиценз, които включват приетия от учредителите устав, данните за внесения капитал и неговата структура, имената и адресите на лицата, които ще управляват и представляват борсата, борсовия правилник и този на арбитражния съд и данните за техническото оборудване на борсата²⁶.

БФБ е акционерно дружество и нейните акционери и потенциални членове са 31 банки и застрахователни дружества и 28 финансово-брокерски и финансови къщи. Чуждестранните акционери на БФБ са шест: ABN Amro Bank, ING Bank, Societe Generale, National Bank of Greece, Wesserstein Perella Emerging Markets и Global Finance²⁷. БФБ има и своя страница в Интернет, тя е свързана с Reuters и Dow Jones Telerate и най-важното тя има възможност да предава информация в реално време за обемите на търгуваните ценни книжа и постигнатите котировки. Всичко това означава, че БФБ има практическа готовност за нормална работа.

Важно е, че с приемането на модерния Закон за ценните книжа, фондовите борси и инвестиционните дружества са **създадени и нормативните условия за започване на дейността по продаване и**

²⁴ Вж. Grilli, V. Europe 1992, Issues and Prospects for Financial Markets. Economic Policy, Paris, 1989.

²⁵ Вж. Правилник за устройството и дейността на Комисията по ценните книжа и фондовите борси. - Д.В., бр.122 от 19 декември 1997 г.

²⁶ Голяма техническа и методическа помощ за създаването и модернизирането на БФБ оказва Консорциум "Парижка Фондова Борса - Френски Централен Депозитар (SBF-Bourse de Paris - SICOVAM). Тази помощ в размер на 2,5 млн. френски франка е вече усвоена и френската страна има готовност да предостави още 3,7 млн. фр.франка за модерен софтуер и обучение на брокерите. БФБ е асоцииран член на Международната Федерация на Фондовите Борси (FIBV) със седалище в Париж. БФБ е сред учредителите на Федерацията на Евроазиатските Фондови Борси (FEAS), създадена по инициатива на Турция. Участието в тази федерация позволява на БФБ да активизира контактите със сродните институции с цел хармонизиране на правилата за работа най-вече на т.н. "нововъзникващи пазари". Освен това БФБ сътрудничи с Комисията по ценни книжа на САЩ, с Международната Финансова Корпорация към Световната банка, Британския "Ню-Хау" Фонд, с Американската Агенция за международното развитие (USAID) и други финансови институции.

²⁷ По-подробно вж. Папазов, В. Борсовият пазар в България през 90-те години.- Прозрачност на капиталовия пазар в България. С., 1997, с.11-16 .

закупуване на ценни книжа. Този закон урежда важните въпроси за фондовата търговия, като: 1) за правилата за емитиране на ценните книжа и начините на извършване на сделки с тях; 2) за държавния контрол относно регулирането на дейността на фондовите борси чрез Комисия по ценни книжа и фондовите борси и Централния депозитар²⁸; 3) за учредяването и дейността не само на фондовите борси, но и за организираните извънборсови пазари на ценни книжа, за инвестиционните посредници и инвестиционните дружества. В Закона са формулирани също така и изискванията към дейността на инвестиционните посредници, посочено е каква трябва да бъде информацията за емитента и предложените ценни книжа в публикувания проспект, посочени са правилата за търговия на фондовата борса и на организиран извънборсов пазар на ценни книжа, а също така и правилата за вътрешна информация и вътрешни лица. Особено място в Закона заемат правилата за дейността на инвестиционните дружества от отворен и затворен тип и начините по разкриване на дялово участие и закупуване (замяна) на акциите. Очевидно е, че няма нужда от преразказване на Закона. Ето защо ще се спрем основно върху проблемите, без разрешаването на които фондовият пазар от слаборазвит (какъвто е в момента) не може да се превърне в нормално функциониращ фондов пазар на ценни книжа, и то в такъв пазар, който **да осигурява свеж паричен ресурс за акционерните дружества** с цел те да излязат от спиралата на голямата задлъжнялост и да започнат за влагат тези ресурси в инвестиции.

Проблеми на българския фондов пазар

Понастоящем (по състояние на 30 юни 1999г.) на официалния фондов пазар са регистрирани 31 дружества, а на свободния - 847²⁹. Дружествата, които имат потенциално голяма пазарна капитализация (като например Нефтохим-Бургас, "Соди"-Девня, "Софарма"-София и др.), се търгуват на свободния пазар. Анализът показва, че с цел да започне нормална работа на борсата трябва да бъдат решени някои основни проблеми.

Първо. Един от важните проблеми понастоящем се състои в това, че **повечето сделки, осъществени чрез борсата, не са реални.** Особено това се отнася за реструктурирането на портфейлите от акции на бившите приватизационни фондове (понастоящем холдинги) Това означава, че прехвърлянето на акции от един холдинг на друг стана не чрез нормалния пазарен механизъм за цените на акции (т.е. не чрез прозрачни оферти "купува и продава"), а чрез предварително договорени сделки, наречени на жаргона на брокерите "кросови сделки", които само се регистрират на борсата и в Централния депозитар. Много често те се извършват без да са налице никакви акции или никакви реални пари. Кросовите сделки формират понастоящем около 80% от целия оборот на борсата.

²⁸ Вж. Наредба No 19 от 12 август 1996 г. за Централния депозитар за ценни книжа. - Д.В., бр.81 от 24 септември 1996 г., попр. Д.В., бр.83 от 1 октомври 1996г., изм.и доп. Д.В., бр.16 от 21 февруари 1997г., попр. Д.В., бр.20 от 7 март 1997г.

²⁹ За 1998 г. на борсата са сключени 19 530 сделки на стойност 214 млрд.лв. За първите 6 месеца на 1999 г. сделките са 10 600 за 82 млрд.лв. Вж. в-к "Сега" от 17 юли 1999 г., с.6.

Всъщност чрез кросовите сделки всеки емитент на акции с минимални разходи от своя страна **може да манипулира пазара**, като поддържа продължително време илюзията за високи цени и висок оборот на борсата, заблуждавайки по този начин потенциалните инвеститори. Най-често това става чрез прилагане на механизма за фиктивна продажба и закупуване на едни и същи акции от собственика на тези акции. При това е без значение дали "манипулацията" преследва "повишителен" или "понижителен" тренд. Емитентът или инвестиционният посредник поръчва на един свой брокер да склучи на фондовата борса фиктивна сделка по следния начин. Когато се преследва повишителен тренд, брокерът подава първоначално оферта "продава", а след това веднага оферта "купува" на същите тези акции. Операциите се извършват в обратен ред, ако интерес представлява понижителният тренд: за да поевтинят акциите, първо се пуска оферта "купува", а след това веднага оферта "продава". Тази "кросова" стратегия преследва една цел - преди всичко да заблуди дребния акционер. Например, ако при всяка подобна фиктивна покупко-продажба цените на акциите са по-ниски от цените на предходната сделка, това може да бъде знак за дребните акционери да продават своите акции. Когато тези сделки се сключат, брокерът може да се освободи от акциите, с които търгува, реализирайки печалба. А всъщност това е само "фокус" с разменените листинги за покупко-продажба. Подобни сделки нарушават **правилото за прозрачност** на търговията с ценни книжа и еднакъв достъп на всички инвеститори до пазара. Освен това при сключването на кросовите сделки има голяма опасност, че брокер, работещ за собствена сметка, ще даде приоритет на своите сделки пред тези на клиентите. Въпреки посочените негативни последици кросовите сделки в нашите условия не могат да бъдат отменени по няколко причини. Едната причина е в това, че на **борсата все още отсъстват нови финансово стабилни крайни клиенти**, а другата се обуславя от особеностите в търговията с акции от предстоящата втора вълна на масовата приватизация. Ако акциите на милиони дребни акционери не бъдат обединени в пакети, тогава всеки инвестиционен посредник би имал по няколко хиляди клиенти, които той е длъжен да обслужва индивидуално (в бъдеще при нормална работа на борсата това е неизбежно).

Но понастоящем кросовата търговия би могла да бъде регулирана. Например на официалния пазар съществува ограничение за промените в цените на акции в рамките на една борсова сесия с 5%. Подобно ограничение би могло да бъде приложено и за кросовата търговия с пакети от акции (например БАЛИП предлага граници от 10%). Друга възможност е да се предложи изискване кросовите сделки да включват пакет от акции, който да съставлява поне 1% от капитала на дружеството. И при всички случаи тези сделки да се осъществяват при наличието на реални пари по сметките на купувача. Комисията по ценните книжа и фондовите борси възнамерява да предприеме мерки по ограничаване на кросовата търговия.

Играта на фондовата борса на понижаване или повишаване, т.е. спекулациите, е нещо нормално за една работеща борса. Историята на фондовите борси познава много случаи на еуфория и загуби от спекулациите с акции на фондовата борса, особено в началото на нейната работа. Специалисти, които консултират пазарите на ценни книжа, смятат, че

борсовите спекуланти са дори един задължителен елемент на борсовата търговия. Най-важната функция на спекулантите се състои в това, че те поддържат пазара ликвиден. Освен това, когато фондовата борса започва своята работа и реалната търговия е още предпазлива, съществува възможността с малки покупки да бъдат повишени значително цените на акциите при тяхното ограничено предлагане (това се случи в началния период на работата на БФБ). Именно тогава и започват спекулациите. Цените растат стремително и спекулантите имат възможност да напуснат пазара с бързи печалби. Обаче когато на пазара излязат повече предприятия, прекалено високите цени на акциите започват да се понижават и доверието на реалните инвеститори пада. Докато ситуацията не се промени към по-добро, на сцената отново излизат спекулантите, които играят ролята на инвеститори по необходимост в очакване на увеличаване на цените. Установяването на един истински зрял пазар на ценни книжа е продължителен процес и той започва от увеличаването на доверието на реалните инвеститори на пазара. Стабилизируют се и търгуваните обеми на акции, и техните цени. Тава е най-сигурен белег и за стабилността на цялата икономика.

Второ. Другият важен проблем за развитието на фондовия пазар у нас е съвсем символичното предлагане не просто на ценни книжа, а на капиталови ценни книжа в качеството им на свеж паричен ресурс за развитието на предприятията и респективно за инвестиции. По принцип на първо място сред ценните книжа стои акцията, тъй като именно чрез акции акционерните дружества набират капитали. Акцията е едновременно и средство за спестяване на много хора по света и тяхното закупуване е предпочитана инвестиция пред влоговете в банките. **Обикновено в условията на развита пазарна икономика чрез акции свежите пари от спестителите отиват направо в предприятията, без да минават през банките.** В нашите условия пряката връзка между пазар и капитали се къса по една проста причина. Понастоящем на борсата предимно се продават държавни акции, тъй като държавата реши да приватизира своите предприятия чрез публично предлагане на борсата. По този начин обаче свежият паричен ресурс не отива в предприятията, а постъпва в **бюджета на държавата** (при продажба на акциите на държавни предприятия) или на общините (при продажба на общински предприятия). Другият вид продавани акции са акциите на бившите приватизационни фондове, чрез които по времето на първата вълна от масовата приватизация бяха приватизирани един незначителен процент от цялата държавна собственост. По този начин докато чрез борсата се осъществява приватизацията на държавната собственост на портфейлни инвеститори, **не може да се очаква, че борсата ще стане източник на свеж паричен ресурс за действащите публични дружества.** Общо взето идеята да се приватизират големите предприятия чрез привличане на портфейлни инвеститори едва ли може да бъде оценена като добра, тъй като само стратегическите инвеститори могат да гарантират стабилна работа на тези големи акционерни дружества и са в състояние да изпълнят дългосрочна инвестиционна програма. Когато мажоритарният пакет акции от тези дружества премине в ръцете на новите собственици, нуждата от допълнителен капитал на тези дружества ще бъде стимулираща сила те

да излязат на фондовата борса, което ще разкрие възможности за получаване на свежи пари вече в самите дружества.

Що се касае до другите видове ценни книжа, които могат да се търгуват на борсата (това са облигациите, правата, свързани с акции и облигации, а също така и инвестиционните договори³⁰), те засега не се предлагат на купувачите поради **липса на такива видове ценни книжа на официалния пазар**. Трябва да отбележим, че според последните промени вече е възможно да се пускат облигации на сума, 10 пъти по-голяма от капитала на съответното дружество. Всъщност понастоящем може да се отбележи само един внесен в Комисията по ценните книжа и фондовите борси проспект за емисия на облигации от ProSoft.

Освен това, фондовата борса е длъжна да приема за борсова търговия и ДЦК, които понастоящем се разпространяват само чрез банките. Излизането на ДЦК на фондовия пазар има особено значение за чуждестранните инвеститори, които като правило предпочитат да започват своите инвестиции с най-сигурните от тях.

Важна особеност на българския фондов пазар е в това, че на него могат да се предлагат публично само безналични поименни ценни книжа, за които уставът на емитента не предвижда ограничения или условия за тяхното прехвърляне. Алинея 2 към чл. 2 от Закона е допълнена през април 1998 г. във връзка с проблема с т.н. винкулирани акции. Тези акции не могат да бъдат свободно търгувани на борсата, тъй като в уставите на много акционерни дружества бе записано, че преди всичко те трябва да бъдат предложени за закупуване на акционерите на дружеството. По принцип Търговският Закон позволява това съгласно чл.185, ал. 3.

Трето. Важен проблем на борсата е превръщането на свободния пазар на акции, за който липсват каквито и да било правила, в организиран извънборсов пазар, като първа стъпка към официалния пазар. Решаването на този проблем е свързано най-вече с превръщането на съществуващите акционерни дружества в публични дружества. Освен това все още не е решено, дали ценните книжа на тези дружества могат да се търгуват едновременно и на двата пазара - извънборсов и борсов. Би трябвало това да не се допуска. На пръв поглед няма особена разлика между двата вида пазари. И на двата пазара могат да излизат само публични дружества. Съгласно чл.83-а от Закона публичните дружества са такива, които или са издали акции при условията на публично предлагане, или акциите на които са приети за търговия на фондовата борса или организирания извънборсов пазар, или в които най-малко 50 акционери притежават поне 10% от неговия капитал в резултат на публично предлагане на акции, извършено от техния собственик. Предлаганата дефиниция до голяма степен узаконява съществуващото положение. Всъщност само приватизационните фондове (превърнати по-късно в холдинги) още от самото начало бяха публични дружества. За разлика от тези фондове, **предприятията от първата вълна**

³⁰ Според чл. 3 от Закона за ценните книжа, фондовите борси и инвестиционните дружества на фондовата борса публично се предлагат и инвестиционните договори, които също се считат за ценни книжа. Този договор е писмен и по него инвеститорът предоставя парични средства или други имуществени права на друго лице за влягане в стопанска дейност срещу обещание за доход.

на масовата приватизация всъщност станаха публични насила, т.к. бяха просто включени в един списък, съставен от правителството. Ето защо е необходим нов закон за публичните дружества. Понастоящем, за да стане публично, предприятието-емитент или упълномощен от него инвестиционен посредник трябва да подготви прецизен проспект, който може да бъде публикуван (както и съобщението за публично предлагане) само ако Комисията по ценните книжа и инвестиционните дружества е издало писмено потвърждение. Има и някои изключения от това правило. Тези изключения се отнасят: 1) за ценни книжа, издадени или гарантирани от държавата или БНБ; 2) за ценни книжа, издадени от международни организации, на които България е член; 3) за акции, които се разпределят между акционерите при превръщане на част от печалбата в капитал без заплащане или доплащане на стойността им; 4) при превръщане на облигации в акции, ако за облигациите е бил публикуван проспект.

За всички останали ценни книжа, излизащи на борсата, трябва да бъде публикуван **проспект**, който съдържа информация както за емитента, така и за самите ценни книжа. Важно отличие на организирания извънборсов пазар се състои в това, че той се изгражда като система на неприсъществена търговия. Общо ценните книжа, за които е издаден проспект, се приемат за търговия на фондовата борса според борсовия правилник (чл.84, ал.1). За ценните книжа, които се приемат на извънборсовия пазар, в Закона е казано, че се прилагат всички основни разпоредби, валидни за борсовата търговия, освен някои от тях. Например изискването по чл.84 (1) не се прилага, което означава, че по принцип тези книжа могат да бъдат търгувани и без проспект и по свой собствен правилник, отличен от общия борсов правилник. Тъй като досега на фондовата борса излязоха предимно дружествата, приватизирани в първата вълна на масовата приватизация (дружествата са почти 1000 на брой), тези дружества засега са освободени от задължението да изготвят проспект.

Четвърто. Поради неразвитостта на фондовия пазар у нас все още няма условия за изчисляване на реален борсов индекс, който навсякъде по света е един основен показател за стопанската конюнктура. Формирането на борсовите индекси обикновено се осъществява на базата на относителното тегло, с което акциите на отделните компании участват в него. Борсовите индекси, които изчисляват всяка седмица различните агенции, понастоящем се базират на търгуваните акции на свободния пазар. Такива са например индексите "Експандия България 50" - EBI 50, "Булрейт - топ 20", "Елана", "Уорбърг" и др. Последният се изчислява от лондонската банкова институция BSE Warburg в няколко различни модификации: 1) на базата на тридесетте най-търгувани дружества BSE Sofia Wagrurg 30³¹; 2) на базата на десетте

³¹ Химко АД - Враца, Агрополихим АД - Девня, Неохим АД - Димитровград, Агробιοхим АД - Ст. Загора, Нефтохим АД - Бургас, Петрол АД - София, Полимери АД - Девня, Солвей-Соди АД - Девня, Свилоза АД - Свищов, Видахим АД - Видин, Ямболен АД - Ямбол, Ален Мак АД - Пловдив, Антибиотик АД - Разград, Биовет АД - Пещера, Фармация АД - Дупница, Софарма АД - София, Албена АД - Варна, Слънчев бряг АД - Бургас, Златни пясъци АД - Варна, Алумина АД - Шумен, ОЦК АД - Кърджали, ОЦМ АД - София, Кремиковци АД - София, Стомана АД - Перник, Варненска корабостроителница, Елкабел АД - Бургас, Балканкар Рекорд - Пловдив, Булгартабак холдинг - София, Благоевград-БТ АД, Пловдив-БТ АД

т.н. Blue-chip³² компании (Химко, Агрополихим, Нефтохим, Полимери, Солвей-Соди, Антибиотек, Златни пясъци, Кремиковци, Булгартабак холдинг, Благоевград БТ). Тези индекси се изчисляват и по следните отраслови сектори: фармация, изкуствени торове, химическа промишленост, металодобив, стоманодобив, тютюнева промишленост, туризъм и инженерингови дейности. Всички посочени индекси отбелязват спад, което е следствие на намаляване на цените на търгуваните акции на свободния пазар (например стойността на индекса Уорбърг-30 се намали за една година от 110 на 65).

Проведеният анализ показва, че икономиката на страната все още не е готова за финансиране чрез пазара за ценни книжа. Липсата на трайно оживление в икономиката, крайно недостатъчният брой на публичните дружества на официалния фондов пазар, отсъствието на финансово стабилни крайни клиенти, липсата на привлекателни със своята доходност акции, големият обем на нереални сделки, символичното предлагане на капиталови ценни книжа и използването на фондовата борса главно за раздържавяване на собствеността свидетелстват за това, че фондовата борса не изпълнява ролята на капиталов пазар, който да осигури свеж паричен ресурс на публичните дружества за целите на инвестициите. Ето защо може да се направи извод, че капиталовият пазар все още не е готов да изпълнява функциите си за активизиране на инвестициите в България.

ОСНОВНИ ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА АКТИВИЗИРАНЕ НА ИНВЕСТИЦИИТЕ В БЪЛГАРИЯ

Валентина Гроздева
(Резюме)

Банките и фондовите борси са основните институции, които могат да окажат влияние върху активизирането на инвестициите в България. Настоящата студия е посветена на отговора на въпроса дали действащата в момента банкова система и фондова борса създават предпоставки за постигането на тази цел. При анализа на банковата система, като институция за активизирането на инвестициите, в студията се прави оценка на състоянието на банковата система и на условията за банковата дейност преди и след въвеждането на валутния съвет; анализират се възможни направления за реструктуриране на банковия сектор; обсъждат се условия за кредитиране на реалния сектор и се обосновава връзката между състоянието на икономиката и поведението на банките. При анализа на фондовата борса като институция, позволяваща приток на свободен паричен ресурс към предприятията, акцентът е върху очертаването на основните функции и предпоставки за възникването на фондовия пазар и проблемите на неговото развитие в България.

³² На борсите по света Blue-chips са акциите, които се издават от реномирани компании, добре известни с висококачествените си продукти и способността да плащат дивиденди. Тези акции имат нисък риск и осигуряват сигурна възвращаемост. В нашата борсова практика това название се използва доста условно.

BASIC INSTITUTIONAL PREREQUISITES FOR STIMULATION OF INVESTMENTS IN BULGARIA

Valentina Grozdeva
(Summary)

In this study banks and stock exchange have been considered as institutions which can strongly induce investments in Bulgaria. The question about real possibilities of these institutions to create prerequisites for the achievement of high level of investments has been analysed. In this connection the state of the Bulgarian bank system and the conditions of its activity before and after the introduction of the Currency Board have been estimated. The possible ways for transformation of the bank sector and the best conditions for crediting the real sector of economy have been discussed. Also the stock exchange has been considered in connection with its basic functions and problems about speeding up its development in this country.

НОВИ НАСОКИ И ЗАДАЧИ НА АГРАРНАТА ПОЛИТИКА В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Към края на XX век Европейският съюз (ЕС) се оформя като най-голям интегриран пазар в света. В него членуват 15 страни от Западна Европа с общо 370 млн. жители. Сега ръководителите на този съюз са изправени пред две забележителни исторически предизвикателства. Едното е изграждането на единен валутен съюз с обща валута (евро), а другото - разширяване на Съюза и включването на страните от Централна Европа (Полша, Чехия, Унгария, Словакия, Естония) и Кипър. Засега за по-късен етап се оставят преговорите за присъединяването на останалите източноевропейски страни (България, Латвия, Литва, Румъния, Словакия). Решено е към преговори с всяка от тези страни да се пристъпва, когато в нея се изпълнят поставените критерии и се постигне определено равнище на икономическо и социално развитие.

При разширяването на ЕС обаче държавните ръководители на страните-членки се натъкват на редица трудности, свързани главно с Общата аграрна политика (ОАП). Особено трудни за разрешаване се оказват такива проблеми като: осигуряване на финансови ресурси за субсидиране на земеделието в разширения Евросъюз; прилагане на подходящи механизми за премахване на съществуващите огромни излишъци на храни на западноевропейския пазар; преодоляване на организираната съпротива, която западноевропейските фермери оказват срещу приобщаването на техните източноевропейски конкуренти в ЕС.

Тези въпроси са обект на изследване в настоящата разработка. Целта е да се очертаят основните насоки на ОАП и да се разкрият главните задачи на аграрната политика в източноевропейските страни, вкл. и в България.

1. Механизми за регулиране на земеделското производство

Земеделието е особен отрасъл на икономиката. В него се произвеждат хранителни и други продукти чрез отглеждане на различни видове растения и животни; а това го прави твърде зависимо от биологични и почвено-климатични условия и фактори като земя, вода, слънчева енергия, градушки.

В земеделието органичният състав на капитала (съотношението между средствата за производство и живата работна сила) продължава да бъде по-нисък от този на промишлеността. Това пречи на земеделския капитал да участва пълноценно в оборота на съвкупния капитал на обществото и да получава средна норма на печалбата.

Ето защо в индустриално развитите държави и междудържавни интеграционни общности се появява необходимост да бъдат използвани икономически методи и средства за допълнително разпределение на доходите **между промишлеността и земеделието** и икономически механизми да се поддържа равнището на **доходите на земеделските стопани**.

Така се създават условия за разширено възпроизводство в селското стопанство, като с помощта на държавата се стимулира и регулира селскостопанското производство.

Държавата регулира земеделското производство чрез следните важни икономически лостове: лихви, цени, експортни субсидии, преки субсидии, митни сборове, данъци. Тяхното прилагане обаче става ефективно едва в условията на високоразвита индустрия за селското стопанство и хранително-вкусовата промишленост.

Държавата започва да подпомага земеделските стопани чрез отпускане на кредити при сравнително по-ниски **лихви**. За целта през 1916г. в САЩ се формира действащата и сега система за кредитиране на фермерските стопанства. Държавни институции предоставят на специално учредена фондова корпорация определени парични ресурси, облигации и други ценни книжа. Корпорацията търгува с тях и осигурява капитал на фермерски кооперативни банки, чрез които парите стигат до местните кредитни асоциации и кооперативи на фермерите. За разлика от търговските банки **във фермерските не се правят депозити**. Освен чрез търговия с ценни книжа, тяхната издръжка се осигурява и от предоставяните кредити, които се отпускат на фермерите и техните кооперативни с лихви, по-ниски от основния лихвен процент.

Фермерите получават заеми от фермерските банки предимно за придобиване на оборотни средства и трайни активи, включително закупуване на земя, както и за различни видове застраховки и финансови услуги като воденето на фермерско счетоводство и финансовото планиране.

Освен чрез лихви селскостопанското производство се регулира и като се гарантира приемливо за фермерите равнище на **изкупните цени на земеделските стоки**. Тези цени, поддържани с държавни пари, се определят съобразно търсенето и предлагането на съответната стока на пазара, като могат да бъдат индикативни, прагови или интервениращи, които ежегодно се регулират.

В рамките на дадена междудържавна общност изкупната цена на определен продукт се уеднаквява. При това за база се приема най-високата му цена в страната - членка на общността. Когато пазарните цени паднат под определеното равнище и се изпълнят някои други условия, интервенционният механизъм се задейства. Изкупува се цялата предлагана продукция, след което се складира и пласира, вкл. и на пазари извън общността.

По този начин се поддържа такова равнище на изкупните цени на земеделските произведения, което гарантира на фермерите определена печалба и им позволява да закупуват и внедряват съвременна техника и ноу-хау и да интензифицират селскостопанското производство. През последните две десетилетия в Европейския съюз изкупуването по интервениращи цени зърно струва два пъти по-скъпо от това, което се продава на световния

пазар. В Япония държавната изкупна цена на ориза е осем пъти по-висока от неговата световна цена.

Важен инструмент за стимулиране и регулиране на земеделското производство са и **експортните субсидии**. Този елемент на аграрната политика е известен като “разходи за възстановяване” или т. н. компенсация. Чрез тях се компенсира разликата между вътрешните цени, по които износителите купуват продукцията, и по-ниските цени, по които трябва да я продават на международните пазари. Експортните субсидии правят тази продукция конкурентоспособна, а пласирането ѝ става на дъмпингови цени.

Обикновено дъмпингови са цените на стоки, които се продават на пазара за получаване на минимална печалба или на загуба с цел да бъдат изтласкани или разорени съответните конкуренти. Даден производител обаче може трайно да налага дъмпингови цени на своята стока на определен пазар, ако в същото време я продава и на друг пазар по монополно регулирани цени. Например вносът на субсидирана продукция в развиващите се и други страни разорява местните земеделски производители и елиминира конкуренти от други държави, където не се дават експортни субсидии.

Напоследък в редица държави и междудържавни общности на фермерите се дават **преки субсидии**. Това става под различни форми. При намаляване на изкупната цена на даден земеделски продукт фермерите получават от специализирани държавни органи компенсация за загубата на приходите си. Сумата, която би трябвало да получи всеки фермер, се пресмята на базата на средния добив от декар земя в съответния район. Прeki плащания се дават и под формата на премии за глава добитък (теле, овца и др.). Такива плащания се правят на млади фермери и на земеделски производители от планински или отдалечени райони.

Държавата закриля местните земеделски производители и чрез **митни сборове**, като налага тарифни и нетарифни ограничения. Към тарифните се отнасят главно вносните мита, които се начисляват върху стойността на вносните чуждестранни стоки. Така цените на определени вносни стоки могат да се повишават до равнище, което да ги направи непродავаеми на вътрешния пазар, а конкурентите да бъдат принудени да се оттеглят от него.

Митническите тарифи (под формата на парични ставки на единица продукция или процент от нейната стойност) се използват за стимулиране развитието на определени отрасли, конкуриращи се с вноса. С тяхна помощ, от една страна, се набират парични ресурси в държавния бюджет, а от друга, се закрилят земеделски производства, чиято продукция представлява национална гордост или е предназначена за осигуряване на териториалната и продоволствената независимост на страната.

Така че в отделните страни или междудържавни съюзи сравнително по-малка защита от внос получават фермерите, които произвеждат стоки предимно за експорт. Протекции се дават главно на фермерите, чиято продукция е подложена на остра конкуренция от страна на аналогични чуждестранни стоки на местния пазар.

Действието на протекционистичните средства умело се засилва с помощта на **административни мерки за нетарифно регулиране**. Към тях се отнасят: карантина на растения и животни; количествени ограничения за износ или внос на определени стоки (експортни и импортни квоти); ембарго,

т.е. забрана да се изнася или внася продукцията на някои от пазарите; държавен монопол на външната търговия.

Разгледаните икономически механизми за стимулиране и регулиране на земеделското производство формират държавна система на **аграрен протекционизъм**. Те заемат централно място в аграрната политика на съвременните промишлено развити страни.

Исторически аграрният протекционизъм се формира като система по време на световната икономическа криза (1929 - 1933г.), която засяга особено дълбоко земеделието. С оглед на нейното преодоляване държавната администрация в САЩ започва пряко или косвено да протекционира фермерите, като използва разнообразни икономически и административни методи и средства за пряка намеса на пазара, ограничаване на свободната конкуренция и регулиране цените на стоките. В резултат от това след Втората световна война в САЩ се формира мощен аграрно-промишлен комплекс, в който получават повсеместно развитие машинната индустрия, индустриалните методи на отглеждане на растенията и животните, химията и селекцията. Значително се увеличава селскостопанското производство, а американските земеделски продукти заемат доминиращо положение на световния продоволствен пазар. За тези успехи спомагат и приетите през 1955 г. международни спогодби от над 100 страни - членки на ГАТТ (Общо споразумение за митата и търговията)¹. В тях се дава право на САЩ да осъществяват национална политика, насочена към поддържане на сравнително високи вътрешни изкупни цени на селскостопанските стоки и ограничаване на техния внос от други страни.

Сега относителният дял на САЩ в общия износ на продоволствие съставлява близо една пета. Американското селско стопанство осигурява по-голямата част от продажбите на зърно на световния пазар, в това число над 80% от световния износ на соя. Към края на XX век ежегодно от държавния бюджет се отделят милиарди долари за реализация на редица програми за: консервиране на част от обработваемата земя и намаляване отглеждането на определени земеделски култури; финансово подпомагане на млади фермери; мелиорация; внедряване на научните постижения във фермерските стопанства; субсидиране на фермерите, когато вътрешните цени на някои техни стоки се понижат под равнището на международните; стимулиране износа на пресни и преработени селскостопански стоки. Всяка програма се изпълнява от отделна държавна агенция или друга институция, чийто чиновнически апарат непрекъснато набъбва, поглъщайки все по-голяма част от държавните пари, предназначени за фермерите.

След Втората световна война освен в САЩ и в други държави (Япония, Канада, Швейцария и страните-членки на Европейския съюз) са изградени системи на аграрен протекционизъм. Ежегодните субвенции (държавни финансови помощи) за селското стопанство достигат стотици милиарди долари. В тези суми не се включват редица държавни разходи за земеделието като разходите под формата на отбив от цената при закупуване на някои горива, минерални торове и селскостопански машини, реализиране на мелиоративни програми, отстъпки при застраховане на реколтата.

¹ В началото на 1995 г. ГАТТ се преобразува в Световна търговска организация (СТО).

В подходите и начините на използване на икономическите механизми за регулиране на земеделското производство обаче има известни различия. Десетилетия наред земеделието на САЩ се дотира предимно чрез предоставяне на нисколихвени кредити на фермерите, а основен инструмент на аграрния протекционизъм в Европейския съюз е поддържането на гарантирани изкупни цени на земеделските стоки.

2. Цели, принципи и механизми на Общата аграрна политика в Европейския съюз

През март 1957г. в Рим представители на шест страни (Франция, Западна Германия, Италия, Белгия, Холандия и Люксембург) подписват договор за създаване на Европейска икономическа общност (ЕИО). Впоследствие нейни членове стават Великобритания, Ирландия и Дания (1973г.), Гърция (1981г.), Испания и Португалия (1986г.), Финландия, Швеция и Австрия (1995г.). През 1994г. Европейската икономическа общност се преобразува в Европейски съюз (ЕС).

В Римския договор (чл. 39) ясно се формулират основните **цели на Общата аграрна политика на Европейския съюз**:

- Да се увеличи селскостопанското производство.
- Да се осигури добро жизнено равнище на фермерите.
- Да се стабилизируют пазарите.
- Да се гарантира редовност на доставките.
- Да се осигурят приемливи цени на доставяните до потребителите стоки.

Общата аграрна политика на Европейския съюз почива на следните принципи:

1. Единен пазар за селскостопанските стоки (свободно движение на селскостопанските стоки в Съюза и единни цени).
2. Преференция на Съюза (обща митнически бариери срещу вноса от трети страни).
3. Обща финансова отговорност (разходите се покриват от общ фонд, в който всички членове правят вноски).

Тези принципи са взаимосвързани и не могат да се спазват един без друг.

На базата на тези принципи за десет години (1958 - 1968г.) в Европейския съюз е създаден общ аграрен пазар². През 1962г. на обществените пазари са предложени първите свободно движещи се продукти, а през 1968г. са въведени общи, единни цени на селскостопанските стоки.

За набиране на финансови ресурси и осъществяване на Общата аграрна политика на Европейския съюз през 1962г. е създаден **Европейски аграрен фонд за ориентиране и гарантиране на селското стопанство (FEOGA - ФЕОГА)**. Той набира пари от мита, които се начисляват за внасяните в Общия пазар промишлени стоки от държавите извън Съюза, както и от данъка върху добавената стойност на страните-членки в размер на

² Вж. Ленард, Д., Европейският съюз. Справочник. С, Изд. "Книжен тигър", 1996, с. 148.

1,6%. Обикновено разходите по линия на фонда съставляват около две трети от бюджета на Съюза. Основната част от паричния му ресурс се изразходва от "Секция гарантиране" за осигуряване на стабилни доходи на фермерите. Това става главно чрез поддържаните цени на около 70% от селскостопанските стоки, включително пшеница, ечемик, ръж, царевица, ориз, захар, млечни продукти, говеждо и овче месо.

С пари от фонда се възстановява разликата между световните и по-високите изкупни цени в Съюза. Изкупуват се излишъци от някои селскостопански продукти с цел да се регулира тяхното търсене и предлагане и да се запази високото равнище на вътрешните им цени. Предоставят се помощи на организации на производителите за изкупуване на излишъци на плодове и зеленчуци, за складиране на свинско месо и дестилация на трапезни вина. Дават се и **преки субсидии** на производителите на твърда пшеница, зехтин, семена на маслодайни култури и тютюн за покриване на разликата между световната и гарантираната цена.

Парични ресурси се изразходват и за експортни субсидии.

Сравнително по-малки (10% от разходите на фонда) са субсидиите за реструктуриране на селскостопанското производство, валутни компенсации, санитарни, агрономически и други мероприятия.

Финансовите ресурси на фонда се разпределят почти пропорционално на величината на аграрния сектор на всяка страна-членка на Съюза. Държавите с високо развито земеделие (Франция, Италия и т.н.) фактически се финансират от Германия и Англия, където възможностите за разширяване на собственото селскостопанско производство са твърде ограничени. Значителна част от субсидиите, които тези страни предоставят на фонда, обаче се връщат обратно, тъй като фермерските стопанства се снабдяват предимно с немски и английски машини и съоръжения. Може би в това е тайната на съчетаването на националните интереси на страните-членки на Европейския съюз, и успеха на осъществяваната от тях аграрна политика.

Общата аграрна политика води до рязко увеличаване на селскостопанското производство в ЕС. Докато през 70-те години в Съюза са внасяни значителни количества зърно за изхранване на населението, през 90-те години оттам ежегодно се изнасят милиони тонове зърнени храни.³ Освен зърно, страните-членки експортират говеждо месо, масло и вина. Преди 20 години средностатистическо семейство от Европейския съюз е харчило за хранителни продукти 28% от семейния бюджет, а сега този процент е 21.

Основните елементи (гарантирани цени и експортни субсидии) на Общата аграрна политика на ЕС обаче пораждат някои остри **проблеми**. Преди всичко тяхното по-нататъшно прилагане изисква все повече финансови ресурси от държавите. В сравнение с 1973г. през 1995г. разходите на ФЕОГА за гарантиране са нараснали от 5,0 млрд. на 47,5 млрд. долара.

Освен това се създава постоянен стимул за свръхпроизводство, а понякога и за натрупване на огромни запаси от един или друг продукт.

³ През 1996 г. зърнената реколта за страните-членки на Европейския съюз достига около 190 млн. т, а интервенционните запаси - 1 млн. тона.

Неслучайно в страните-членки на ЕС, се говори и пише за съществуване на "планини от говеждо и масло", за "винени езера". Направени са огромни разходи за построяване на складове, за складиране и унищожение на излишъците от селскостопанска продукция.⁴

Гарантирани цени и експортни субсидии се дават за количество произведена продукция. Затова в стремежа си да получат по-големи доходи фермерите непрекъснато увеличават добивите на селскостопанските култури и животни, като употребяват значителни количества минерални торове и химикали, в резултат на което се замърсява околната среда.

Наред с посочените проблеми (финансов товар, породен от огромните субсидии, свръхпроизводство и излишъци на храни), в Европейския съюз възникват и трудности, свързани с пласмента на земеделските стоки. През 80-те години някои развиващи се страни с многочислено население като Китай и Индия започват напълно да се самозадоволяват с основния продукт - зърното. Други пък намаляват вноса на продоволствени стоки поради ограничената си платежоспособност. В резултат от това предлагането на продоволствие на международните пазари превишава неговото търсене. Много страни започват още повече да субсидират своя износ на селскостопанска продукция, а това поражда нови конфликти между традиционните селскостопански износители като САЩ, Канада и Австралия и новите от Европейския съюз.

През 1986г. започва т. н. Уругвайски кръг от преговори за либерализация на търговията в рамките на Общото споразумение за митата и търговията (ГАТТ). Главно поради острата конфронтация между САЩ и ЕС, относно общата им аграрна политика преговорите се проточват и приключват едва след седем години (1994г.) с приемане на Селскостопанско споразумение. В него има четири раздела: достъп до пазара; субсидиране на националното производство; конкуренция в износа; санитарни и фитосанитарни мерки. То предвижда:

- замяна на системата на гарантираните изкупни цени с преки плащания (компенсации) на земеделските производители;
- намаляване на експортните субсидии с тенденция в перспектива да бъдат напълно премахнати;
- увеличаване на възможностите за внос чрез понижаване на митата и премахване на нетарифните ограничения.

През май 1992г. в ЕС се приема решение за **реформа на Общата аграрна политика (ОАП)**. Нейното прилагане започва през периода 1993 - 1995г. Реформата засяга пряко зърнените, маслодайните и протеиновите култури, производството на млечни продукти, говеждо и овче месо и тютюн и косвено - свиневъдството и птицевъдството. С нея се цели в ЕС да се осигуряват определени количества земеделска продукция само за вътрешно потребление, плюс субсидирания износ по линия на Световната търговска организация (СТО). При това се разчита на следните механизми: интервенционна система; изтегляне на земя от производството (консервация на земеделски земи); директни плащания на производителите.

⁴ През 80-те години са похарчени сравнително най-много пари от Фонда за изкупуване и складиране на излишъци на млечни продукти.

Решено е за три години (1994 - 1997г.) **изкупните цени на зърното в ЕС да се намалят с 30%**. Постепенно да се понижават и цените на животинските продукти - главно на говеждото месо с 15%.

Сравнително по-евтиното зърно намира пласмент в по-големи количества на вътрешния пазар и измества продаваните на него фуражни заместители като царевичен глутен или маниока. С намаляването на изкупните цени на зърното се ограничава и неговото по-нататъшно производство. Същевременно пада и експортната му цена (преди прилагане на експортната субсидия).

Макар че СТО изисква откриване на пазарите, не се очаква чувствително увеличение на вноса на зърно в ЕС. Определят се квоти с минимални мита за внос на пшеница (от Канада), с текущи мита за царевица (от САЩ) и на малки количества зърнени храни от Австралия и други страни.

Реформата на ОАП включва консервация на земеделски земи в страните-членки на ЕС.⁵ Това са главно онези земи, върху които се отглеждат зърнени, маслодайни и протеинови култури. Чрез консервацията се цели да бъде намалено свръхпроизводството на селскостопански стоки и постепенно да отпадне нуждата от плащане на големи експортни субсидии за дъмпинг при пласмента на натрупани излишъци от такива стоки на международните пазари. Очакванията са, че при осъществяване на тази политика представителите на САЩ, Аржентина, Австралия, Канада и с голям износ на храни ще спрат оплакванията, че ЕС завладява техните пазари.

Фермерите в Съюза се компенсират за загубите на доход чрез **преки плащания**. Преди всичко те получават компенсации за загубите, които понасят при намаляването на цените на стоките, съгласно реформата в ОАП. Плащат им се помощи и на брой акри (1 акър = 4,050 кв. м) обработваема земя. Общо в ЕС се дават компенсации на производителите за 550 млн. дка.

Животновъдите, които отглеждат едър рогат добитък на открити пасища, получават премии на теле или овца. Премии не се дават на фермери, отглеждащи добитъка в обори, но те могат да неутрализират падането на цените на говеждото месо, като използват по-евтини житни храни за фураж. Преки субсидии се получават и за развитие на по-екологично земеделие (с по-малко пестициди и минерални торове), производство на нехранителни продукти (биогорива) върху консервирана земя, привличане на млади фермери и земя, привличане на млади фермери и преждевременно пенсиониране на по-стари земеделски стопани.

Очевидно сърцевината на реформата на ОАП на ЕС е в умелото съчетаване на политиката на поддържане на пазарните цени на земеделските стоки с политиката на поддържане на доходите на фермерите. Целта е да се ограничи съществуващото свръхпроизводство в земеделието и се да премахнат натрупваните излишъци от селскостопанска продукция.

Планира се за периода 1995 - 2001г. в развитите страни-членки на СТО, да се намали размерът на субсидиите за земеделието спрямо обема им през 1986 - 1988г. с около 20%. Това ще става чрез едновременно съкращаване на субсидиите за поддържане нивото на вътрешните пазарни

⁵ Решено е до 2005 г. в ЕС да бъдат консервирани 10-15% от земеделските земи.

цени, за експорта и преките плащания на фермерите. Засега в Европейския съюз обаче все още не е проявена готовност към ограничаване на дотациите за земеделието и отстраняване на деформациите на търговията с пресни и преработени селскостопански стоки. Почти не спада нивото на предоставяните експортни субсидии за сирене и други млечни продукти, говеждо месо и зехтин.

Увеличават се субсидиите за износ на ечемик (поради по-високата му вътрешна цена от тази на световния пазар) и други зърнено-фуражни култури. Предполага се, че в сравнение с 1995г. към 2001г. те ще нараснат с около 40%.

Реформата на ОАП не осигурява широк достъп до обединения пазар на ЕС. Той продължава да бъде ограничаван с тарифи за трети страни и разпределен между големите традиционни вносители на растителни и животински стоки. Незначително е неговото разширяване и след **въвеждане на нови тарифи на квоти за внос на земеделски продукти**, повечето от които са почти равни и дори по-ниски от тези, включени в списъка на СТО.

Съгласно Споразумението на Уругвайския кръг на преговорите на СТО за периода 1995 - 2001г. в ЕС тарифите за стоки, които се внасят извън определените квоти, трябва да се намалят с около 36%. Посоченото ограничаване и редуциране на тези тарифи обаче се прави съобразно потребностите на Общия пазар. Анализите показват, че тарифите, които СТО определя за внос на земеделски стоки в Европейския съюз, обхващат едва 10% от неговия аграрен внос. Огромната част от този внос се осъществява по вътрешна система на тарификация.

През средата на 90-те години в ЕС се откриват известни възможности за увеличаване вноса на някои стоки (свинско и пилешко месо, масло, сирене, яйца и сухо мляко). Поставя се задачата до края на века делът на внасяните количества от тези продукти в Съюза да достигне до 5% от тяхното потребление. По всяка вероятност обаче посочената норма ще се изпълнява само за вноса на мляко на прах и сирене. Делът на внасяните количества свинско месо в неговото потребление продължава да е под 1%, на масло и яйца - под 4%, и на птиче месо около 4%. За периода 1995 - 2001г. стойностният обем на земеделските стоки, които се пласират на пазарите на ЕС, нараства с около 1 млрд. долара. Тази сума съставлява едва 2% от извършения през 1996г. общ (възлизащ на 50 млрд. дол.) аграрен внос на ЕС.⁶ Новите тарифи на квоти за внос на земеделски стоки от трети (нечленуващи в Съюза) страни са като тези на старите квоти, предоставяни на лицензирани вносители. При определянето им се използват главно три критерия: ред на заявките, традиционни стокови потоци в търговията и пропорционални съотношения на количествата на внасяните стоки. Предимства имат притежателите на сертификат, а свидетелства за сертификат се издават от правителствата на съответните страни, в които се произвеждат внасяните стоки.

Лицензите за износ и внос са свързани и с т. Н. "квотни ренти". Обикновено този вид рента се получава от компании на ЕС, които са

⁶ Вж. Tod Morath Tariff - rate Quotas have little impact on EU Market Access. EUROPE international Agriculture and Trade Report. Washington, December 1997, с. 6.

оторизирани да осъществяват внос на стоки и да се занимават с лицензиране на чуждестранни доставчици. Размерът на квотната рента се определя в зависимост от съществуващото различие между вътрешната и обмитената (с платено мито) вносна цена на дадена стока.

Засега в ЕС се използват различни видове тарифи. Според тяхното предназначение би могла да им се направи следната условна класификация: **текущи**, които са заварени от миналото и продължават да се прилагат за поддържане на исторически сложилите се внос на определени стоки (текущ достъп до пазара); **допълнителни**, които се въвеждат на мястото на нетарифните търговски бариери и създават благоприятни условия за увеличаване вноса на стоки в страните (минимален пазарен достъп); **извънквотни** - за стоки, които се внасят, освен определените квоти (обикновено тези тарифи са по-високи от квотните); **вътрешноквотни** - за част от количеството на дадени стоки, внасяни в рамките на отделните квоти (по принцип са по-ниски от квотните тарифи).

Освен посочените тарифни облагания на вносни стоки широко приложение намират и още две групи тарифи - за най-облагодетелствана нация и преференциални. В двете групи има квотни и извънквотни тарифи.

Тарифите за най-облагодетелствана нация могат да се прилагат за страни, подписали Търговското споразумение на СТО. **Преференциалните тарифи** се въвеждат в отделните региони чрез подписване на спогодби за междудържавна търговия на двустранна и многостранна основа.

Тези тарифи се определят на базата на търговията за най-облагодетелствана нация. При това една извънквотна преференциална тарифа винаги е по-ниска от съответната извънквотна тарифа за най-облагодетелствана нация, но не винаги определена вътрешноквотна преференциална тарифа за дадена стока е по-ниска от подобна вътрешноквотна тарифа за най-облагодетелствана нация. Това е така, защото в ЕС вътрешноквотните преференциални тарифи се изчисляват като процент от извънквотните тарифи за най-облагодетелствана нация. Вътрешноквотните преференциални тарифи са равни на една пета от извънквотните тарифи за най-облагодетелствана нация. В ЕС с преференциални тарифи се облагат редица вносни стоки като сирене, пресни домати, орехи, плодови сокове и консервирани плодове. Сравнително по-ниски тарифи се прилагат и за внос на фасул, мед, тютюн и други продукти.

След тарифиране на внасяните количества пшеница, ечемик, ръж, царевица и сорго тяхната импортна цена (с платено мито) възлиза на 155% от интервенционната им цена в ЕС. Аналогичната вносна цена на ориза варира между 180 и 270% от неговата интервенционна цена.

Всичко това позволява на Унгария и други страни от Централна и Източна Европа да изнасят само ограничен брой земеделски стоки (главно свинско месо) на западноевропейския пазар. Разширяването на техния аграрен износ за ЕС се задържа и поради обстоятелството, че някои от земеделските им стоки се облагат със сравнително по-високи тарифи.

3. Проблеми на аграрната политика в Европейския съюз и в източноевропейските страни

Към края на XX век започва процес на разширяване на Европейския съюз. Засега се предвижда към него да се присъединят десет държави от Източна и Централна Европа (без Русия). Разширяването на ЕС обаче поражда редица **проблеми**, свързани с **Общата аграрна политика**.

Първият от тях е породен от огромните бюджетни вноски на страните-членки на Съюза, в Европейския аграрен фонд за насочване и гарантиране. В него размерът на вноските на всяка държава съответства на нейния икономически потенциал и вътрешния ѝ търговски оборот.

Източноевропейските страни имат значителен аграрен сектор. Затова като пълноправни членове на Европейския съюз те би трябвало да дават по-малко и да вземат повече от ФЕОГА. Това обаче едва ли ще се приеме от Великобритания, Германия и други страни-членки на ЕС, които внасят основните парични ресурси във фонда. Техните представители в ръководните органи на Съюза пледират за съкращаване на бюджетните разходи по прилагането на Общата аграрна политика.

При евентуално присъединяване на десетте страни от Източна и Централна Европа към ЕС обработваемата земя в него ще се увеличи с още една втора (над 600 млн. дка). Ежегодните бюджетни разходи за дотиране на земеделието в Съюза би трябвало да се увеличат от около 50 млрд. на 70-80 млрд. долара. Такова бюджетно натоварване не би могло да се понесе от страните-членки на ЕС.

С включването на държавите от Източна и Централна Европа в ЕС още повече ще нараства **проблемът за свръхпроизводството на храни и натрупването на излишъци**. На пренаситения със земеделски стоки общ пазар на Съюза ще се появят и тези от източноевропейските страни, особено при разширяване обсега на ОАП в тях. Това неминуемо ще засегне интересите на фермерите от сегашните страни-членки. Ето защо се предлага след постигане на политическата цел - разширяване на ЕС, да има преходен период, през който да не бъдат давани субсидии на източноевропейските земеделски производители. Такъв диференциран подход към фермерите обаче може да наруши свободното движение на стоки между новите и старите членове на Европейския съюз и да обезсмисли присъединяването на източноевропейските страни в него.

Трети голям и почти неразрешим на този етап проблем е **малоземието на отделните земевладелци и земеделските стопанства на източноевропейските страни**. Сега в 15-те страни-членки на ЕС, средната площ на една семейна ферма е близо 190 дка (Англия - 700 дка, Франция - 350 дка), докато в Полша средният размер на такава ферма е под 60 дка, Словения - 41 дка, Унгария - 20 дка, Румъния - 18 дка, Словакия - 10 дка, България - 6 дка.

Тези съществени различия се преодоляват чрез използване на различни форми на колективно стопанисване на земеделските земи в източноевропейските страни, но засега те са слабо ефективни и рентабилни, тъй като функционират в спекулантска, мафиотска пазарна среда.

На състоялите се през 1998г. първи разговори между ръководители на ЕС и Полша се изтъква, че дребните земеделски стопанства на полските селяни са една от главните причини за отлагане на присъединяването на страната към Евросъюза.

С подобни мотиви се отлагат и преговорите по присъединяването на България към ЕС. Посочва се, че за това е излишно да се говори, докато у нас не бъдат уточнени титулите за поземлена собственост и липсва активен пазар на земеделските земи. Изглежда се очаква с покупко-продажби на земеделски земи да се постигне окрупняване на малките земеделски площи, принадлежащи на милиони български граждани. Но притежаването на нотариални актове за собственост на земеделски участъци е само едно от условията за развитие на пазара на земята. Може да се предполага, че той ще се раздвижи, когато земеделието стане печеливш отрасъл. Едва тогава ще се засили търсенето на земя за производство на земеделски продукти.

Четвъртият проблем, свързан с разширяването на ЕС, е сравнително **ниската ефективност на производството в земеделието на източноевропейските страни**. Този проблем се изостря особено при либерализацията на външната търговия и ожесточаващата се конкуренция между американските и европейските земеделски производители на международните пазари.

През 90-те години в страните от Източна и Централна Европа се извършва деколективизация на земеделските стопанства. Главно по тази причина намалява общото селскостопанско производство. За периода 1989 - 1995г. то се съкращава средно с около една трета (в балтийските държави с около 50%; Унгария - 34%; България и Русия - 30%; Чехия - 28%; Словакия - 25%; Полша - 20%). Само в Словения селскостопанското производство има растеж с близо 20%, а в Румъния се запазва предишното равнище. Особено голям е спадът на производството на животинска продукция (България - с над 50%, Унгария и Словакия - 40% и т.н.) и зеленчуци.

През разглеждания период в източноевропейските държави рязко намалява и броят на животните. Броят на кравите в десетте страни от Източна и Централна Европа се съкращава от 11,5 млн. на 8,8 млн. броя или с над 40%. Сравнително най-много е намалял броят на кравите в България, Чехия и Словакия, а на овцете в Полша, България (от 9 млн. на 3 млн.) и балтийските държави.

Тези процеси са съпроводени от със значително намаляване на добивите и продуктивността на селскостопанските растения и животни. В нашата страна за последните десет години средният добив на отглежданата пшеница спада от над 400 на под 300 кг/дка (сега във Великобритания, Германия и Франция се произвежда средно около 600-700 кг пшенично зърно от един декар).

С намаляването на селскостопанското производство в страните от Източна и Централна Европа спада и стойностният обем на тяхната търговия с пресни и преработени селскостопански стоки. С изключение на Унгария те се превръщат в нетни (чисти) вносители (износ минус внос) на земеделски произведения.

В източноевропейските страни все още е твърде ниско равнището на интензификацията на земеделското производство. В тях стопанисваната земя съставлява 44% от тази на ЕС, но броят на заетите в земеделието им превишава с 1,3 млн. души този на фермерите от Съюза (вж. табл. 1). Изравняването на равнищата на икономическо развитие в земеделието предполага и съкращаване на земеделските производители в държавите от

Източна и Централна Европа с около една трета, тоест от 9,5 млн. на 6,4 млн. души. За изпълнението на тази задача са нужни значителни инвестиционни ресурси, с които да се обнови материално-техническата база на земеделието. Целесъобразно е да се осигуряват висококвалифицирани селскостопански специалисти и да се повишава културата на земеделието.

Таблица 1

Страни	Население	Заети в земеделието (хил. души)	Дял на работещите в земеделието от общия брой на заетите (%)	Стопанисвана земя
Страни от и Централна Източна Европа (СЦИЕ - 10)	105,5	9,540	26,7	606
ЕС - 15	369,7	8,190	5,7	1,381
СЦИЕ - 10/км ЕС - 15	29%			44%

Източник: European Commission Directorate-General for Agriculture, Agricultural Situation and Prospects in the Central and Eastern European Countries, Summary report, 1995, 3, 5, 10.

Разширяването на Европейския съюз предполага и осъществяване на протекционистична аграрна политика в източноевропейските страни. Необходимо е постепенно да се формира система на държавна закрила на земеделието чрез: поддържане на сравнително високо равнище на изкупните цени на определени земеделски стоки; защита на земеделските производители от нелоялна конкуренция на чуждестранни вносители на земеделски стоки; осигуряване на нисколихвени кредити на земеделските стопани. Само така аграрната политика на тези държави може да се адаптира към ОАП на ЕС. С оглед на това в някои източноевропейски страни се създават **национални организации за търговия с основни земеделски стоки**. Такива са: Агенцията за регулиране на земеделски пазари в Полша (създадена през 1990г.); Държавен фонд за регулиране на пазарите в Чехия (1991г.); Държавен фонд за пазарно регулиране в Словакия (вж. табл. 2).

Таблица 2

Държавни търговски предприятия (ДТП)

Страна	Наименование	Притежание	Стоки	Предмет на дейност
ПОЛША	Агенция за регулиране на земеделските пазари	Правителство	Пшеница, ръж, млечни продукти, свинско месо, захар, вълна	- определя минимални цени; - прави интервенционни покупки; - осигурява кредитни гаранции на оторизирана компания, която купува пшеница по минимална цена; - осигурява 45% предплащане на производители, които пазят пшеницата на склад; - оторизира фирми за субсидиран износ; - купува и продава стратегическия резерв
Република ЧЕХИЯ	Държавен фонд за регулиране на пазара	Правителство	храни от пшеница, масло, сухо мляко, сирене, малц	- определя минимални цени; - оторизира чрез търгове фирми, които правят интервенционни покупки за негова (на фонда) сметка; - администрира субсидиите за износ
СЛОВАКИЯ	Държавен фонд	Правителство	пшенични изделия,	- определя минимални цени;

	за регулиране на пазара		живи животни, говеждо месо, свинско месо, млечни продукти, птиче месо и яйца, захар, картофи	- оторизира чрез търгове фирми, които правят интервенционни покупки за негова (на фонда) сметка; - администрира субсидиите за износ
СЛОВЕНИЯ	Агенция за стокови резерви	Правителство	Пшеница, захар	- определя минимални цени; - прави интервенционни покупки; - оторизира безмитен внос за пшеница по квоти; - субсидира продажба на брашно от мелници

Тези организации регулират пазарите предимно на зърно, като правят директни интервенционни покупки на продукцията за поддържане на държавните резерви; дават банкови гаранции на мелници и други юридически лица да теглят кредити с по-ниски лихви и да изкупуват зърно от производителите; отпускат нисколихвени заеми на производителите, които се погасяват след прибиране на реколтата; разрешават безмитен внос на зърно и предоставят кредитни гаранции за търговците, които извършват този внос.

Интервенция на зърнения пазар в Чехия се прави само ако се очаква свръхпроизводство и поява на излишъци на зърно, за разлика от ЕС, където пазарът се интервенира, когато пазарните цени на този продукт паднат под определено равнище. Чешкият държавен фонд за регулиране на пазарите определя и квотите за износ на зърно. Тези квоти се разпределят чрез конкурс между търговците, които предлагат най-високи цени и претендират за най-ниски експортни субсидии.

През последните няколко десетилетия в България зърнената реколта се изкупува, съхранява и преработва предимно от държавната фирма "Зърнени храни", която извършва и износ на зърно. Съгласно споразумението с Международния валутен фонд обаче българското правителство трябва да раздели "Зърнени храни" на множество районни фирми и да ги приватизира. По този начин се осигурява широк достъп на чуждестранни търговци до нашия зърнен пазар и се ограничават възможностите на местните зърнопроизводители да изнасят зърно в чужбина. Държавни търговски предприятия за регулиране на външната търговия със земеделски и други стоки продължават да функционират в Русия и Китай. Предполага се, че тяхното по-нататъшно съществуване няма да бъде пречка за активно участие на двете страни в СТО.

Очевидно държавните търговски предприятия в аграрния сектор на източноевропейските и други държави имат важно значение за осигуряване на националната продоволствена независимост. Парите, които им се отпускат от държавните бюджети, се използват най-вече за снабдяване на населението с необходимите количества зърно, брашно и хляб. Затова се очаква дейността на тези предприятия да бъде обект на следващия кръг от преговори с представителите на Световната търговска организация.

Задачата е да се изготви система от критерии за определяне на мястото и ролята на държавните търговски предприятия в развитието на съвременните пазарни отношения. Разграничителни характеристики на отделните предприятия могат да се правят, като се използват редица основни показатели:

- търговски баланс (импортна или експортна ориентация);
- пазарен режим (степен на контрол върху снабдяването, преработката, вноса и износа на стоки);
- политически режим (степен на използване на икономически лостове - експортни субсидии, мита, цени);
- притежание на предприятието (правителство, група производители, други);
- регулиране на производството.

Така че **засега официално не се изисква да бъдат ликвидирани държавните търговски предприятия**, а само се търсят механизми, посредством които да се постигне по-голяма прозрачност на тяхната дейност и стриктно да се спазват споразуменията със СТО за постепенно намаляване на вносните мита и експортните субсидии.

След 1990 г. в нашата страна възниква необходимост от формиране на система на държавна закрила за земеделието. През периода 1992 - 1995 г. от държавния бюджет ежегодно се отделят по 2 млрд. лв. главно за кредитиране на земеделски стопани, които отглеждат зърнени култури. При това на банките се изплащат две трети от основния лихвен процент и невърнатите кредити. Бюджетните пари се разпределят между 12-13 банки и много малко от тях стигат до земеделците.⁷

През юни 1995 г. в Народното събрание се приема Закон за защита на земеделските производители (ЗЗЗП).⁸ Съгласно този закон се дава право на правителството да регулира производството и търговията с непреработени и преработени земеделски стоки чрез система от субсидии, цени, кредити, данъци, акцизи, митни сборове, такси и стандарти.

По силата на ЗЗЗП се създава Държавен фонд "Земеделие", който е юридическо лице и се ръководи от управителен съвет (УС), съставен от девет членове. Председател на УС по право е министърът на земеделието.

Основен източник на парични ресурси за Държавен фонд "Земеделие" е държавният бюджет. Ежегодните бюджетни вноски във фонда са минимум 0,5% от БВП на страната.

Законът за защита на земеделските производители е приет в период, когато нашата страна изживява тежка финансова криза. С много от механизмите, които се съдържат в него, е почти невъзможно да се бори. Определените вноски за фонд "Земеделие" не постъпват регулярно, а след въвеждането на валутен съвет (1997г.) и фиксирането на валутния курс на лева спрямо германската марка възможностите на държавата да оказва финансова помощ на земеделието значително се ограничават.

Освен това не винаги се използват заложените в закона ефективни механизми, чрез които да се създава благоприятна икономическа среда за развитие на жизнени и конкурентоспособни земеделски стопанства. Основната част от паричните ресурси на фонд "Земеделие" се

⁷ През 1994г. в Народното събрание група депутати депозират Закон за закрила на земеделските производители, който предвижда с пари на Държавния фонд "Земеделие" да бъде създадена Централна земеделска банка. Следващата година правителството внася същия законопроект в Народното събрание, но без текстовете за учредяване на такава банка.

⁸ Вж. ДВ, бр. 57, 1995, бр. 110, 1996.

изразходват под формата на субсидии на засети площи с есенни и пролетни селскостопански култури. Това е примитивна и тромава система за дотиране на земеделието. Така значителни суми от фонда се преливат в банки, снабдителни и търговски фирми, застрахователни дружества.

През 1998г. Законът за защита на земеделските производители се отменя. Законът за защита на земеделските производители се отменя в изпълнение на подписаното през 1997г. споразумение с Международния валутен фонд. По предложение на Министерския съвет в Народното събрание се приема нов закон за "подпомагане" на земеделските производители. С този законодателен акт се преследват определени цели: либерализация на външната търговия със селскостопански стоки чрез премахване на вносните мита, такси и квоти; в бъдеще да няма защитни изкупни цени на основни земеделски стоки; разширяване на функциите на Държавен фонд "Земеделие", като се дава право на неговото ръководство да става гарант на производители и търговци и да поема поръчителство при получаване на кредити от финансови институции; предоставяне на държавни пари за закупуване на земеделски земи.

Очаква се в бъдеще под натиска на МВФ и валутния борд у нас още да се съкращава размерът на бюджетните субсидии за родното земеделие. Неслучайно в приетия "нов" закон не е запазен текстът, който задължава изпълнителната власт ежегодно да осигурява от държавния бюджет на фонд "Земеделие" сума, превишаваща 0,5% от brutния вътрешен продукт на страната. В тригодишното (1999 - 2001г.) споразумение между българското правителство и Международния валутен фонд се предвижда у нас изцяло да бъдат премахнати държавните субсидии за земеделието и дори се изисква ДФ "Земеделие" да прекрати покриването на част от лихвите по кредити, които земеделски производители получават от банки.

В мотивите за приемане на новия закон се изтъква, че изкупуването на някои земеделски стоки по защитни цени и поддържането на външнотърговски режим, при който се закрият местните производители, не съответства на аграрната политика на ЕС. Твърди се също, че прилагането на тези икономически механизми у нас отдалечава страната от пълноправно членство в Съюза.

Изпълнението на тези законодателни мерки обаче може да остави страната ни извън Европейския съюз, защото: по този начин развитието на българското земеделие ще продължи да изостава от това на западноевропейските държави; либералният характер на националната аграрна политика е несъвместим със системно закрилящата западните фермери Обща аграрна политика на Европейския съюз. При това, в близко бъдеще няма изгледи ЕС да се откаже от такава политика, поне през следващите няколко десетилетия, когато се очаква да дойде ред и на България да се присъедини към него. А дотогава е почти невъзможно без държавни дотации да бъде подобро окаяното състояние, в което изпадна родното земеделие (раздробена земя, рухнали сгради и машини, едва съществуващи земеделски стопанства, липса на вътрешна и външна система на маркетинг).

Сега у нас на един зает със селскостопанска дейност се падат по 58 дка обработваеми площи, а в земеделието на 15-те страни-членки на

Европейския съюз, те са средно 170 (Франция - 250 дка; Дания - 206 дка; Гърция - 73 дка). Това показва, че степента на интензификация на производството на единица площ в българските земеделски стопанства е над три пъти по-ниска от тази на западноевропейските ферми. Субсидиите, които западните фермери ежегодно получават от държавните бюджети на страните-членки на Съюза, съставляват средно по 33 долара на декар обработваема земя. През 1998г. парите, предвидени от българския държавен бюджет за фонд "Земеделие", са около 17 млн., или на декар се падат по 36 цента.

Всичко това налага да бъде променен курсът на осъществяваната сега у нас аграрна политика. Необходимо е нейните механизми да се използват за решаване на първостепенните задачи на българското земеделие. Преди всичко трябва да се създават предпоставки за формиране и развитие на ефективни и конкурентоспособни земеделски стопанства, които да могат успешно да конкурират както европейските, така и американските ферми. Но това едва ли може да стане при съществуващата у нас раздробена собственост върху земеделски земи. **Ето защо е нужно в България ни да бъде разработена нова държавна политика на собственост и стопанисване на земята.**

Друга важна задача на нашата аграрна политика е създаването на **съвременен маркетинг в аграрния сектор**. С оглед на това е необходимо да се изгради широка мрежа от снабдителни и търговски кооперативи на земеделските производители.

Нужно е също да се налага **държавен контрол върху външната търговия със зърно, цигари и алкохол**, който да се осъществява от специализирани организации на самите производители.

Като се отчитат изискванията на Световната търговска организация, у нас трябва да се формира институционална система за **държавна закрила на земеделските производители**, постепенно се скъса с неоконсервативните концепции на Международния валутен фонд и Световната банка и отново да започне прилагането на социално-либералната политика на Европейския съюз. Българската аграрна политика би трябвало да се съчетава с общата аграрна политика на Европейския съюз и да служи на интересите на земеделските производители в страната. Само при това условие България може да стане достоен член на европейското семейство.

НОВИ НАСОКИ И ЗАДАЧИ НА АГРАРНАТА ПОЛИТИКА В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Ангел Димов
(Резюме)

В изследването се прави анализ на извършващата се след 1992 г. реформа на Общата аграрна политика на Европейския съюз. Обобщават се резултатите от тази реформа и либерализацията на търговията с пресни и преработени селскостопански стоки. Доказва се, че неолибералната аграрна политика, която сега се води у нас, минира пътя на страната към пълноправно членство в ЕС. Определят се насоките и задачите на бъдещата ни аграрна политика.

NEW DIRECTIONS AND GOALS OF THE AGRICULTURAL POLICY OF THE EUROPEAN UNION

Angel Dimov
(Summary)

The paper contains analysis of the reforms in EU's Common Agricultural Policy since 1992. It summarizes the results of these reforms and the liberalization of trade for fresh and processed agricultural products. It proves that the neo-liberal agrarian policy which is currently followed in Bulgaria hampers the chances of the country for membership in the European Union. The paper highlights the future directions and tasks of Bulgarian agrarian policy.